

«Қайси миллат орасинда бирлик кўтарилиб, нифоқ ва адоват ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзлангани аниқдир. Булар шуни фаҳламайдиларми?»

«Дилдаги адоват темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни егани каби, адоват Ватанни азобга солади. Одамлар наҳот адоватдан нари бўла олмасалар?..»

Абдулла Авлонийга бағишланади

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

— Баҳоржон, кела қол, ўнг қанотимга ўтир, бизларга илҳақ жойларга учайлик. Совуқни қувайлик, ерни уйғотайлик.

— Офтобжон, кела қол, сен чап қанотимга ўтир. Қишнинг музларини эритиб ташла, ерни азоблардан ўзинг қутқар.

Қалдирғоч шундай дер экану бир қанотига офтобни, бир қанотига баҳорни ўтқазиб учаркан. Қиш бўйи ўлимтик ҳолга тушган дов-дарахтларни уйғотаркан, муздан қутулган тупроқ яйраб нафас оларкан. Одамлар шод-хуррамлик билан иш бошлар эканлар.

Кунларнинг бирида қалдирғоч учиб юриб, илоннинг арига айтаётган гапини эшитиб қолибди:

— Мен ҳаммадан кучлиман, мендан барча қўрқади. Демак, мен энг ширин таомларни тановул қилишим керак. Сен ер юзидаги бор жониворларнинг гўштини татиб кўр, энг ширинини менга келиб айтасан.

Ари, «хўп бўлади», деб учибди, қалдирғоч эса унинг изига тушибди. Ари барча жониворларни татиб кўрибди — ёқмабди. Охири пичан ғарами ёнида ўйнаётган болани чақибди-да, озгина гўштини узиб олибди. Шу гўшт унга маъқул келиб, илон ҳузурига ошиқибди.

Қалдирғоч ҳадемай унга етиб олибди-да, арининг оғзидаги гўшт бўлакчасини чўқибди. Гўштга қўшиб арининг тилини ҳам узибди.

Ари илон ҳузурига келгач, нуқул фўнфиллармиш.

— Гапир, айтган ишимни бажардингми? — дебди илон.

— Бажарди, бажарди, — дебди қалдирғоч, — у энг ширин гўшт — қурбақаники, деяпти.

Шу-шу илон қурбақага қирон келтира берибди.

Кунларнинг бирида илон қалдирғочнинг найрангини англабди-ю, ёвлашиб, уни ҳам тинч қўймайдиган бўлибди...

(Ўзбек халқ эртақларидан)

*Кўнгил, сен бунчалар нега
Кишанлар билан дўстлашдинг?
Абдулҳамид Чўлпон.*

Биринчи қисм

ИККИ ҚИРҒОҚ

1 6 0 6

ОҚ ФОТИҲА

1

Асадулла қалдирғочларнинг беҳос қаттиқ чирқиллашидан уйғониб кетди. Ёстиққа тирсагини тираб қаддини кўтарди-да, дераза оша ташқарига қаради. Девор томонда ётган Ҳожияхон ҳам уйғонди:

— Нима бўлди уларга? — деди у, эрига ҳавотир кўзи билан қараб.

— Қарай-чи...

Асадулла айвонга чиқди-ю, шифтда осилиб турган илонни кўрди. Йўғонлиги уч яшар боланинг билагидек келадиган илон тилларини чиқариб қалдирғоч инига бош сукмоқчи бўлар, икки қалдирғоч эса унга ҳамла қилганча тинмай чирқилларди. Асадулла қарсак уриб, «ҳайт-ҳайт»лаб илонни чўчитмоқчи бўлди. Илон бунга парво қилмагач, ҳовлига тушиб, узун тол ёғочни қўлига олди.

— Ҳай, ҳай, дадаси, ўлдириб қўйманг тагин, — деди уйдан шошилиб чиққан Ҳожияхон.

Асадулла ёғочни кўтариб, илонни четга сурди. Илон ёғоч билан бир оз олишган бўлди-да, ишга одам аралашганига фаҳми етибми, тоқилар орасидаги тешикка кириб кетди.

Қалдирғочлар хавф бартараф бўлганига ишонқирамай инлари атрофида пича учиб юришди.

— Илон боёқишларга ҳеч бир тинчлик бермади-да, қачон қарсанг шу ерда. Булар ҳам инларини кўчира қолишмайди.

— Соддасан-да... инларини кўчирса илон топиб боролмайдими?

Асадулла то қалдирғочлар тинмагунча жойидан жилмади. Қушлар инга кирганларидан кейин ҳам дам-бадам бошларини чиқариб, жонсарак қараб қўйишарди.

«Биз ҳам шуларга ўхшаб қолдик,» деб ўйлади Асадулла. Ўзига шундай дейишга деди-ю, кўнгли оғриди. Хуррият худди шу беозор қушлар мисол қанотларида озодлик, эркинлик, бахтни олиб келиб гўё халққа инъом қилгандай эди. Шу кунларга етишишни орзу қилган, курашган, ҳатто умрининг бир қисмини Сибир ўрмонларига ташлаб келган Асадулла «илон»ларнинг қилмишини ҳисобга олмаган экан. «Баҳор келди, вассалом, олам чароғон бўлажак», деб кўнглини шодлаган экан. Баҳорнинг аямажузлари, ер-кўкни ларзага солувчи момагулдираклари, йўлида учраган барча нарсаларни сидириб кетувчи селлари, дўллари борлигини мулоҳаза қилмаган экан.

Икки йилдан бери кун надир, тун надир, ажратиш маҳол. Офтобдан кўрққан, совуқ тунда ўрмалаб келиб очилажак кўртакларни бўғиб кетгани каби ўзларини эркпарвар дегувчилар, пинҳона курашларини авж олдиран эдилар. Ярадор ваҳший ҳеч нимадан тап тортмайди, жонзот учун янада хавфли бўлиб қолади.

Замоннинг ўйинлари ажабтовур. Икки йил муқаддам булар оғзидан инқилоб сўзи тушмас эди. Баъзан, «буларнинг танглайини «инқилоб» деб кўтарганми», дегинг келарди.

Асадулла буни ўткинчи ҳол деб янглишган экан. Ҳа, қаттиқ янглишган экан. Ҳуррият сўқмоқларида аччиқ-чучукни, иссиқ-совуқни татиган одам учун бу янглишиш кечирилмас ҳол эди.

Еркпарвар либосидагилар жодугар каби турли кўринишга киради: илонга айланиб қуш уясига бош сўқмоқчи бўлади, тулкига айланиб макр ишлатади, бўрига айланиб қўққисдан ҳамла қилади... Асадулла буларнинг ҳаммасига ўзи шоҳид бўлди. Қўқонда биқинини ўқ тешиб ўтганда ҳам, Тошкентнинг таҳликали тунини кунга улаганда ҳам, биродарларини ўз қўли билан тупроққа қўйганда, Туркистон Марказий ижроқўмидаги мажлисларда ноҳақдан-ноҳақ айблаганларида ҳам уша «жодугар»нинг нафасини ҳис қилиб турарди. «Шерни отсанг бўрига айланади, бўрини нишонга ололсанг у тулкига, сўнг тулки қуёнга, қуён бургутга айланиб қўз илғамас баландликка учади. Ўқинг етиб уни маҳв этса тухум ажралади, тухумни пойлай олсанг, ундан игна чиқади-ю, денгиз тубига чўқади. Жодугарнинг жони шу игнада. Уни топиб синдирсанг — жодугардан қутуласан...» Асадулла ўша игнани тополмай гаранг эди. «Дўст макридан ўзинг асра, ғанимни бартараф этмоққа қурбим етарли», дейишади. Эркпарварларнинг аксари дўст либосида юргани Асадуллага маълум. Лекин уларни қандай ошкор этиш мумкинлиги номаълум эди. Туркижроқўмнинг мажлисларида баъзан улар пўст ташлаб қолай дердилару, аммо усталик қилиб, ниқобларига ўралиб олардилар.

Асадулла ҳозир айвон устунига суянганича, қалдирғоч уясига қараб шуларни ўйларди. Бу ўйлар бехос ўйфонмади, йўқ, бунга қалдирғоч уясига ҳамла қилган илон ҳам сабаб эмас. Кечаги Ҳуррият уида бўлган мажлис унинг хотираларини, хаёлларини тўзителиб юборди.

Туркистон Марказий ижроия қўмитаси бугун асосан Фарғона водийсидаги аҳволни муҳокама қилиши керак эди. Бухоролик ва афғонистонлик олий зотлардан бир қанчасининг водийда юргани, майда кўрбошиларни бирлаштиришга ҳаракат қилаётгани ҳақида дарак топишгач, Асадулла воқеани ойдинлаштириш учун Қўқонга борган эди. Афғон «елчи»лари қўлга олинганини билиб, Қўқонда узоқ қолмай, Андижонга жўнади. Шаҳар ЧКсида унга тўрт басавлат, серсоқол афғонни рўпара қилдилар. Аввалига суҳбатлари қовушмади. Улар, «чустлик тожиклармиз», деб туриб олдилар. Чуст тожиклар ўзбекчани сувдай билардилар, шунинг учун Асадулла уларга ўзбекча гапирди. Жавоб ололмагандан сўнг яна форсчага ўтди. Афғонлар қайсарликларини давом эттиравергач, у Афғонистонда амир Ҳабибуллохон ўлдирилгани, унинг ўрнига Омонуллохон ҳукмдор бўлганини айтди. Шунда соқолига оқ оралаган афғон беихтиёр:

— Ё Оллох, ёлғонни ўзинг кечир, — деб юборди.

Асадулла амир Омонуллохоннинг Масковга мактуб йўллагани, бу мактубни форсидан русчага ўзи таржима қилганини айтганда ҳам афғонлардан садо чиқмади.

— Маҳмудбек Тарзини биларсизлар, ахир? — деди Асадулла тоқати тоқ бўлиб.

— Сардор Тарзими? Омонуллохоннинг падарзани¹, — деди соқолига оқ оралаган афғон совуқ оҳангда.

— Шу одам ҳорижия нозири бўлибди. Амир Афғонистонни буткул мустақил, ўзгаларга қарам эмас, деб юртга омонлик берибди.

Бу гапни эшитиб, афғонлар бир-бирларига савол назари билан қараб олдилар. Шундан кейингина улар амир Ҳабибуллохон истаги билан бу ерларга келганликлари, вазифалари барча кўрбошиларни Мадаминбек қанотига тўплаш ишида ҳамкорлик эканини айтдилар.

Асадулла мажлис аҳлига шуларни баён қилгач, мунозара узоқ чўзилди. Водийдаги аҳвол хавотирли эди. Жиддий муҳокамага, алқисса, жиддий ҳаракатларга муҳтож эди. Мажлиснинг чўзилиши шундан.

Муҳокама якунлангач, барча учун кутилмаганда ташқи ишлар халқ нозири сўз олиб, кун тартибига яна бир масалани киритишни таклиф қилди.

¹ Қайнота.

— Апрель ойида Термиз қалъасига икки афғон келиб, амирнинг муҳим мактубини топширган. Термизлик ўртоқлар дрезинада йўлга чиқиб, бу мактубни бизга етказдилар. Ўртоқ Асадулла Мираъламов иштирокида мактубни русчага таржима қилдик. Афғонистоннинг янги амири Москвага мурожаат этиб, дўстлик алоқаларини ўрнатишни сўраган. Сизларга шуни маълум қиламанки, Шўролар ҳукумати бир йил аввал Афғонистон амирига шу масалада мурожаат этган эди. Биз янги амирнинг мактубини радиотелеграф орқали Москвага узатган эдик. Бугун жавоб олдик. Москва зудлик билан дипломатик гуруҳ ташкил этиб, Афғонистонга юборишимизни сўраяпти. Москва — Тошкент йўли берк бўлгани сабабли РСФСРнинг вақтинча элчиси ҳам шу ерда тайин қилиниши керак. Биз бу вазифага Николай Захарович Хмарин номзодини тасдиқлашни РСФСР ҳукуматидан илтимос қилмоқчимиз.

— Хмарин? Ким экан у? — деди ўтирганлардан бири.

Халқ нозири қоғозлар орасидан кераклисини танлаб, номзодни таништира бошлади. Асадулланинг қулоғи унда, хаёли эса апрел ойидаги учрашувда эди. У Хмарин билан бир мата учрашган, бу кибор дипломат унда ноҳуш таассурот уйғотган эди.

Хмариннинг кўп йиллар давомида император элчиси сифатида Эронда хизмат қилгани мажлис аҳлини ўйлантириб қўйди. Бу одамга ишониш мумкинми ё йўқми, ҳеч ким билмас эди. Шу сабабли номзод дарров тасдиқланмай, мунозарага сабаб бўлди.

— Сиз унга кафиллик бера оласизми? — деб сўради мажлис раиси мунозарага яқун яшаш мақсадида.

— Кафиллик берсам, бермасам, дипломатия ишларидан хабардор бошқа одамимиз йўқ. Унинг кимлигини РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигида мендан яхшироқ билишади. Номзод маъқул келса тасдиқлашади. Бўлмаса йўқ. РСФСР элчисининг биринчи ўринбосари, айни пайтда Туркистон жумҳуриятининг элчиси вазифасига биз ўртоқ Мираъламов номзодини кўрсатмоқчимиз.

Асадулла янглиш эшитмадиммикан, дегандай ҳайрон бўлиб нозирга қаради.

— Менми? — деди у қулоқларига ишонмай.

— Ҳа, сиз, ўртоқ Мираъламов, нимага ажабланыпсиз? Амирнинг амакиваччаси Ишоқхон билан боришни таклиф этганимизда рад этмаган эдингиз?

— Унда... амирга хат олиб боришимиз керак эди. Элчилик... умримда қилмаган ишим...

— Мен ҳам умримда нозирлик қилмаганман. Булар ҳам...

— Ўртоқлар, тушунинглар, ахир бу жиддий масъулиятли иш.

— Шунинг учун ҳам сизнинг номзодингизда тўхталдик.

Асадулла бош чайқади-ю, аммо эътироз билдирмади. Нозир бундан мамнун бўлиб, гапини давом эттирди.

— Элчининг ҳарбий маслаҳатчиси қилиб ўртоқ Шувалов номзодини кўрсатамиз. Оренбург инқилобий ҳаракатининг фаолларидан. Дутовга қарши жангларда қатнашган, синалган ўртоқ.

— Собиқ политсиячими?

— Политсияда болшевикларнинг топшириғи билан ишлаган, — деди нозир кескин оҳангда. Бошқа савол тушмай, номзод маъқулланди.

— Элчининг яна бир ўринбосарлигига ўртоқ Ушинский номзоди...

Асадулла ялт этиб нозирга қаради: «Нима деяпти?! Бутун бир катта давлат билан алоқа ўрнатишга бевурд, миллатчи одамни юбормоқчимми?»

— Мен қаршиман, — деди Асадулла ўрнидан туриб.

— Элчи сифатидами? — деди кимдир киноя билан.

— Йўқ, — деди Асадулла қатъий оҳангда, — Марказий ижроқўм аъзоси сифатида. Мен Ушинскийни яхши биламан.

— Биз ҳам биламиз, — деди нозир. — Ўртоқ Ушинский инқилоб учун кўп хизмат қилган. Тўғри, у эсер² эди. Аммо январ исёнидан³ анча олдинроқ болшевик⁴лар сафига ўтган. Мен унга шахсан кафиллик бераман.

— Номзоди маъқуллансин. Ўртоқ Мираъламов, шахсий адоватларни унутиш керак. Ҳозир кек сақлайдиган замон эмас... Умуман... деярли ҳар мажлисда ўртоқ Ушинскийни бир чўқимасангиз хумордан чиқмайдиган бўлиб қоляпсиз... — Бу овоз ҳозиргина киноя қилган одамники эди. Асадулла унга бир қараб олди-ю, бироқ, жавоб бермади. Ҳозир ўзини оқлашга киришса, ўтирганларда бошқача фикр уйғониши мумкин эди. Туркистон Марказий ижроқўмидаги ягона ўзбек — Асадулла Мираъламов улар билан бўлажак баҳсда барибир енгиларди. Шу сабабли дардини ичига ютди.

Бошқа гаплар Асадулланинг қулоғига кирмади.

...Туркистон Марказий ижроқўмидаги мажлислар Асадуллани тобора қийнаб борарди, уни гўё боши берк кўчага ҳайдаётгандек эди. Миллий уйғониш, юрт истиқлоли орзуси мавҳумлик пардасига чулғанарди. У жаннат боғларини умид қилиб, оқибатда саробга йўлиққан чорасиз киши ҳолида ўзини кўриб, руҳи фарёд чека бошларди. «Қайси нуқтада хатога йўл қўйдик? Наҳот, бўлаётган гапларнинг барчаси ёлғон, наҳот биз алдовга учган нодонлармиз?» — Асадулла шу саволларга жавоб изларди. Ички бир ҳайқирик: «Сенлар алдандиларинг, сенлар туфайли халқ ҳам алданди», деб турса, сўниб улгурмаган умид чўғи: «Яна озгина кутайликчи...» деб сабрга ундарди...

Марказий ижроқўмнинг бир ой аввалги махсус мажлисида бу умид чўғи буткул сўнмоғи лозим эди, лекин бу сафар ҳам сабр устун чиқди.

Ундан олдинроқ Асадуллани йўқлаб, махсус топшириқ билан Фарғона музофотига боражагини айтишди. Унга маълум қилишларича, Эскижўвада кўқонликлар «Фарғона фожеаси» деган томоша кўрсатишибди. Томоша мазмуни зарарли, миллатчилик руҳида бўлгани сабабли тўхтатилибди. Унда зикр этилган айрим воқеалар эса текширувга муҳтож эмиш.

Асадулланинг томоша қўйилишидан хабари бор, бироқ, келиб кўришга имкони бўлмаган эди. Томошани саҳнага қўйган Ниёзийни у яхши танирди. У бир неча йил муқаддам Асадуллага учрашиб, театру санъати билан қизиққан, Кўқонда ҳам шундай томошалар кўрсатиш нияти борлигини айтиб, маслаҳатлар сўраган эди. Шу баҳона улар орасида устоз-шогирд мақомида яқинлик вужудга келиб эди. Асадулла Марказий ижроқўмдан топшириқ олгач, йўлга отланишдан аввал Ниёзий билан учрашиб, томоша матнини сўради.

— Матни олиб қўйдилар, — деди Ҳамза Ниёзий афсус билан. Кейин унинг қисқача мазмунини баён қилиб берди-да, қўшиб қўйди: — Томошада фожеаларнинг бир-икки заррасигина кўрсатилди. Агар дашноқлар ваҳшийлигининг учдан бир қисмини кўрсатсак эди, дунёга ўт кетарди. Уста, сиз Фарғонага борарсиз-у, аммо бир натижа чиқармикин?

— Бирон нимадан гумонингиз борми?

— Оқ подшо замонида ҳам томошаларимизга бу даражада тазъийқ йўқ эди. Кечаги зўравонликка қараганда дашноқларнинг Марказий ижроқўмингизга ҳам таъсири бормикин, дейман?

— Марказий ижроқўмда дашноқлар вакили йўқ.

— Бу бизга маълум. Уларни буржуа-миллатчи фир-қа сифатида инкор этасизлар. Инкор этасизлару инон-ихтиёрларини ўзларига қўйиб бергансизлар. Ижроқўмингизда уларнинг вакиллари билмас ҳам таъсири бордир. Ахир Кўқон мухториятини шу дашноқлар қонга ботириб беришди-ку? Комиссарларингиз уларнинг бу холис хизматларини унутишмагандир?

² Сотсиалист-революционерлар фирқасининг қисқартма атамаси.

³ 1919 йил январдаги ҳарбий комиссар Осипов исёни назарда тутиляпти. Бу исён чоғида 14 комиссар ўлдирилган.

⁴ Коммунистар у даврларда «болшевик» деб аталган.

Ариқларда сув ўрнига қон оқди, деганимда ишонмагандингиз. Аввал фақат Қўқондагина ариқларда сув ўрнига қон оққан бўлса, энди бутун Фарғона сойларида оқяпти инсон қони.

Асадулла бу масалада Ниёзий билан баҳслашмади. Сафарга у билан бирга бориш истаги туғилди. Лекин Фавқулотда кўмитадан ижозат тегмади.

Ниёзий тўғри айтибди: дашноқларнинг ваҳшийлигини баён этмоққа қалам ожиз экан. Бутун бир қишлоқ аҳлини ёш демай — қари демай, бола демай — аёл демай, адирга ҳайдаб чиқиб, «босмачиларга қарши ҳандақ қазийсанлар», деб мажбурлаб, сўнг барчаларини отиб ўлдириб, ўзлари қазиган ҳандақларга кўмиб кетишларининг ўзиёқ уларга қарши кескин чоралар қўллаш учун етарли далил эди. Асадулла кўриб-билиб келган далилларини баён қилиб, «Одамларнинг шўроларга қарши қўлга қурол олишларига айнан шундай ваҳшийликлар сабаб бўлган», деган хулосасини айтганида мажлис аҳли кутилмаган бу ҳақиқатни тан олгандай аввалига бир оз сукут сақлади.

Бу сукутни ўшанда биринчи бўлиб Ушинский бузган эди:

— Ўртоқ Мираъламовнинг сўзларига эътибор берилса, бу ўртоқ нутқларида «босмачи» деган атамани ишлатишдан қочяптилар. Ё мен адашдимми?

— Адашмадингиз, — деди Асадулла. — Уларни сиз билан биз «босмачи» деймиз. Халқ уларни ўзгача атайди.

— Биламан, — деди Ушинский уна қаттиқ тикилганича. — Улар ўзларини «Миллий озодлик жангчилари» дейишадими ё «ислом лашкарлари» дейдиларми ё яна алланима балолар дейдиларми, бу бизга яхши маълум. Сизнинг ўзингиз нима деб атайсиз? Мен сизнинг бу масалага партиявий нуқтаи назаридан муносабатингизни билмоқчиман.

Фарғонага жўнаш арафасидаги учрашувда Ҳамза «ўзининг уйини ҳимоя этувчиларни «босмачи» дейиш урф бўлиб боряпти. Босмачи ким экани фарқлаб олинса дуруст бўларди», деган эди. Асадулла Ушинскийга шундай жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, бундагиларнинг беҳос ҳужумларидан сақланиш учун:

— Гап нима деб аталишида эмас, гап — унинг келиб чиқиши сабаблари ва бу урушни тўхтатиш масаласида, — деди. Агар бу мажлис аҳли орасида гапга тушунадиган, халқ дардини англайдиган бир одам бўлганида ҳам Асадулла Машрабнинг «Дил тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўрдум, тани дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдум» — деган байтини ўқиб, русчага таржима қилиб берган бўларди. Бироқ, машойиҳлар: «Тани бошқа дард билмас», — деб бежиз айтишмаганлар. Асадулла юрагини куйдираётган гапларнинг кўпини тилга чиқармади. Фақат асосий хулосани исбот этиш мақсадида:

— Фарғона вилоятида то ҳозирга қадар маҳаллий миллат вакиллари билан биронта одамнинг болшевиклар фирқасига қабул қилинмаслигини қандай изоҳлаш мумкин? — деди.

Бу саволни ҳам мажлис аҳли сукут билан қарши олди.

Бу сукутни ҳам Ушинский бузди:

— Демак, маҳаллий миллат вакиллари орасида болшевиклар сафида туришга арзирли онгли одам йўқ экан...

Шу одам кутилажак узоқ сафарда Асадуллага ҳамроҳ бўлиши керак...

Ушинскийнинг элчилар гуруҳига киритилиши, мажлисда «кекчи», «адоватчи» деган ном олиши Асадуллани беҳад ғазаблантирди. Ўтган йили худди шу бинода Асадулла билан Ушинский ўртасида бўлиб ўтган можаро ҳали унутилгани йўқ. Кечаги мажлисда Ушинский номзодига қарши чиқиши билан кўпчилик ўшани эслаган бўлиши керак. «Шахсий адоват...» деган гаплар шунинг оқибати. Ушинскийга қарши айтилган ҳар бир гап истасанг-истамасанг шу можарога қараб етаклайди. Дўст либосидаги ғанимларга бу айна муддао. Кечаги мажлисда «шахсий адоват» деб ўша можарога шама қилган одам чин дўстми ё кўнгли қорами, Асадулла аниқ билмайди. Балки у тоза кўнгилдан айтгандир бу гапни. Дўппини қўйиб, яхшилаб ўйлаб

кўрилса, унинг бу фикри бир жиҳатдан тўғри. Шахсий адоватга сира йўл бериш керакмас. Лекин у қора ниятда айтган бўлса-чи?

Ерталаб қалдирғочларнинг беҳос чириллашидан уйғонган Асадуллани ана шу хаёллар беором қилмоқда эди.

Нонушта маҳали ҳам ўйга толган ҳолда ўтирди. Хотинига кўзи тушди-ю, ғалати бўлиб кетди: Ҳожияхон унга маъюс тикилиб турибди. Асадулла ундан кўзини олиб қочди. Чойдан бир ҳўплаб, яна қаради. Яна ўша аҳвол.

— Сенга нима бўлди? Тобинг йўқми? — деб сўради Асадулла.

Ҳожияхон чўчиб тушгандай бошини чайқади.

Асадулла, «чойингни ич, совутма», деб, ундан нигоҳини олди. Дам ўтмай яна боқди: Ҳожияхон энди дастурхон учини қайириб ўтирибди, кўзини дағаллашиб қолган бармоқларига тиккан.

— Онаси... — Ҳожияхон ялт этиб қаради. Бу сафар эрининг нигоҳига дош беролмай кўзини олиб қочди. — Дардга ем бўлмай, ичингдагини айтавер.

— Дардим йўқ... — Ҳожияхон яна дастурхон учини қайирди. — Фақат... айтадиганим... жуда ишга берилиб кетдингиз. Болаларингизга ҳам кераксиз. Ҳадеб ўзингизни ўтга ураверманг...

— Бор гапинг шуми?

— Шу.

Асадулла кулди. Гапни ҳазилга айлантirmoқчи бўлди:

— Ҳамма эркаклар уйда ўтириб олса, ҳурриятнинг аҳволи нима кечади? Халқ додини кимга айтади? Яна қуллигича қолаверадими?

Ҳожияхон индамади. Бошқа хотин бўлганда: «Уйда ўтириб олинг, демайман, бегоналарга ўхшаб бирров келиб кетмай, «уйим-жойим бор», деб болаларингиз билан чақчақлашиб ҳам ўтиринг. Тўрт йил йўлингизга кўз тикканим, тўрт йил кўзёши тўкканим менга каммиди», деб нолалар чекарди. Ҳожияхон эса индамади. Шу индамаслик Асадулланинг бошига чўқмордай урилди. Бунақа шароитларда ибратли гаплар топишга уста бўлган бу шоир одам хотинига тасалли бера олувчи сўз айтишга ночор қолди. Хаёлига келаётган гаплар— бу оғирликлар вақтинчалиги, яхши кунлар яқин қолгани, ўзбекнинг бағрига ҳам шамол тегиши... аввал айтилган, такрорлашга ҳожат йўқ эди. Нима қилганда ҳам Ҳожияхон ҳақ — оиласига вақт ажратиши лозим.

Асадулла ўзини койиб, хаёлида турли режалар тузиб, ўрнидан турди. Кўча эшиги томон юрди-ю, тўхтади.

— Бир нима эсингиздан чиқдимми? — деди Ҳожияхон.

— Ҳалиги гапинг... тўғри, онаси, — деди Асадулла жилмайишга ҳаракат қилиб. — Бугун эртaroқ қайтаман.

Ҳожияхон кулимсиради. Лабида нимкулгу бор эди. Кўзидан эса маъюслик кўтарилмаганди. Асадулла буни ўша топда сезмади. Буни кейин, фожиа юз бергандан сўнг, орадан кунлар ўтиб эслаганда, юраги зардобга тўлиб кўз олдига келтирганида сезади. Ҳозир эса «хотинимнинг кўнглини кўтардим», деган тасалли билан кўчага чиқади.

У ваъдасида турди. Уйга одатдагидан эрта қайтди. Ҳали оқшомга вақт бор. Бугун Асадулла Калас томондаги қишлоқларга бориб келиш топшириғини олди. Деҳқонлар бойлардан тортиб олинган ерлардан юз ўгираётган эмишлар. Бошқа жойларда ҳам шундай бўлаётгани учун Марказий ижроқўм бу масалани бетўхтов ўрганишни Асадуллага топширди. У ерталаб хотинига берган ваъдасини бажариш, шу баҳонада янги мактаб учун мўлжаллаб ёзган китобидан бирини олволиш мақсадида уйига келди. Эшигига яқинлашганда бир одамга кўзи тушиб, сергак тортди. Ерталаб ҳам кўрган эди уни: баланд бўйли, бақувват одам, энгагида чандиғи бор. Бошидаги марғилон нусха дўппи анча уриниб қолган. Нотаниш одам Асадуллани кўриб чўчидими, ҳар ҳолда қадамини секинлатди. Кейин тезлатди. Салом бериб ўтиб кетмоқчи эди, Асадулла тўхтатди.

— Иним, бировни қидириб юрибсизми? Эрталаб ҳам кўргандай эдим.

Нотаниш одам каловланди, дарров жавоб топиб бера олмади.

— Шу денг... бировни излаётганим йўқ. Оmmo лекин... ижарага уй бўлса... Завутта ишласамми...

— Қаерликсиз?

— Риштонданман. Безорим чиқиб кетди у ерларда. Ҳаловат йўқ. Кўчимни кўтариб келавердим. Ижарага уй топилмайдими?

— Сиз самовархонага кириш. Асадулла айтди, десангиз, ёрдам беришади.

— Қуллук, тақсир.

Нотаниш одам енгил таъзим қилди-ю, унга олазarak қараб олди. Асадулла буни сезмади. «Ҳаловат излаб келибди. Шундай бақувват, дев одам ўзини олиб қочса... Унинг ҳаловати учун бошқалар жон берса» Асадулла шу хаёл билан унинг изидан қаради. Айни чоқда, нотаниш одам ҳам ўгирилган эди. Аммо унинг хаёлида бошқа гап: «Ижарага уй топиб бермоқчи... Жонини ижарага топширганидан хабари йўқ. Гўлми у ё ўзини халқпарвар қилиб кўрсатмоқчимми?.. Э, нодон, сен Муҳиддиннинг кимлигини билмай ўтасан бу дунёдан...».

2

Туркижроқўм мажлисида Афғонистонга борадиган элчилар номзоди муҳокама этилаётган дамда Миркомилбойнинг Себзордаги уйида антиқа суҳбат борар эди. Тупроғи кўпчиб ётган кўчадаги ягона қайрағоч соясига тўнини ташлаб ўтирган Муҳиддин эса дарахтнинг бужур танасига суяниб мудрарди. Ўтган-кетган «иссиқ элитган» бу нотаниш одамга парво қилмас эди. Муҳиддин эса ўзини мудрагандай кўрсатиб, чалаюмуқ кўзлари билан кўчадаги ҳар бир ҳаракатни зийрак кузатарди. Агар бирор хавфни сезса, ўрнидан туриб, тўнни қоқди-ю, елкага ташлаб Қўштут кўчасига бурилади. Миркомилбойнинг болохонасидан шу томон тикилиб турган бир жуфт кўз учун бу кифоя: ичкаридагилар дарҳол огоҳлантирилади.

Ичкаридагиларнинг бири — уй эгаси — Миркомил ҳожи. Яқин-яқинларда Миркомилбой деса одам уёқда қолиб, дарахтлар ҳам бир силкиниб тушарди. Тошкентдаги икки заводга эга бўлган бу одамнинг салобати, ўзини тутишини кўрган кимса, «бу бой заводнинг эгасими ё дунёнинг хўжасими?» деб ёқа ушларди. Ўн еттинчи йилнинг баҳоридан то кузига қадар хўпам мулойимлашди. Ишчиларнинг маошини оширди, йўқсилларга инъомлар берди. Кўз тиккан умиди — Қўқон мухторияти барҳам топгач, қолган умрини тоат-ибодатга бағишлаганини эълон қилди. Энди Миркомилбой эмас, тақводор Миркомил ҳожи номи билан тилга тушди. Етти йил муқаддам Каъбани зиёрат қилгани энди асқатди. У беш вақт намозни масжидда ўқирди. Бирон-бир марта бўлсин, сиёсатдан сўз очмасди, шўролар қилаётган ишларга муносабатини ошкор қилмасди. Шу туфайли у ашаддий аксиланкилобчилар рўйхатидан тушиб қолган эди.

Унинг бугунги меҳмони эгнига оқ сурп ятак, бошига симоби салла ўраган бўлса-да, ранг-рўйидан ўзбек эмаслигини сезиш қийин эмасди. Ўзбек эмаслиги айниқса гапирганда ошкор бўларди. У сўзларни бир оз чўзиб, юмшоқроқ талаффуз қиларди. Бу одамнинг исми — Хаустон, ўзи инглиз фуқароси бўлиб, узоқ йиллар давомида Эронда, сўнг Туркистонда турли қиёфаларда юрди. Тошкентдаги сўнги «вазифаси» — инглиз тили муаллими эди. Миркомилбой Европа саноати эгалари билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш мақсадида ўғилларини шу одам қўлига топширганди. Инглиз тилида гаплашишга ўрганиб олган икки ўғил Англияга юборилган, орада болшевиклар тўнтариши рўй бериб, улар уйга қайтарларини ҳам, қайтмасликларини ҳам билмай, ўша ёқда тентираб юрардилар.

Илгари Миркомилбой билан Хаустонни шу икки ўғил бир-бирига боғлаган бўлса, энди мақсад бирлиги қовуштириб туради. Инглиз тили муаллимининг асл вазифаси энди Миркомилбой ва унга ўхшаш бир-икки одамга маълум эди. Икки йил аввал Хаустон уларнинг кўзига кемаси билан Тошкентга сузиб келиб, чўкаётганларни қутқарувчи Нуҳдай кўринган эди. Исёнларнинг бостирилиши уни анча обрўсизлантирди.

Хаустон бу хонадонга Осипов исёнидан аввал келганича қадам босмай қўйганди. Керак бўлганда улар алоқачи орқалигина боғланардилар. Бугун унинг бу аҳволда кириб келиши Миркомилбойни ҳам ажаблантирди, ҳам ташвишга солди.

Хаустон мақсадга дарров кўча қолмади. Ҳол-аҳвол сўраган бўлди-ю, сукутга берилди. Унинг бунақа одати йўқ эди. Гапини чертиб-чертиб айтувчи бу одам вақтини зое кетказмасди. Шарқона лутфлар, дастурхон атрофидаги кераксиз гап-сўзлар унга бегона эди. Ҳозир, ажаб, худди атайин чойхўрликка келгандай хотиржам ўтирибди. Миркомилбойнинг тоқати тоқ бўлса-да, ундан садо чиқишини сабр билан кутди.

— Болшевикларнинг жанозасини қачон ўқиймиз?

Қўққисдан берилган бу саволдан Миркомилбой асабийлашди. Юзи учди. Қўлидаги тасбех доналарини ғижимлади.

— Жанозани... суянган тоғларингизга ўқиб қўйишди-ку, — деди у ғижиниб.

Хаустон шундай жавоб кутгани учун ҳам бу кинояни эшитиб ранжимасди. Аниқроғи, бу саволни атайин мезбоннинг ғашига тегиш учун берган эди. Унинг режасича, ҳамсухбат бир оз асабийлашганда мақсад аён этилса кўнгилдагидай бўлиши керак.

Бу режадан беҳабар Миркомилбой бир киноя билан узиб олдим деб, ўз кўнглига таскин берди. Аслида у бундан баттар гапларни айтишга ҳам ҳақли эди. Қўқон мухториятининг узил-кесил ғалабасини башорат қилган шу Хаустон эмасмиди?! Қишда Осиповнинг адъютанти билан келиб, «зааводларингизни қабул қилиб олишга тадорик кўраверинг», деган ҳам шу Хаустон эмасмиди? Қани мухториячилар, қани Осиповнинг сара аскарлари, қани «ТВО» деб оламга жар солган «енгилмас» ташкилот?! Англиянинг юз миллион ақчаси, ўн олти тоғ замбараги, қирқта тўпи, милтиқларининг қудрати нимага етди?! Миркомилбой буларни ўйласа, «Туркистоннинг куни шуларга қолганмиди», деб эзилиб, ўзини-ўзи бўғизлаб ташлагиси келарди. Ўн еттинчи йил тўнтаришида ҳам, заводларини топширганида ҳам бунчалик изтироб чекмаган эди. Ҳар бир исённинг бостирилиши, ҳар бир мағлубият унга гўё азроилнинг огоҳлантириши бўлиб туюлар эди.

— Сиз... чиндан ҳам тарки дунё қилганга ўхшайсиз, — деди Хаустон бир зумлик сукутни бузиб.

— Кўриб турганим бу бузуқ дунё — дунё эмас, дўзах. Дўзахдан баттар. Жаноб Хаустон, сиз ўзгариб қолибсиз. Муддаонгизни англамай қолдим?

— Ҳайронлигингизни сезиб турибман, хожи. Дафъатан мақсадга кўчмаётганимнинг боиси бор. Таклифимни қабул қилишингизга ишонмайроқ турибман.

— Сабаб?

— Бу анча оғир иш. Сизни қийнаб қўйишим мумкин.

Бу гап Миркомилбойга малол келиб, бир қўзғалиб олди.

— Айтинг! — унинг овозидаги амирона оҳанг Хаустонга ёқди.

— Сизни Афғонистон сафарига таклиф этмоқчиман. Кобулда бир оз туриб, сўнг Ҳиндистон орқали Англияга, ўғилларингиз ёнига олиб бораман.

Фарзандларининг эслатилишидан бойнинг юраги ҳаприқиб кетди. Бу таклиф учун меҳмонни бағрига босгиси ҳам келди. Лекин бу оний туйғу эди. Шамолдай ғув этди-ю, ўтди-кетди. Туйғулари ўша оннинг ўзида ақлга бўйсунди. Хаустон бойнинг юзи бир дам ёришгани, сўнг нигоҳи яна совуқ тус олганини сезди. «Бу одамни лақиллатиш қийин», деб қўйди ўзича.

— Лекин... — деди у ўсмоқчилаб.

— Ўша «лекин»дан бошласангиз дуруст эди гапни, — деди бой.

— Бир-икки юмушни сизнинг ёрдамингизсиз бажариш мумкин эмас. Энди очиқроқ тушунтирай: Афғонистоннинг янги амири нодонлик қилиб Ленинга хат юборибди. Россияга дўст бўлиш нияти бор. Аввалги амир Фарғонадаги ислом лашкарларига хайрихоҳ эди. Буниси акси бўлиб чиқди. Агар Лениннинг чопарлари Кобулга етиб борса, Бухоронинг Тошкентга юришига ишонч қолмайди. Икки амир бир ёқадан бош чиқарса, нур устига нур бўларди. Бугун

Туркижроқўмда Афғонистонга борувчи элчилар номзоди тасдиқланиши керак. Биз элчиларнинг йўлга чиқишини кечиктиришимиз шарт. Ишнинг бир томонини пишитганмиз; улар орасида ишончли одамларимиз бор. Энг муҳими, элчилар орасида ерли миллат вакиллари бўлмасин. Фикримни англагандирсиз?

— Ўзбеклардан ким бораркан?

— Асадулла Миръалам. Эски танишингиз. Янглишмасам, «Уламо» жамияти уни ўлимга ҳукм қилган эди. Ҳукм ижроси чўзилиб кетмадимми?

— Ҳукмдан қочиб қутулмас. Лекин... у бормаса, бошқасини юборишар?

— Биз эса вақтдан ютамыз. Афғонистон амирига улар эмас, аввал биз рўпара бўлишимиз шарт.

— «Биз» деганини ким?

— Маъзур тутинг, сўздан адашдим. Мен «сиз» демоқчи эдим. Туркистон аъёнлари номидан амир билан сиз музокара юритасиз. Амирга болшевиклар билан яқинлашувнинг зарар эканини айтиб, ишонтириш керак.

— Мулоҳаза қилиб кўришим лозим буни...

Хаустон, «ҳа, албатта», дегандай бош лиқиллатиб қўйди.

Миркомилбой ўн еттинчи йилнинг баҳорида, Хаустон ниқобини ечиб, асл қиёфасига киргандан бери бир нарсани кўп ўйлайди: бу одам «авағамнинг авағаси, умуртқамнинг шўрваси»дан баттар бўлатуриб, Туркистон тақдири учун бунча қайғурмаса? Икки йил аввал худди шу ўйда Хаустон бу саволни ўртага қўйиб, ўзи жавоб қилган эди. Миркомилбой унинг сўзларини яхши эслайди: «Биз юртимизни Буюк Британия деб атаймиз. Эътибор қилинг: Бу-юк Британия! Сиз Буюк Туркистон султонлиги бунёд этмоқчи экансиз, нечун биз кўмак бермайлик? Ниятимиз беғараз, ишонаверинг. Шубҳаланишингиз ўринли, бир давлат иккинчисига бемақсад ёрдам бермайди. Туркистон, менинг назаримда, мана шу дастурхондай тўкин. Мақсадимиз камтарона — илтифот этган чоқларингизда шу дастурхондаги неъматлардан баҳраманд бўлиш. Бироқ биз дастурхонингизга қуруқ келмаймиз: пилла оламиз — шойи берамиз, пахта оламиз — газлама берамиз, машиналар берамиз. Мана, жаноби Миркомилбой ҳожи корхонасига бизнинг машиналардан ўрнатса, ўн ҳисса кучаяди. Бу яхшими ё ёмонми?» Ҳа, Хаустон шундай деб ишонтирмоқчи бўлган эди. Тан олиш керак, ишонишган ҳам эди. Кейинроқ лойқа сув тиниб, ариқ тубидаги ҳақиқат кўринди. Саволга жавоб жуда оддий эди: Туркистонни Россия қўлидан тортиб олиб, Англияга тобе қилиш. Миркомилбойнинг буни англаб етиши учун кўп фурсат талаб этилмади. У буни англаб етгани билан сир бой бермади, арқонни узун ташлади. Бой бошқа нарсага ҳайрон: «Туркистон қўймидики ким етакласа кетаверадиган. Тобе бўлувимизга нима учун қаттиқ ишонишади булар?» Миркомилбой ҳозир ҳам шу савол атрофида айланиб, Хаустоннинг асл мақсадини тушунмоқ истарди. Англияга, ўғиллари хузурига олиб боришга ваъда қилиши — қармоқ учидаги чувалчангдек гап, Миркомилбой нодон балиқ эмаски, бу қармоққа илина қолса. Афғонистонга бориш, амир билан юзма-юз бўлиш Туркистонга нима наф беради? Ҳожи шуни англаб етиши керак. У ҳозир минг ўйлагани билан бари бир аниқ мақсаднинг илдизига етиб боролмайди. Чунки Афғонистондаги воқеалардан у тўлиқ бохабар эмас. Амирнинг ўз чодирда ўлдирилганини, ўрнига учинчи ўғил тахтга ўтирганини билади холос. Англия билан уруш бошланиб кетгани, бу урушда афғонларни енгиш қийинлашиб бораётгани, Ҳиндистондаги ғалаёнлар инглизларни анча шошириб қўйганидан бехабар.

Тулки минг бир ҳийлага эга бўлса ҳам, қопқонга тушиб қолади. Миркомилбой тулки қисматига шерик бўлишни истамайди. Шу учун ўзича ажойиб бир қарорга келди:

— Жаноб, менинг юртдан узоқлашиш ниятим йўқ. Бу тупроқнинг покизаланишига умидим бор ҳали. Афғонистонга жўнашимни маъқул кўрар экансиз, майли, сиз айтганча бўла қолсин. Аммо Кобулдан Ҳиндистонга, ундан Англиёга юришни режангиздан чиқариб ташланг. Ишни бундай қиламиз: сиз юртингиздаги баобрў жанобларга етказинг: ўғилларим Ҳиндистон орқали

Кобулга келсинлар. Вазифангизни адо этганимдан сўнг, биргаликда Тошкентга қайтамиз. Маъкулми?

Хаустон кулимсиради.

— Биз учун бундан осон иш йўқ. Асадулла Миръалам тақдирини бирга ҳам этамиз. Мен Тошкентдан чиқиб кетаман. Сизни Бухорода кутиб оламан. Аввалгидай ишончли одамлар билан боғланиб турамиз.

Хаустон бу ердан шом қоронғисида чиқиб кетмоқчи эди. Шу сабабли шошилмади. Икковлон «дунёнинг ишлари»дан гаплашиб ўтирдилар. Бу тил учудаги дилкаш суҳбат эди. Аслида ҳар бирининг хаёли бошқа гаплар билан банд.

Миркомилбой, гарчи сафарга ризолик бериб қўйган бўлса-да, Хаустоннинг яширин мақсадларини изларди.

Хаустон эса уй эгасининг маккорлигига ҳам қойил қолиб, ҳам ғаши келиб ўтирар эди. Хаустон умрининг анчаси Шарқда ўтди. Керак пайтида гадога ҳамтовоқ бўлди, керагида манман деган бойларнинг бурнидан ип ўтказиб истаган йўриғига солди. Кўпни кўрди, аммо Миркомилбойдайини кўрмади. Бу одамни ҳатто ЧК ҳам йўқ қила олмади. У ёқда мухториятчилар, бу ёқда осиповчилар, твочилар бадном бўлиб кетдилар. Манман деган сиёсатчилар, раҳнаомларнинг бири авахтада чирияпти, бири сарсонликда юрибди. Ҳожи эса сувдан қуруқ чиқди. Унинг Қўқонга борганини, бу ерда Осипов билан алоқада бўлиб турганини жуда оз одам биларди. Биладиганларнинг ҳам оғзи маҳкам эди. Хаустон юрагида бир оғир дард бор эди: у шарқликларни одам ўрнида кўрмас, унинг учун энг оғири — буни ошкор эта олмас эди. Касб-кори шунга мажбур қиларди. Таги паст одамни кўпчилик орасида улуғлаб, «насли тоза аслзода» эканини исботлагандан, туғма аҳмоқ одамнинг «беҳад ўткир зеҳни» ҳақида гапиргандан кейин ҳаромга қўл ургандай ижирғанарди. Унинг юрагидаги дардлар юртига йўлланган мактубларга кўчарди, Тошкентда бошпана топган ўзга хорижийлар билан суҳбатларда пича фориг бўларди.

Лекин истисно тариқасида айрим одамларни ёқтириб ҳам қоларди. Миркомилбой номи ана шу кичик рўйхатга кирган эди. Бой фақат оёқ остига қарамасдан, узоқни кўзларди. Узоқни мўлжал қилганлар, Хаустоннинг назарида ўткир мулоҳазали бўлишади, булар билан иш пишитсанг қоқилмайсан. Хаустон ўн еттинчи йил воқеаларида бу одамнинг қўллаган юришларига беш кетди. У ҳокимият учун курашган жамиятларга ҳотамтойлик қилди. Аммо ўзи ҳокимиятга интилмади — четда турди. «Мен бойман, мен ҳукмдор бўламан», деганларнинг нечтаси ин-инига кириб кетди. Ҳокимият болшевиклардан тортиб олинганда ҳам бу ҳожи давлат бошига интилмасди. Икки заводни уч, учни тўрт қиларди. Пул бунинг қўлида бўлгандан кейин ҳокимият бошлиғи кимнинг ноғорасига ўйнарди? Пул қаёққа оқса — бахт шу томонга оқади. Миркомилбой буни бошқалардан кўра яхшироқ биларди. Хаустон унинг шу зийраклигига тан берарди.

Мана ҳозир ҳам унинг жавобларига лол қолиб ўтирибди. Хаустон бу ерга келишида айтадиганларини минг тарозига солиб кўрган, Миркомилбойнинг тузоқни излаб қолишини ҳам ҳисобга олган эди. Ўйлай-уйлай Англияга, ўғиллари ҳузурига боришни тузоқ ўрнида ишлатишга қарор қилди. Ўйлагани тўғри бўлиб, ҳожи илинди. Шу сабабли ҳам Хаустон унинг шартига кўна қолди. «Е, бой, — деб ўйлади у, — макрнинг ҳам чегараси бор. Хаустонни лақиллатадиган шарқлик ҳали дунёга келмаган. Сен юртни тўрқовоқдаги бедана деб ўйлайсан шекилли. Бугун тўрқовоқни Петербург қўлидан олиб бизга инъом этмоқчисан. Лекин билиб турибман, уни эртага Истамбулга узатишдан тоймайсан. Буюк Британия боғидаги тўрқовоқларнинг бирида Ҳиндистон, иккинчисида Эрон, учинчисида Афғонистон сайраб турибди. Хотиринг жам бўлсин: Туркистон ҳам улар ёнида умрбод қолади. Англия қудрати қаёқда-ю, сенинг хомхаёлинг қаёқда!..»

Хаустон шомда ўрнидан қўзғалди. Уни ҳовлигача кузатиб чиққан Миркомилбой хайрлашиш учун узатилган қўлни олиб, дарров қўйиб юбормади.

— Жаноб Хаустон, сиз ўғилларимнинг тақдирини пеш қилиб, бу ўйинни ютдим, десангиз янглишасиз. Менинг ўғилларимдан кўнглим тўқ, улар хор бўлмайдилар. Назаримда, афғон амирини йўлдан қайтариш сизга жуда зарур. Бунинг учун ўғилларимни гаровга қўйишдан қайтмадингиз.

Хаустон иштони йиртиқлиги маълум бўлиб, сири очилган одамдай шошиб қолди. Эътироз билдирмоқчи эди, бой оғиз очиргани қўймади.

— Мен амир билан музокара юритишга тайёрман. Аммо билиб қўйинг: ўғилларимни Кобулда кўргангидан кейингина ишга киришаман. «Миркомилбой кўрқяпти», деб ўйламанг. Нимадан кўрқаман, бир бошга бир ўлим. Хоҳласам, сиз айтгандай Англиёга жўнаворишим ҳам мумкин. Сизнинг бойларингиздан кам эмасман. Аммо... — хожи тин олди, — мен умрим бўйи кўп нарсалар билан савдо қилганман. Фойда тушадиган жойдан қайтиш йўқ. Лекин... юртимни савдога қўйишни сира ўйламаганман. Шу фикр хаёлимга келган бўлса, каломулло урсин. Энди мен билан иш юритганингизда шуларни ҳисобга олиб қўйинг...

Миркомилбой шундай дегач, меҳмоннинг қўлини бир силтаб, қўйиб юборди. Хаустон танг қотди: бу ўша, ўзи билган бойми? Унинг зеҳнига юқори баҳо берган эди, аммо бу даражада бўлишни кутмовди. Чиндан ҳам бой билан энди теппа-тенгига муомала қилиши керакми? Баъзан шунақа ён босишга ҳам тўғри келади. Начора!

Муҳиддин Хаустоннинг орқасидан соядек илашиб, Эскижўвагача борди. Меҳмон извошга ўтиргандан кейин бир оз сабр қилди-да, сўнг извош кира қилиб, унинг изидан жўнади. Хаустоннинг уйига хожаси билан кетма-кет етиб борди.

Унга қараб туриб, Хаустон ўзича мамнун бўлди. Бу айикдй йигитни Қўқонда Эргашнинг чангалидан тортиб олган эди. Ҳамма Қўқон дардида юганда бу йигит Эргашга аталган қиз билан овора бўлибди. Қўрбошининг қаҳрига учраган одамнинг биронтаси шу пайтгача тирик қолган эмас. Муҳиддиннинг қисмати ҳам шу бўларди. Бахтига шу инглиз орага тушди. Мана бир йилдан ошди, Муҳиддин хизматларини беминнат адо этиб юрибди. Нечта одамнинг калласини олиб бир туки қилт этмаган бу йигитга қараб туриб, баъзан Хаустоннинг юрагига кўрқув ораларди: бу хумдай калла ичида нима хаёл борлигини қаердан билсин? Отасини чавақлашдан тоймайдиган одамдан ҳар нарсани кутиш мумкин. Шу сабабли ҳам Хаустон унга ҳамиша юмшоқ гапиради. Кўнглини оғритмасликка ҳаракат қилади. «Чўпни хор тутма, кўзингга санчилур», деб бекорга айтмаганлар-ку, ахир!

Кўриниши қаҳрли бўлган бу инглизнинг яхши муомалада юриши Муҳиддинга таъсир қилган эди. У Эргаш кўрбошининг одам боласи бажариши мушкул бўлган юмушларигача эплаб келарди. Аммо яхши гап эшитмасди. Қўрбоши жуда эриб кетган тақдирда: «Оббо занғар-е, боплабсан», деб қўярди. Хизматларининг оқибати нима бўлди — жонини битта қизга олмади. Бу инглизни Худо етказдими, билмайди, ҳар ҳолда шу одам бўлмаса битта қизнинг оҳ-воҳига жонини тикиб, бу дунёдан кўз юмиб кетаверарди. Муҳиддин Хаустонни аввал халоскорим деб сиғинган бўлса, энди уни авлиёдай азиз кўрарди. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади. Буни қарангки, яхши гап билан каллакесарнинг ҳам юрагини забт эта олиш мумкин экан.

Муҳиддин уй остонасида тўхтаб, амр кутди. Кутилмаганда Хаустон ёнидан жой кўрсатиб, «ўтир», деди. Муҳиддин чанг этиги билан гиламни босиб ўтиб, кўрпачага чордана кўрди. У ҳар сафар шундай қилади. Ҳар сафар Хаустоннинг ғазаби келади. Аммо индамайди: гилам жондан азиз эмас-ку!

— Бир юмуш бор, — деди Хаустон. Муҳиддин унга бақрайиб тикилиб қаради. Бу қарашга инглиз дош беролмай нигоҳини четга олди. — Бир одамнинг дўпписи керак.

— Шунинг ўзими! — деди Муҳиддин яйраб жилмайиб. — Қўлимдан келмайдиган ишмикан, депман. Ўша одамни айтинг, бошини олиб келай, дўпписини ўз қўлингиз билан олинг.

— Сен Худо ярлақан одамсан. Оллоҳ ёмонларнинг жонини сенинг қўлинг билан олади. У дунё-бу дунё кам бўлмайсан. Шу ишни қилганингдан сўнг, истасанг, уч-тўрт кун Фарғонанга бориб кел, кейин олис сафарга жўнайсан.

— Фарғонада менга нима бор, хўжайин, сиз қаерда бўлсангиз мен ҳам шундаман.

— Қойилман, сенга. Қулоғингга қуйиб ол: Миробод маҳалласига борасан. Асадулла Мираълам деганни топасан. Уйи болохонали дейишади. Болохонасида даҳрий томошалар кўрсатаркан, топишинг осон бўлади. Аммо эҳтиёт бўл: овоз чиқмасин. Болшевикларнинг керакли одами у. Дўпписини олишга уринма. Кули кўкка учса ҳам майли. Ундан ном-нишон қолмаслиги керак. Бу ишни қойиллатганингдан кейин Миркомил ҳожи отанг билан сафарга жўнайсан.

Муҳиддин, англадим, дегандай ўрнидан туриб, қуллуқ қилди. Белбоғи орасидан ошиқ олиб, «гардкам!» деб гиламга ташлади-да: «Ё Жамшид, нафасингдан!» — деганича тепди. Ошиқ юмалаб бориб олчи турди. Хаустон кулумсиради. Муҳиддин ҳар сафар шундай қилади. Ҳар сафар ошиқ олчи тургач, кўнгли хотиржам бўлиб, хизматни адо этишга жўнайди.

У ошиқни олиб, ўпиб қўйди-да, яна белбоғига қистириб, Хаустонга қаради.

— Хўжайин, пича ақча керак.

Хаустон унинг мақсадини дарров фаҳмлади; у пулни оладию Каллахонагами, Лангаргами боради. Ошиқ тепиб, аввал атайин ютқизади, кейин қиморбозларнинг хонумонини куйдирди. Кейин қарзга ботган, хотини ёки қизини ютқазган беш-олти чапанини ишга солади. Бир фалокт босиб иш пачава бўлса ҳам шуларнинг ўзи балогардон. Мол эгасига ўшамаса харом ўлади, деганларича бор. Муҳиддин эҳтиёткорликда хўжасидан қолишмайди. Хаустон мана шунисидан мамнун.

3

Чақирилмаган меҳмон чиқиб кетгач, бойнинг юрагига яна ғашлик оралади. У Маккаи мукаррамага отланган чоғида Асадулла билан биринчи бор учрашган эди. Жадидларнинг фаолларидан ҳисобланмиш бу йигит Себзордаги шу уйга келиб, бойга «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» деган китобини тақдим этган, ўзбекларга янги сабоқ бериш, дунёвий илмларни ўргатиш ҳақида куюниб гапирган эди. Миркомилбойга унинг жонкуярлиги ёқиб, сўраган нарсасини — янги усул мактабга аталган ҳадя пулни бериб юборган эди. Кейинроқ Асадулланинг бошқа йўлга кирганини билиб, астойдил афсусланди. Шунга қарамай «Сибирдан эси кириб қайтгандир», деб «Шўройи исломиянинг газетини шунга топширишни таклиф қилди. Бу газитда Асадулла дин аҳли орасидаги жоҳилларнинг шармандасини чиқарганини маъқуллади. Чунки айрим дин арбобларининг миллатни жаҳолатга тортуви унга ёқмас, улар қўлидаги ҳокимиятнинг бирон нимага эришувига ишонмас ҳам эди. Унинг фикрича, дин арбобларининг сиёсатга аралашуви ишни фақат бузар эди. Асадулла ҳам, дўсти Мирмуҳсин ҳам буни яхши англаб, диндорларнинг айбларини фош этди. Ўшанда «Уламо»нинг ҳукмини эшитиб, Миркомил ҳожининг юрагидаги бир томир узилгандай бўлиб эди. «Бир одамга ўлимни раво кўрмоқ бунчалар осон. Бир одам ўлгани билан бу «Уламо» гуркираб яшнаб кетадими? Ё бир одамнинг ўлимидан сўнг ҳаёт чиройлироқ бўлиб қолармиди? Бир-бировимизни шу зайлда қириб, адо этамизми? — деб ўйлаганди у. — Бир қавм ўзаро қирғин бошласа улар орасида ғолиб бўлмайди. Нодонлар наҳот буни англамасалар? Мушриклар Расулуллоҳни ҳақоратлар қилганлари етмай, тош отиб, озор етказганларида ҳам, мухтарам афандимиз уларни ўлимга ҳукм этиш у ёқда турсин, ҳатто дуойи бад ҳам қилмаган эканлар. Бу нодонлар эса биргина ҳақ гапга чидай олмасдан бемаъни фатвога қўл очиб ўтирсалар... Оқибат не бўлар экан энди...»

Оқибат шу бўлдики, уламолар ҳукмининг ижроси энди Хаустон истаги билан амалга ошмоқчи. Балки уламолар бу қарордан огоҳ эмасдирлар. Асадулла ўлдирилгач, «Жазосини Оллоҳнинг ўзи берди», деб қўя қолишар... Бойнинг кўнгли шундан хижил бўлди. Асадуллани

хавфдан огоҳ қилиш фикри ҳам туғилди. Аммо бошқа бир куч уни тўхтатди: «Халқни мендан кам яхши кўрмас эди. Лекин боши гангиди. Йўлга кўндаланг туриб қолди. Тақдири шу эканда. Мениг йўриғимда юрганида кўпроқ савобли ишлар қилармиди... Шундай миллатпарвар одам нобуд бўлиб кетаверадими... Аттанг... Нима бўлса ҳам энди гуноҳ «Уламо»да...» — деб нотинч кўнглини овутди. Фақат ноҳақ ҳукм чиқарганларгина эмас, бу ҳукмнинг ижросини бефарқ кузатувчилар ҳам Яратган ҳузурида гуноҳкор эканлигини фаҳм этмади.

Миркомил ҳожи Асадулла билан охирги марта Осипов исёнидан кейинги ғалағовур кунларда кўришган эди. Осипов отиб ташлаган комиссарлар орасидаги биттагина ўзбекнинг тасодиф билан тирик қолиши болшевикларга маҳаллий миллат вакиллари хоинликда айблашга баҳона бўлди. Янги ижроқўмдан уни чиқариб, Асадулланинг сайланиши Миркомил ҳожига хуш келмади. Асадуллани йўқлатиб, бу йўлдан қайтаришга ундамоқчи бўлганида унинг ўзи келиб қолди.

Шаҳарни иккига бўлиб оқувчи Ўрда сувининг сўл томонида яшовчиларнинг аҳволи ночор эканлигини баён қилиб, озик-овқатдан кўмак беришга даъват этди. Миркомил ҳожи унинг жонкуярлик билан айтаётган сўзларини диққат билан тинглаб, жавоб беришга ошиқмади. Асадулла ҳам уни шошилтирмади.

— Ўрданинг бу томонидаги эски шаҳар аҳолисининг аҳволи ҳам ночор, афандим, — деди ҳожи Асадуллага синовчан тикилиб. — Улар ҳам аллақачондан бери бир тишлам нонга зорлар.

— Биламан, — деди Асадулла, енгил хўрсиниб. — Аммо, эски шаҳарликларнинг дастурхонида озгина бўлса ҳам туршакми, ёнғоқми, нонжийдами — ҳар ҳолда бор. Буғдойга ўроқ тушадиган пайтга эсон-омон етиб оладилар, Худо хоҳласа.

— Афандим, бу лафзингиз ажаб ғаройиб бўлдими, а? Агар Ўрданинг нариги томонидагиларнинг дастурхонида туршагу жийда бўлмаса эски шаҳарликлар айбдорми? Буғдойни нонга ишлатмай, ачитиб ароқ ҳайдаётган бўлсалар-чи? Агар менинг имконим топилгудай бўлса, кўмакни эски шаҳарга бераман. Ортса... яна ўйлаб кўрарман...

— Тақсир, ҳозир айирмачилик қиладиган пайт эмас, — деди Асадулла танбеҳ оҳангида.

— Топиб гапирдингиз, афандим. Айримачилиқдан ҳеч замон яхшилиқ келиб чиқмаган. Буни ижроқўмдаги биродарларингиз ҳам билишармикин?

— Бу сўзларингиздан мақсадингизни англамайроқ турибман?

— Айримачиларнинг энг улуғлари комиссар⁵ларингиз-ку? Сизни йўқлаб, бир фикр билдиришни ният қилиб юрувдим, ният холис экан, ўзингиз келдингиз. Энди шу фикримни айтай: Марказий ижроқўмда Низомиддинхўжа ўрнига бўлувингиз менга сира-сира хуш келмади. Балки сиёсат бобида ақлим қосирдир, аммо шу калта ақлим дейдики: сиз ўрис ва яҳудий комиссарларнинг аниқ мақсадларини дуруст фаҳмламай уларнинг ноғорларига ўйнамоқликни лозим кўряпсиз?

— Уларнинг мақсадларини сиз фаҳмлайсизми? Билсангиз айтинг?

— Афандим, сизнинг зеҳнингиз меникидан ўткирроқ. Худо сизга ақлдан берган: ўйланг-чи, бу юрт бизники бўлса-ю, юртни бошқаришга тайин қилинмиш Марказий ижроқўмда биттагина ўзбек бўлса? Бошқалари ўрусми, яҳудийми, яна кимлар.. қайси ақлга сиғар иш бу? Улар бизларни ўзларининг хоҳишлари билан бошқарадилар. Эҳтиётдан битта ўзбекними ё қозоқними сафларида ушлаб турадилару бир фалокат юз берса ўзлари оппоғу ўша ўзбекми қозоқми балогардон. Мисол керакми? Осипов исёнида Низомиддинхўжанинг иштироки йўқ эса-да, уни айбладилар. Эртага Ўрданинг у бетида битта одам очдан ўлса ёки очлар ғалаён кўтарса сизни айблайдилар. Сизга маслаҳатим, ижроқўмдан чиқинг, қанақанги номаъқул бузоқнинг гўштини егилари келса ўзлари еяверсинлар. Эл-юрт олдида ҳам жавобни ўзлари берсинлар.

— Сиз айтаётган йўл мақбул эмас, тақсир. Биз ижроқўмдан чиқишни эмас, унда кўпроқ ўрин эгалламоқни ўйлашимиз керак.

⁵ Болшевиклар «министр» атамасини буржуача тушунча деб билиб, ўзларини «комиссар» деб атаганлар. Ҳукуматни эса «Туркистон Мухтор жумҳурияти Марказий ижроия қўмитаси» деб юритганлар.

— Ўйчи ўйига етгунича таваккалчи уйига етади. Эртага алданган гўл бола ҳолига тушиб қолиб, йиғлаб юрмасангиз эди, деб кўрқаман. Оқ подшо бир бурда бўлса ҳам нон бериб турарди. Болшевикларингиз шунинг эвини ҳам қилолмапти. Наҳот сизга шу ночорлик йўли мақбул бўлса? «Ох, миллат, миллат!» — деб юриб, миллатни хорликка бошламаяпсизми?

— Сиз оқ подшоннинг замонини кўмсаёпсизми?

— Худо сақласин! Хоссатан, у замон менга маъқул кўринар. Бойлигимга бойлик қўшилган замонлар эди. Омматан эса у ҳам хорлик замони эдиким, буни тан оламан. Яна омматан шуки, подшо замони ҳам, сизнинг замонангиз ҳам бир гўр — халққа нур бермайди. Сиз орзу қилган миллат эрки сароблигича қолаверади.

— Айбситманг, тақсир, сизга бир тўғри гап айтай: мол-дунёдан айрилиб, кўзларингиз пича хира тортибди. Шўроларнинг афзаллигини мутлақо кўрмаёпсиз.

— Ажаб, ажаб, — деди Миркомил бой, — кўрмаганимни кўрсатинг-чи?

— Овруполиклар Амриқони забт этганларида ерлик хиндуларни чўлу биёбонларга, тоғу тошларга кўчириб, унумдор ерларни эгаллаб олган эканлар. Оқ подшо ҳам шу усулни қўллашни ихтиёр этган эди, бундан беҳабармисиз? Ўзбекларнинг қисматида ерларини мужикларга бўшатиб, чўлларга чиқиб кетиш ёзилган экан. Болшевиклар бунга барҳам бердилар-ку?

— Даганингиз вақтинча чора, афандим. Қараб турунг, замонни тинчитиб олишгач, яна оқ подшонинг йўлига қайтадилар. У замонларда балки сиз билан биз бўлмасмиз. Мен авлодларимизнинг «Оталаримиз жуда нодон бўлган эканлар», дейишларидан хижолатдаман. Сиз мол-дунёни тилга олдингиз, а? Ҳа, зохиран «мол аччиғи — жон аччиғи» бўлиб кўринадир. Бироқ, инонинг афандим, қўлдан кетган бойлика армон қилмасман. Бойлик кимга бахт берибдики, менга вафо қилса. Оллоҳ лозим кўриб бу бойликни омонатга берган экан, истадию, қайтариб олди-қўйди. Берганда шукур қилиб эдим. Энди ҳам шукурдаман, қиёматдаги ҳисобим осонлашди. Мендан кўра хорланганлар бор, ночорлар бор. Ушалардан қилмаганига шукур. Сиз мулла одамсиз, Оллоҳнинг муқаддас каломларини биласиз, Қудсий ҳадисда марҳамат қилинишича, Яратган эгам деб эмишки: «Ей Одам фарзанди, сенга уч нарсани ихтиёр қилдим: яъни, оила аҳлингни, молу дунёйингни ва амалингни. Аммо, мол-дунёйинг сен ўлиб, оёғинг ердан узилиши билан ортингда қолади. Оёғинг уйдан чиқиши билан оиланг ҳам ажралиб қоладилар. Кейин қабрда бўласан. Қиёмат кунда фақат яхши амалинг фойда беради. Амалинг тузук бўлса сени ҳам тузатиб қўяр, агар ёмон бўлса, сени ҳалок этгувчи ерга топширар...» Афандим, баёнда хатога йўл бериб қўймадимми?

— Хато-ку қилмадингиз, бироқ, «яхши амал» деганингизга ночорларга ёрдам бериш ҳам киради. Бу масъалада кофирми-мусулмонми қаралмайди.

— Бу гапингиз дуруст. Мақсадингизни англагандай бўлиб турибман: Расулуллоҳ кофирларга хайр-еҳсон қилишни буюрганлар, локин босқинчиларга эмас. Агар сиз айтаётган ночорлар Ўрданинг у бетиде эмас, ўзларининг ота юртларида бўлсалар эди, бизларни босқин қилмасалар эди, уларга сўнги тишлам нонимни юбориб, ўзим очдан ўлишга ҳам тайёр эдим. Шундай қилмасам, мени мусулмон деманг эди.

Бу гапдан кейин Асадулла яна шўроларга ишонмоқ мумкинлигини, истиқболда тўкин ва озод ҳаёт чиройли жилмайиш билан кутмоқда эканини ишонтирмоққа уринди. Миркомил ҳожи бу эски гапларни тоқат билан эшитди. Ҳамсуҳбати сўзламоқдан тингач:

— Кўряпманки, ақидангизга собит экансиз. Сизни ақидангиздан қайтармоққа уриниш — шамолга қарши қичқириш каби бўлса-да, мусулмонлик бурчимга риоя этиб, огоҳлантирмоғим шартга ўхшайди: биларсиз, Оллоҳ демиш эканки: «Ей бандам, агар менга бир қарич яқин келсанг — мен сенга бир қулоч яқинлашаман. Агар менга қараб секин юрсанг — мен сенга қараб қаттиқроқ югураман». Ожиз фикрим деяпти-ки, сиз бир қарич яқин юриш ўрнига тобора қочаяпсиз. Яратган эгамдан узоқлашмоқнинг охири хайрли эмасдир. Шундан огоҳ бўлсангиз бас...

Бу гапларнинг тўғрилигига Асадулла амин бўлса-да, ҳамсуҳбатидан эшитиш малол келди. У суҳбатдан норози эканини яширмай деди:

— Сизни аввалдан билмаганимда «душманам яна биттага кўпайди» деб қайтардим. Вақти келиб ҳаммаслак бўлармиз, деган умидим бор эди. Ҳар ҳолда сиз халқнинг қисматига бефарқ эмас эдингиз?

— Сиз билан ҳаммаслак бўлмоқлик менигда умидим эди. Афсусим шуки, сиз ножўя қирғоқни танлаб қўйдингиз. Савоҳил айри-айри, йўлларимиз айри-айри экан, начора...

Миркомилбой Асадулла билан бўлган шу суҳбатни эслаб: «Ўшандаёқ паймонаси тўлган эканда, ўша кўришувимиз охиргиси эканда. Эндиги дийдор қиёматдами? Я Роббим, адашган мусулмон бандаларига ўзинг раҳм қил», деб қўйди.

И б о б

ХАЙРЛИ САБОҲ

1

Дунёни тўрт йил беҳаловат қилган уруш барҳам топди. Жанглар Европа ерларида ўтгани билан унинг нафаси Осиёга ҳам етиб келган эди. Афғонистон амири Ҳабибуллоҳон Германиянинг мағлуб бўлгани ҳақидаги хабарни эшитиб, тўғри йўлдан оздирмаган Яратганга шукрлар қилди. Берлиндан Кобулга қадар машаққатли йўлни босиб келган немис элининг элчилари қанчалик уринмасинлар, қанчалик ваъдалар бермасинлар, Афғонистонни Ҳиндистон сари қўшин тортиб, Англияга қарши уруш бошлашга кўндирма олмаган эдилар. Аниқроғи, Ҳабибуллоҳон кўпроқ Англиянинг ваъдасига ишонган эди. Ана энди ҳисоб-китоб вақти етди: Афғонистон урушга аралашмади, шунинг ҳисобига хазинаси тўладиган бўлди.

Ҳисоб-китоб вақти етганини фақат Афғонистон амири эмас, балки Германияга қарши урушган йигирма етти давлат раҳнамолари ҳам англаб, мағлубнинг бойликларини талаш бўйича ўзларича режа тузарди. Ҳолиб давлатларнинг раҳбарлари Париждаги учрашга тайёрланаётган онларда Кобулда сарой аҳли амирнинг Жалолободга, қишлоқ қароргоҳига жўнашига тадорик кўрар эди. Амир Парижда дунё аҳамиятига молик масалалар ҳал этилажагидан хабардор эди ва шу боис мазкур йиғиндан ҳам фойдаланишни режа қилганди. У яқинлари билан кенгашиб, Англияга нома юборишни лозим топди. То улуғ давлатлар Парижга тўпланганларича Англия Афғонистоннинг талабини мулоҳаза қилиб кўради. Йўқ деса, ўзига қийин, амир Парижга боришга ҳам тайёр. Унинг бу қарори фақат ўзигаю Яратганга аён. Шу боис аҳднинг қатъийлиги хусусида фикр билдириш қийин.

Ҳозир амирнинг қўлига Ҳиндистон ноиб-қиролига жўнатилажак мактуб қораламасини тутқаздилар. Ҳабибуллоҳон унга кўз югуртирди:

«...Маълумингизким, Жаҳон муҳорибаси аввалида Алмон вакиллари Буюк Афғонистон туфроғига бош уриб келиб, афғон элини Алмония ҳамда турк эли томонида туриб, Жаҳон муҳорибасига кирмоқча ундаган эдилар. Буюк Афғонистонга кўп ваъдалар инъом этилгани инобатга олинмай, зиё ал-миллат ва-д-дин жаннатмакон падарим амир Абдурахмонхон томонидан Буюк Инглистон ҳукумати ила имзоланган битимга содиқ қолишни лозим топиб, Алмон ваколасини юртимиздан бадарға қилдик. Бизнинг бу қарори олийимиз Буюк Инглистонга хуш келиб, Буюк Афғонистонни тақдирлаш хусусида ваъдалар инъом қилиб эди. Яъниким, муҳориба тугагач, Буюк Инглистон ҳукумати Буюк Афғонистон хазинасига эллик миллион рупий бермаги лозим эди. Бу — бирламчи.

Иккиламчи: Буюк Инглистон Буюк Афғонистоннинг барча муаммолар борасида мустақил ҳукм чиқара олишига имкон бериш хусусидаги ўз ваъдаларига амал қилиб, Фарангистонга жам бўлажак ҳукуматларга мурожаат этса, Буюк Афғонистоннинг ҳурлиги, эркинлиги, шунингдек, мутлақ мустақиллигини, яъни инон-ихтиёримизни ўз қўлимизга тўла берилуви, келгуси

замонларда ҳам бизнинг ишларимизга аралашувдан, афғон элига зиён-заҳмат етказувдан ўзларини тияжакларини эътироф этувчи ёрлиқларни олиб, менга юборса — нур аланнур. Билъакс, Буюк Афғонистоннинг ўзи Фарангистон қурултойида иштирок этмакни лозим кўриб, қурултой аҳлига ўз ҳақ-ҳуқуқларини англатади, Тангри таолонинг инояти ила Буюк Афғонистон ҳукуматига мутлақ мустақиллик инъом этувчи ёрлиқларни ола билади...»

Амир мактубнинг сўнги жумласини қайта-қайта ўқиди. У қарийб йигирма йил бадалида Англия номига бундай кескин оҳангдаги мактуб битмаган эди. «Бу талаблар Инглистоннинг қаҳрини кўзғатади. Сўнг оқибат нима бўлади?» Ҳабибуллохон ижобий жавобга ишонмас эди. Қайси нодон арслон панжасидаги ўлжасини озодликка чиқариб юборибди? Балки қорни тўқ шер ўлжасини бир оз эркин қўяр, аммо оқибат нима бўлиши тайин-ку?! Англия рад жавоби бергач (умуман, жавоб қайтаришни лозим кўрмас-чи?), амир аҳдида туриб Парижга бормоғи ҳам мумкин. У ўйлаган ишининг ҳақлигига ишонса, ҳеч нимадан қайтмайдиган қайсар одам. Парижга боришга-ку бораверади. Аммо мустақиллик ёрлиғига қандай эришади? Парижга жам бўлганлар унинг сўзларига қулоқ осадиларми ёхуд Англиянинг даъволаригами? Амирни шу жумбоқ қийнади. Шу жумбоқ мактубга муҳр босишга тўсқинлик қиларди.

Шу ўйда ўтирганда укаси Насруллохон кирди. Амир бу сафар Кобулни учинчи ўғли Омонуллохонга топшириб кетаётган эди. Насруллохон амирни бу фикрдан қайтармоқ қасида унга рўпара келиб «Омонуллохон ўзбошимча, у сизга нисбатан падаразаннинг йўлини афзал билади. Омонуллохон бирон-бир ғалвани бошлаб қўймати ҳам мумкин... Пойтахт мўмин-қобил тахт ворисига, тўнғич ўғилга қолдирилгани маъқулмикин...» деди. Амир укасининг узундан-узоқ гапларини индамай эшитди. Насруллохон жим бўлиши билан жавобни ҳаяллтмади:

— Биз фармон берганмиз...

Бўлак гапга ҳожат йўқ эди. Насруллохонга акасининг одати маълум. Акасига рўпра келишнинг бефойдалигини билса ҳам, чиқмаган жондан умид деган ўй билан кирган эди. Бўшашиб изига қайтди.

Ҳабибуллохон укасининг изидан қараб ғижинди. «Омонуллодан кўрқади. Унга Иноятуллонинг баёвлиги маъқул. Истаган йўриғига солади. Омонулло бундай эмас. Мендан кейин жонини олса-Омонулло олади. У шундан хавотирда...»

Амир мактубга яна бир кўз ташлади-да, уни нари сурди. «Фурсат бор ҳали. Мулоҳаза қилмоқ даркор». У мазкур ҳаракати билан мактубни эмас, балки сирли қотиллик онини нари сурди. Шу бўйи амир мактубни яна бир ойдан кейин, йўлбарс овидан хушнуд қайтганида қўлга олади. Ажабтовур дадиллик билан муҳр босади. Бу дадиллик ҳаётига нуқта қўяжagini, мактуби охир-оқибат умуман жавобсиз қолиб кетажagini билмайди. Ҳатто умрининг сўнги соатларида, ором олмоқ учун чодирига кириб кетаётганида ҳам буни ўйламайди...

Ҳали бу воқеаларга анча вақт бор. Ҳозир у Кобулда. Эртага Афғонистоннинг кунчиқаридаги сулув Жалолободга жўнайди.

Укаси чиқиб кетгач, унинг гапларини мулоҳаза қилиб кўриб, ўғлини чақиришни лозим топди.

Амирзоданинг қадди-басти отасига ўхшарди: оёқлари гавдасига номутаносиб — сал калтароқ эди. Шунга қарамай, у отасига нисбатан чаққон, серҳаракат эди. Амир семириб кетгани сабабли гавдасидаги номутаносиблик аниқроқ сезиларди. Баданига ёпишиб турувчи ҳарбий кийими, белидаги тилла безакли энли камар гўё уни ёнига ўсишдан тўхтатиб турувчи воситага ўхшарди. Тилла попукли погон, кўкрагидаги ҳар бири ўн яшар боланинг шапалоғидай келадиган нишонлар эса уни пастга босиб тургандай эди. Калта қора соқолли амир оғир-оғир қадам босарди.

Амир хонага чаққон қадамлар билан кириб қуллуқ қилган ўғлини кўриб, жилмайди. Тикилиб қараганда ҳар қандай одамни довдиратиб қўядиган ўтқир нигоҳини ўғлига қадади. Унинг кўзида ғазаб ҳам, ташвиш ҳам йўқ эди. У гўё соғинган одамига қараб тўйиб олмоқчидай

тикиларди. Омонулло отасининг бу ҳолатига тушунмай, тараддудланди. Юқорига қайрилган калта мўйлабини силаб, ерга қаради.

— Пойтахтни сенга, сени Халлоқи оламга инониб кетяпман, — деди ниҳоят амир. — Аммо хавотиририм бор, — амир шундай деб ўғлига савол назари билан тикилди.

— Нимадан? — деди амирзода ажабланиб.

— Енгилсан. Бошбошдоқликка мойилсан. Ҳукмни ўтказмоқда ожиз бўлиб қолмасмикансан? Ҳукмни ўтказмоқ учун қаттиққўл, оғир бўлмоқ даркор. Кўнгилбўшлик фуқарони тўзитиб юборади.

— Одиллик-чи?

Амир ўғлига яқинлашиб, уни икки елкасидан ушлади:

— Давлатнинг уствори — одиллик. Амир — Оллоҳнинг ердаги ноиби. Тангри йўлидаги одиллик ила қаттиққўллик қилмоқ эса бурчимиз. Афғонистон — худодот мамлакат. Ислонни ғайридинлардан халос этмоқ учун Оллоҳ марҳаматини дариф тутмай Афғонистонни танлаган. Буни унутма.

Ҳабибуллохон юмшоқ курсига ўтириб, ўғлига жой кўрсатди.

— Оллоҳнинг мажбуриятини англаганман, аммо уни амалга ошириш йўлларини билмакка ақлим қосирлик қияпти, — деди Омонуллохон, отаси ёнига омонатгина ўтириб.

— Дунё қалқиб турибди. Биз эҳтиёткор сайёд сайдини пойлагани каби ғазавотга кўтарилиш онини кутамиз. Инглистондан ваъда қилинган пулларни ундиргач, милтиқлар, замбараклар сотиб оламиз.

— Пуштулар биздан яроғ кутишяпти. Жиходга чорлашяпти. Афғонистоннинг баданига қилич бўлиб тушган Дюранднинг шартномаси уч миллион афғонни биздан айириб турибдими? Бу қилич йигирма олти йилдан бери қабилаларни қон қақшатапти-ку? Афғонистон худодот мамлакат бўлмоғи учун аввал шу қилични синдириб ташлаш керакмасми?

«Падарзанининг сабоғи». Шу фикр хаёлига урилиб, амирнинг юзида заҳарли жилмайиш зоҳир бўлди.

— Тентак. Ақлинг чиндан ҳам қосир. Бизнинг рўпарамизда бўри турганда бир нави эди, аммо шер турибди, англаяпсанми, шер!!!

— Фикри ожизимча, шер — ҳайвонлар шоҳи. Одамларга ҳукм ўтказмоқчи бўлган шер маҳв этилмоғи шарт.

Ҳабибуллохон ўнг қўлига таяниб, ўрнидан турди.

— Шерни маҳв этмоқ... Мен бунга истамас эканманми? Шер уч-тўрт юз минглик лашкари билан бир ҳамла қилса, Пешавордан Кобулга қандай етиб олганини билмай ҳам қоласан. Шимолда Машҳаддан Кўшкка юриш бошласа қудуққа тушгандай бўласан. Бугун бошланган ғазавот Афғонистоннинг маҳв этилиши билан тугашига шубҳам йўқ. Шерни қариб, кучдан қолган дейсанми? Унга Алмония бас келолмади. Русиянинг янги ҳукумати бас келолмаяпти... Енгилсан, гўдаксан... Кобулни қандай қилиб сенга ишониб топширяпман, ўзимнинг ҳам ақлим лол.

Амир бир қўлини белига қўйганича жимиб қолди. «Ажаб, куюнчаклик бу ўғлимга кимдан юқди? Ворисим бўлмагани ҳолда юрт тақдирига бунча ташвишланади? Ё тахтдан умидворми? У ҳолда мендан кейин оға-инилар... Жиход у ёнда қолиб... Насруллонинг тек турмаслиги аниқ. Ажаб... Ажаб... Маҳмудбек Омонуллога шу қадар кучли таъсир ўтказдими? Сизмабмидим? Иноятулло Маҳмудбекнинг тўнғич куёви. Унда Омонуллонинг фикрлари шижоати йўқ-ку?.. У беғамликни қаердан юқтирди?..»

— Мендан сўрайдиган сўровинг борми? — деди амир зарда билан.

— Сизга сидқидилдан хизматда бўлиш — бурчим, бурчимни адо этмоққа боболаримизнинг руҳлари ёр бўлгай. Ножоиз сўзларим учун авф этиб, гуноҳимдан ўтинг. Сафарга отланган онингизда сўрашнинг хосияни бўлмаса ҳам бир ўтинчим бор.

— Айт.

— Мавлоно Абдул Ғанини...

— Йўқ!!! — Ҳабибуллоҳон кескин ўгирилиб, ўғлига ғазаб билан тикилди. Омонуллоҳон отаси кўзидаги қаҳрни кўриб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. — Асло!!! — деди амир дағал товушда. — Кимга жон куйдирыпсан?!

— Ул зотдан мен сабоқ олганман. Сизнинг лутфингиз ила бунёд бўлган «Ҳабибия»да кўп зоти олийларнинг фарзандларига тарбия бердилар. Сизга хусуматлари йўқ эди, инонинг менга, сизга бисёр содиқлар ул зот. Юртимизга зиё келтурмақдан ўзга ниятлари йўқ эди.

Омонуллоҳон отам тўхтатмасин, деб бу гапларни тез-тез айтди. Амир буни сезди. Ўғлининг журъати маъқул келгани бўлса ҳам буни сиртига чиқармади.

Ўн беш йил муқаддам у Кобулда янги усулда мактаб очмоқ ниятида Ҳиндистондан донишманд муаллимларни чорлаган, амир хизматида келганлар орасида Абул Ғани ўткир зеҳни, қувваи ҳофизаси, билим дарёсининг чуқурлиги билан диққатини тортган эди. Чиндан ҳам у Омонуллоҳонга кўп сабоқ берди. Амирзоданинг феълидаги ўзгаришлар балки ўша сабоқларнинг оқибатидир? Ҳабибуллоҳон Абдул Ғанининг янгича фикрли тўда ташкил этганини, бу тўданинг амир тутган йўлдан норизо эканини билиб, уни зиндонбанд қилган эди. Орадан неча йиллар ўтди. Маҳмудбек сардор ҳам шу узр билан бир-икки юзланган эди. Ёздаги суиқасд, сўнгра яқинда Боғи баландга ташланган пўписали мактуб бўлмаганида балки амир ўғлига ён босарди. Абдул Ғани тавбасига таянибди, деб ишониб, афв этар эди. Суиқасддан кейин... Пойтахтнинг гавжум кўчаларидан ўтиб бораётганида амирга ўқ узишга журъат этдилар, фуқаро «зиё ул миллат ва-д-дин», деб унга сиғингани ҳолда бир малъун унинг жонига қасд қилди?! Ҳабибуллоҳон шунисида чидай олмасди.

— Падарингга ўқ узганларини унутдингми?

— Ахир мавлоно Абдул Ғани ўн йилдан бери ҳибсдалар?

— Ғояси-чи? — амирнинг овози кўтарилди. — Ғояси ҳам ҳибсдами? Афсус, мен бу малъунларнинг жисминигина зиндонга ташлаб, хумордан чиқибман. Ғояларини қуритишни ўйламабман. Энди... кеч, жуда кеч...

Омонуллоҳон отасининг феълини яхши билар эди: энди унга гапириш ортиқча. Аччиқ устида афв этмоқ ўрнига қатлга амр қилиб юбориши ҳеч гапмас. Шу сабабли амирзода қўл қовуштириб, мўминлик ҳолатида турди.

Маҳмудбек Тарзи кирганида Ҳабибуллоҳон юмшоқ курсида ястаниб ўтирган эди. Амирнинг ўрнидан қўзғалмаганига қараб, Тарзи унинг нохуш кайфиятини сезди. Амир ҳожидўппи кийган, чўққисоқол қудасининг саломига алик олиб, ёнидан жой кўрсатди.

— Эшитганингиз бордир, Жалолободга жўнаяпман. Суюкли куёвингиз Кобулга ноиб ал ҳукума бўлиб қоляпти. Кобулни суюкли куёвингизга, суюкли куёвингизни Оллоҳга инониб топширдим.

Тарзи кулимсиради. У амирнинг киноясини тушунди. Буёққа келатуриб Омонуллонинг отаси ҳузурига кириб чиққанидан хабар топган эди. Ота-бола суҳбатининг қандай кечгани амирнинг киноясидан ошкор бўлиб қолди. Шу сабабли Тарзи оҳисталик билан гап бошлади:

— Улуғ амирим, куёвларимнинг ҳар бири мен учун аржуманд. Марҳаматингиз билан мен амирзодаларга падарзан бўлиш шарафига етишибман, уларнинг ҳар бирини кўзимнинг оқ-қораси деб биламан.

— Сардор, сўзга чечансиз. — Амир шундай деб айёрона жилмайди. — Аммо Омонуллони кўпроқ ёқтирасиз, тан олинг. Сабабини айтайми?

— Айтинг, давлатпаноҳ.

— Амирзодалар ичида Омонуллонинг зеҳни бўлакча, аҳволи оламга қараши бўлакча. У дунёга кўпроқ сизнинг кўзингиз билан қарайди.

— Фикри ожизимча, амирзода оламга сизнинг доно нигоҳингиз билан қарайди. У сизнинг пушти камарингиз. Афғонистонни беҳад суйиши ҳам сиздан ўтган.

— У тахтдан умидворми?

Бу савол Тарзини эсанкиратиб қўйди. Сермулоҳазалилиги ва ақли донишлиги билан шуҳрат топган бу одам амирга тайинли жавоб қайтаришга тараддудланди. Бу ерга келишида амир одатдагидай хайрлашиш мақсадида чорлагандир деб ўйлаган эди. Дастлабки киноялардан кўнгли нохушликни сизди. Энди бу савол... Яна тахт маласида... Наҳот ота-бола шу хусусда гап юритганлар?.. Амирнинг дили ғаш, кўнгли нотинч...

— Хўш, сардор, оғир жумбоқ бериб қўйдим шекилли?

— Йўқ, давлатпаноҳ, сукутим сабаби жумбоқнинг оғирлиги эмас. Мени кўнглингизга оралаган шубҳа таажжубга солди. Тахт вориси — Иноятуллоҳон. Падар амри — вожиб дейдилар. Омонулло падари амрига зид бормади. Бунга имоним комил.

Ҳабибуллоҳон кулиб юборди. Унинг кулгисида шодлик эмас, балки захар зоҳир эди: юзи кулса-да, кўзларида совуқ ўт бор эди.

— Сизни сиртмоққа тушириб бўлмайди, сардор. Аммо билиб қўйинг, мана булар, — амир деворларга ишора қилди, — девор эмас, қулоқ. Ҳамма хабар оқиб киради. Нима эди, — амир истеҳзо билан жилмайди, — жавони Афғонистонми?.. Амирдан норизо ёшлар. Қани, айтингчи, сардор, Ҳабибуллоҳон Афғонистоннинг бошига кулфат солдими? Қувғинларни юртга қайтариб, гуноҳга ботдими?

— Умримиз дуои жонингиз билан ўтади.

— Гапимни бўлманг, мен миннат қилаётганим йўқ... Янги мактабни Ҳабибуллоҳон очган эди, ёдингиздир? Жаннатмакон падарим хат-саводли афғонлардан ўттизтасини сарой хизматига чорлаган экан. Юрт кезиб, нечта илм эгасини топишган? Ўнта ҳам топишолмаган, ҳа! «Ҳарбия»ни ҳам Ҳабибуллоҳон очиб эди, турк зобитларини чорлаган ҳам Ҳабибуллоҳон эди. Ўзингиз чоп этаётган «Сирож ул ахбор» ҳам Ҳабибуллоҳон амри билан юзага келганмасми?

— Оллоҳ шоҳид, юрт саодати йўлидаги хизматларингиз афғонларни бахт йўлига олиб чиқай.

— Шундай денг... У ҳолда ёшларингиз нимани истайди?

— Ёшларми? — Тарзи кўзини амирдан узиб, соқолини силади.

— Тўғриси айтинг, қаҳримдан чўчиманг. Менга ҳақ гап лозим.

— Ёшлар Афғонистонни мустақил кўришни истайдилар. Қулай фурсат ўтиб кетяпти, давлатпаноҳ.

— Фурсат ҳали келгани йўқ.

— Фурсат алмон ваколеси билан бирга келган эди.

— Шундайми?.. Фурсатни бой берганимга нима сабаб экан? Қўрқдимми?

— Йўқ, улуғ амирим, сабаби бошқа: йилига оладиганингиз икки миллион тўрт юз минг рупий ва муҳорибадан сўнг берилгучи эллик миллион рупий...

Амир хона тўридаги курси томон кўз ташлади. Тарзи айтган мустақилликни ва эллик миллионни талаб қилиб ёзилган мактуб ўша ерда турибди. Ҳабибуллоҳон бир кўнгли уни қудасига кўрсатгиси, сўнг қаттиқ-қатиқ гаплар айтгиси келди. Лекин «ерта, ҳали эрта», деган мулоҳазага бориб, ўзини тийди. Сардор Тарзи унга хунук айб тақаган эди. Одатда амирга биров юрак ютиб бўлса-да, бундай муомала қилолмасди. Ҳатто Тарзи ҳам унинг олдида мулойим эди. Энди бу не ҳол бўлди? Ҳабибуллоҳон уни ҳақоратлаб ҳайдаб чиқарсинми? Амирнинг шунақа одати ҳам йўқ эмас. Бироқ ҳозир ўзи ҳам сезмаган ҳолда одатини қанда қилиб, ўзини оқламоққа киришди:

— Сиздан эшитганларимни норасталар айтса ажабланмас эдим. Мен саксон минглик лашкарим билан нима қила олар эдим? Икки биқинимга Инглистоннинг ханжари тиралган, пешонамда Ўрусия замбараги турса... Буни ёшларга сиз уқтиришингиз лозим эди. Биз муҳорибага аралашмай ютдик. Кўп ютдик, ҳа!

— Энди-чи? Энди пешонамизда Ўрусия замбараги йўқ-ку? Улар энди бизга дўст қўлини узатмаклари мумкин.

— Уларнинг кимлигини мен ҳали билмайман. Ўрусия аҳли подшоҳи аъламни қувғин қилибди, юртни камбағаллар сўраётган эмиш, деб ўзингиз айтган эдингиз. Қани, бир мулоҳаза қилиб кўринг-чи, ўз подшоҳидан тонган эл ўзга амирга қандай марҳамат кўрсатсин?

— Юртни бошқараётганларнинг кимлиги менга ҳам қоронғи. Аммо улар Ўрусия подшоҳининг барча ноҳақ фармонларини бекор қилдилар. Афғонистон ила Эроннинг мустақиллигига шак келтирмадилар. Мусулмонларга мурожаат этиб, ғанимларнинг кишанларини парчалашга, озодликка ундамишлар.

— Сардор, газитингиздаги гапларни такрорланманг. Бу ташвиқотлар учун ноиби қирол рўзномани ёпишни талаб этяпти. У ҳақ. Сиз менинг меҳримни суиистеъмол қиялмасиз. Рўзнома янгиликлар чироғи бўлмай, икки давлатни барвақт уриштириб қўядиган воситага айланиб қолишига сира йўл қўймайман, буни уқиб олинг.

Тарзи, ноилож ўрnidан туриб, қуллуқ қилди. Ҳабибуллохон унга яқин келди:

— Сизни йўқлатишимнинг боиси бу эмас. Менинг асл мақсадимни сиз англашингиз лозим. Яратганнинг ўзи белгилаган вақт етгач, барчамиз жиҳоди акбарга кўтариламиз. Унга қадар Омонуллони тергаб турмоқ даркор. «Ҳабибия» атрофидаги, рўзномангиз атрофидаги ёшларга тушунтиринг: фуқаро орасида барвақт парокандалик бошламасинлар. Омонуллони Кобулда қолдиришимдан мақсад — уни синамоқ. Ножўя хатти-ҳаракати билан қаҳримга дуч келмасин. Уни назорат қилиб туринг. У сизга суюкли куёв, менга эса... — амир қудасининг кўзига тикилиб жилмайди, — аржуманд фарзанд, ҳа!

2

Далв ойи охирлаб, Кобулдаги изғириннинг кучи анча қирқилди. Хут яхши келиб, ҳамалга эсон-омон чиқиб олинса, буёғи баҳор... Демак, амирнинг қайтиши ҳам яқин. Амир Маҳмудбек Тарзи билан баъзи-баъзида маслаҳатлашиб турар эди. Аммо хайрлашар чоғи алланечук гаплар қилди. Бунинг сабабини Тарзи англамади. Умуман, амир ёздаги суиқасддан кейин анча юрак олдириб қўйган. Бир томонда ёшлар, бир томонда дин пешволарига орқа қилаётган Насруллохон... Ҳабибуллохон гангиб қолган. Тарзи буни билади. Бундай онда амир қатъий қарорини англатиши лозим, лекин у галга соляпти. Бу билан ўз пайига болта ураётганини наҳот сезмаса?! У Инглистондан ҳам чўцияпти. Инглистоннинг илгариги кучи йўқ ҳозир. Шимолда инглизнинг тинчини Русия бузган. Ҳиндистондаги ғалаёнлардан жони ҳалак. Лашкарининг борини Афғонистонга ташлай олмайди. Сарҳаддаги қабилаларга қурол берилса, улар икки юз минг аскар билан бош кўтариши мумкин. Амир буни тушуна олмаяпти. Унга ким тушунтиради? Насруллохонми? Амирнинг гангиб туриши унга фойда эмасми?

Тарзи бу муаммолар хусусида кўп ўйлади. Саволлар гўё катта дарё ўзани-ю, жавоб эса ирмоқдан жилдираб келувчи сув эди.

У Омонуллохоннинг хатти-ҳаракатидан ҳам хавотирда эди. Ноиб ал-ҳукуманинг шаҳар кезиши амирга ҳуш ёқмайди, қаҳрини уйғотади. Бунга шак-шубҳа йўқ. Аммо Тарзи бундан эмас, шаҳар кезаётган амирзоданинг фалокатга учраб қолишидан чўчийди. Куёви бугун ҳам одми кийимда ёлғиз ўзи шаҳарга чиқиб кетибди. Охири бахайр бўлсин.

Маҳмудбек Тарзи ўзини овутиш учун газетига тайёрланган хабарларни қайта ўқий бошлаганида хонага куёви кириб келди.

— Хорун ар-Рашиднинг сафарлари қутлуғ ўтдимми? — деди Тарзи киноя билан.

— Совар⁶ларда бўлдим, Инглистон сари от қўйишга тайёр улар.

— Инглистонни биргина рисале⁷ билан маҳв эта олиш мумкинлигини билмаган эканман. Омонулло кулиб юборди.

— Норозилингизнинг боисини билолмаяпман?

— Хатти-ҳаракатингизнинг амирга ҳуш келишига ишончим йўқ.

⁶ Отлиқ аскарлар.

⁷ Отлиқ полк.

— Амир мени Жалолободга чақириб олиб, Кобулга Иноятulloхонни ноиб қилиб тайинлайди. Бу Худога ҳам, бандага ҳам аён. Хўш, шундай бўлса нима? Мен амирзодаман. Падаримга тобе фуқаронинг дилидагини билиб олсам ёмонми? Лашкар маошининг озлигидан норизо, фуқаро бегор⁸дан норизо, малиат⁹нинг бисёрлигидан норизо. Норизоликлар қўшилса, кўчкидай ёпирилади. Рисаледа бир совар ила сўзлашдим. Чораймоқдан экан. Сарой хизматига чорласамми, деб фикр қилдим. Бундай ёвқурлар керак бизга.

— Нима учун?

— Давлат беҳатар бўлмоғи учун...

Тарзи бу гапни эшитиб, амирнинг: «У тахтдан умидворми?» — деган саволини эслади.

— Амир буларни девор эмас, қулоқ деган эди.

— Сардор, бу қадар юраксиз бўлманг...

— Эртага ҳам Хорун ар-Рашид либосини кийиш ниятингиз бордир? Жума кунлари бу юмушдан сақланганингиз маъқул эди.

— Мавлоно Абдул Ғанини зиёрат қилсам, деган ниятдаман. Падарим Жалолободдан қайтгунича боқувидан бохабар бўлсам...

— Асти ундай қила кўрманг. Бу ҳаракатингиз ўша куниеқ амир қулоғига етиб боради. Абдул Ғани сиздан олган луқмасини ютишга улгурмай, қатл этилади. Амир Жалолободдаги сайру ҳушини тарк этишдан ҳам қайтмайди.

— Мен бегуноҳ бандаларнинг азоб чекишига ортиқ хотиржам қарай олмайман.

— Наилож, амирзода, отангизнинг амрига ҳам қарши боролмайсиз...

Омонullo жаҳл билан қўл силтади. Бундан аввал ҳам қайнотаси уни бир-икки бор бу йўлдан қайтарган эди. Амирзода ғазабини босолмай, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бир-икки юрди. Сўнг қайнотасининг рўпарасида тўхтади.

— Эртага йўқлашим шарт. Буни Худо кўнглимга солди, — деди қатъий.

Аммо Омонullo эртасига Абдул Ғанини йўқлай олмади.

Кобул тонги бу сафар мудҳиш хабар билан отди. Дастваб қайғу билан кўз очган бу сабоҳ, оқибатда эл учун хайрли бўлиб чиқди. Чодирда ухлаб ётган Ҳабибуллохоннинг қулоғига ўқ узган кимса амирнинг жонини олди ва шу билан, ўзи билмаган ҳолда хайрли иш ҳам қилди — Афғонистонни мустақиллик йўлига олиб чиқувчи дарвозани очиб юборди.

3

Кобул осмони мусаффо эди. Гўё кеча қора булутлар ҳунарини кўрсатмагандек, гўё изғирин шаҳарни ямлаб-ютиш қасдида сира авжга чиқмагандек...

Бомдоддан анча илгари, сўзи козибда қўққис уйғониб кетган Ғуломқодир ташқарига чиқиб, табиатнинг бу ажойиботидан лол қолди. Само юзини бежаб турган юлдузларга бир оз тикилди. «Бир қарасанг — олам чиройли кўринади, — деб ўйлади у, — яна бир қарасанг — ҳаммаёқ абри бало остида: бузуқлик, адоват, риёкорлик, разолат... булутлари босиб, ямламай ютаман дейди. Нимага шундай экан?»

Кечагина дили хуфтон эди. Ичига чироқ ёқса ёришмасди. Мўйлаби юқорига қайрилган паст бўйли нотаниш йигит билан ҳамсуҳбат бўлди-ю, қалбининг аллақаерида умид чироғи милтиллаб қолди. Йигит одми кийинган бўлса-да, сўзларини тинглай туриб, Ғуломқодир унинг олий мартабали зотлардан эканини фаҳмлади. Бундайлар сўзларини чертиб-чертиб гапирдилар, мартабаларини яширишга қанчалик уринишмасин, гап оҳангларидаги такаббурлик уларни фош қилиб қўяди. Ғуломқодир отасига меҳмон бўлиб келган ақобирлар суҳбатини тинглайвериб, пишиб кетган. Кечаги йигит нима учун рисалега келди, нима сабабдан соварлар билан суҳбат қурди — Ғуломқодир билмайди. Соварларнинг аҳвол-руҳияси,

⁸ Мажбурий меҳнат.

⁹ Солиқ.

туриш-турмуши билан қизиққанидан билдики, бу йигитни арконлардан бири юборган. «Инглистоннинг жilовимизни ушлаши абадиянми?» — дейишидан англадики, олий зотлар жиҳод тадоригини бошлаганлар. Йўқса, соварларнинг бу хусусдаги фикрлари билан қизиқмас эдилар. Урушни акобирлар бошлайдилар. Инглистон ўқиға эса соварлар кўкраги қалқон бўлади. Соварлар бунга ризомилар ё йўқми, билиб қўйишлари лозим-да. Шунга қараб иш юритсалар керакда. Соварларга қолса, айниқса Ғулмоқодирга қолса, Пешоворга қараб бугун деса бугун, эртага деса эртага от солади. Шаҳид кетса заррача ачинмайди. Билъакс, жаннатда отасига рўпара бўлишидан қувонади. Бирон марта бўлсин кўрмагани — отаси кўксига бошини қўяди. «Ота, сизнинг тўкилган қонингиз учун, завжамнинг булғанган номуси учун қасос олдим. Гуноҳларимни қоним билан ювдим, биллоҳи азим, армоним йўқ», дейди. Жангда шаҳид кетса, жаннатда отаси билан биргаликда ҳурлар орасида яшайди. Саодати абадияни ўша жойда топади. Бузуклик, адоват, разолат, риёкорликдан ҳоли поклик дунёсида яшайдилар... Чораймоқ улуғларидан бирининг ўғай ўғли Ғулмоқодир шуларни ўйларди.

Кеча Инглистонга қарши адоватни ошкор қилиб кетган йигитнинг ойин ад давла¹⁰, ноиб ул-ҳукума Омонullo эканидан Ғулмоқодир беҳабар: у амирзодани бир неча кундан сўнг — рисале шоҳи¹¹ сафида турганида кўради.

Бир неча ҳафтадан кейин эса шу ёш ҳукмдор амри билан унинг тақдири буткул ўзга йўлга буриб юборилади.

Алҳол, бомдодга қадар пича вақт бор, енгил изғирин хуш ёқиб, дарахтнинг нам танасига суюнганича ўй суряпти. Унинг уйқусини кечаги йигит бузмади. Бунинг сабаби бошқа: хотинининг баданини ханжар билан тилиб-тилиб ташлаганидан бери йил ўтди. Ўшандан бери бу андуҳ оташида ёнгандан-ёниб, ўртангандан-ўртанади. Унинг аҳволидан ағёрлар мамнун, аҳбоблар дили хун. «Борига борича ғам, йўғига йўқча бор ғам» деганларидай, бу олам ситамларининг бори Ғулмоқодирга аталган эканми, бола-фақир туғилган куниёқ андуҳ тузидан тотиб қўйган. Отаси у туғилмасдан бир ой илгари инглизлар билан тўқнашувда шаҳид кетди. Онаси — Чораймоқнинг сулувларидан бири— иддат¹²ни оёқлатиб, уруғ улуғларидан бирига тегди. Ғулмоқодир уни «ота» деб ўсди. Беллашувда, қилич чопишда, мерганликда, чавандозликда уруғнинг фаҳри эди. Бундай йигитга сулув лозимми? Сулув бор эди, унга насиб этди. Ўзининг кўз остида ўсган афифа эди у. О, ўша кунлар олам қанчалар гўзал эди. Қуёш нур эмас, бахт ёғдирарди. Заҳар ҳам асалдай татийдиган кунлар эди... Қани, қайда қолди ўша кунлар, ўша ширин дамлар?.. Ғулмоқодир буларни эсласа биров юрагини гўё омбурда қисиб бурайди. Азобига чидамай, инграб юборадиган кезлари ҳам бўлади. Ҳозир ҳам шу ҳолга тушди. Шарт ўгирилиб, пешонасини муздек дарахт танасига тиради. Кейин юзини қўйди. Юзига теккан шилимшиқ нарсани қон гумон қилиб сесканиб кетди. Ўшанда қонли қўли билан юзини силаганда шундай сесканган эди. Қон илиқ эди, дарахт танаси совуқ, нимага қон гумон қилди, ўзи ҳам ҳайрон.

Орага иблис алайҳилаъна аралашгандан бери олам йигитнинг назарида ҳар бир томчиси ҳасратдан иборат мотам селига кўмилган. Бу сел қачон тўхтайти, тўхтагунга қадар нималарни яксон қилиб кетади, у билмайди. Кўзини бир юмиб очса — тўшакни қонига белаб ётган сулуви келади. Шунда кўзимни очмасам дейди, ёруғ оламни кўрмасам дейди.

Бугун тушида хотинини кўрди. Тилиб-тилиб ташланган баданидан тирқираб қон оқаётган хотини уни қучоқлаб, ўпяпти, ўпяпти... лаблари ўша-ўша — оловдай. Ғулмоқодир хотини қучоғидан бўшашга уринади. На оёқда, на билакда кучи бор. Ўпичлардан нафаси қайтиб, хириллай бошлади... Ўзининг хириллашидан ўйғониб кетди. Шундан кейин ҳовлига чиқди.

¹⁰ Давлат кўзгуси.

¹¹ «Гвардиячи отлиқлар» маъносида.

¹² И д д а т — эрнинг ўлимидан кейин турмуш қурилгунча бўлган муддат — 130 кун. □

Бомдодни ўқигач, кундалик юмушлар бошланиб, хаёлидаги нохуш тўлқинлар мавжи бир оз пасайди. Кун ёйилганда Кобулга оқиб кирган ғалати миш-мишлар соварлар қулоғига ҳам етиб келиб, бесаранжомлик уйғотди:

— Зиё ул миллат ва-д-дин амир Ҳабибуллоҳон овда йўлбарс чангалида қолиб нобуд бўлибдилар.

— Йўқ, овга чиқмабдилар. Жалолободни ер ютган эмиш.

Амирнинг ўлими ҳақида хабар тарқабдими — демак, рост гап. Бундай овоза тарқатишга ҳар ким ҳам журъат қилавермайди. Фақат ўлим сабаби қоронғи. Фуломқодир бу сабабга ўзгалар каби қизиқмайди. Уни бошқа нарса ташвишга солади: элнинг йўқловчиси ким бўлади энди? Юртнинг бошида не ғавғолар бор? Инглистонга қарши от сураман, деган Фуломқодир тахт ишқидаги амирзодаларни деб оға-иниларига қилич кўтармайдими ҳали? Бу не кўргулик ўзи?! Фуломқодир маошининг камлигига кўнар, халқ бегорга, малиатнинг бисёрлигига ҳам сабр қилар, бироқ амирзодаларнинг сўқишуви — Халлоқ юборган балога қандай чидасин?

Фуломқодир кунни шундай таҳликали ўйлар билан ўтказди. Кобул тинчи бузилди. Кўпни кўрган савдогарлар расталарни беркитдилар. Зобитлар анча мулојимлашдилар. Уларнинг юриш-туришида, кўзларида ҳадик мавжуд эди.

«Амирлик тожи ноиб-ус-салтана Насруллоҳонга насиб этибди», деган хабар етгач, рисале бир гувранди. Тахтга нима учун валиаҳд Иноятуллоҳон эмас, Насруллоҳон ўтирди, деган жумбоқ барчани таажжубга солган эди. Тўғрироғи, тахт учун сўқишишнинг муқаррарлиги ойдин бўлиб қолган эди.

Ҳабибуллоҳон тахтга ўтирар чоғида укасини ворис деб, кейинроқ эса аҳдини бузиб, тўнғичи Иноятуллоҳонни валиаҳд деб эълон қилганидан Фуломқодир бохабар эди. Амир қарорининг не боисдан ўзгаргани у учун қоронғи, аниқроғи бу хусусда сира ўйлаб кўрмаган. Мана энди юрт қалқиб кетганда, фаҳми етганча мулоҳаза қила бошлади. Насруллоҳоннинг валиаҳдни четга суриб, амир бўлиб олгани унга ғайритабиий туюлди. Алҳол Кобулда унинг номи хутбага қўшиб ўқилмаётгани эса Жалолободда баттарин иш юз берганидан далолат эди. Иноятуллоҳон баёвми, Насруллоҳон бадгирми, Фуломқодир билмайди. Бироқ Кобул ноиби Омонуллонинг жимлиги, янги амирга вафоси, садоқатини баён қилмай туриши уни сергаклантирди. «Ҳабибуллоҳондан норози ёшларнинг умиди Омонуллоҳонда» деган гапларни эшитиб юрар эди. Наҳот, тўнғич — валиаҳд қолиб, учинчи ўғил тахтга човут солса? Юрт уч ўртада талаш бўлмайдими? Фуломқодирнинг хавотири шу.

Не бахтки, унинг хавотири узоққа чўзилмади.

Кўклам нафаси Кобулга бир кунлик меҳмон экан. Шанба тонги билан ёпирилган совуқ астойдил ўрнашиб олди. Эртасига кун очик бўлса-да, совуқнинг кучи қирқилмади.

Кобул аҳли эрталабдан Арк майдони сари оқди. Эрта тонгданоқ жарчилар жар қоқиб, ноиб ул-ҳукуманинг нутқ ирод этажагини хабар қилиб чиқдилар. Рисале шоҳи олдинги қаторда саф тортди. Жамоа амирзодани узоқ кутди. Ноибнинг ўз оғзидан эшитилажак сўзларга бўлган қизиқиш совуқ қаҳридан кучлироқ эди.

Кун пешиндан оққанда дарвоза очилиб, ҳарбий либосдаги амирзода асъаса-дабдаба билан чиқиб келди. У ақраболардан илгарилаб, майдон ўртасига етгач, жиловни қаттиқ тортди. Гижинглаб турган от кишнаб, икки оёқда тик турди. Оломон нафас ютиб, амирзодага тикилди. Фуломқодир уни таниб, бир оз гангиди. Жилови бўшаган от олд оёқлари билан ер тепинди. Омонуллоҳон қиличини шарт қинидан суғуриб, баланд кўтарди.

— Азиз фуқаро! — деди у жарангдор овозда. — Оллоҳ-таоло юртимиз бошига беадоқ қайғу юборди. Дин ва миллат зиёси, арзандаи икроманда падарим, Афғонистонимиз амири амир Ҳабибуллоҳон бандаликни бажо келтирдилар. Азроил падаримнинг жонини кимнинг қўли ила олгани менга номаълум. Кобул фуқароси қаршисида, Оллоҳ-таоло олдида онт ичиб айтаманки, падарим жонига қасд қилган малъунни топиб қасос олмагунимга қадар бу қилични қинига

солмайман! Жалолободдаги дурбар¹³ да Насруллохон валиаҳд Иноятуллохонни четга суриб, ноиб ус салтана амирлик тожини ўз бошига кийибди. Ақоидга тўғри келмайдургон, Оллоҳнинг ғазабига учрови бу ҳаракати эвазига Насруллохон жазога тортилгай.

— Азиз фуқаро! Энди менинг сўзим шудир: Инглистон Афғонистонни афтода юрт қилиб қўйди. Бугундан эътиборан Буюк Афғонистоннинг инон-ихтиёри ўзида. Ёруғ дунёдаги мустақил давлатлар қандайин ҳақ-ҳуқуққа эга бўлса, бизнинг озод юртимиз ҳам шу ҳуқуқлар эгасидир. Озод Афғонистоннинг тобелари ҳам озоддирлар. Бугундан эътиборан, бегорга барҳам берилгуси, малиат камайгуси, лашкарлар маоши оширилгусидир. Падарим арвоҳи ҳаққи шу қарорга келдим!

Омонуллохон қилич ўйнатганича отни бурди. Ювош отда чўкиб ўтирган Тарзи куёвининг сўзларидан мамнун бўлди.

Ғуломқодир амирзоданинг гапларини жон қулоғи билан тинглади. Омонуллохон аркка кириб кетгандан кейин ҳам майдондан кўз узмади. Назарида дарвоза қайта очилиб, ноиб ул-ҳукума чиқиб келадигандай, мухтасар нутқига қўшимча яна алланималар дейдигандай эди.

Амирзоданинг жумбоқли нутқи мағзини ҳар ким ўзича чақиб, аста тарқала бошлади. Зобитнинг буйруғи билан соварлар ҳам отларини бурдилар. Ғуломқодир Омонуллохоннинг яширин ниятини пайқагандай эди. Ноибнинг нима сабабдан ўзини амир деб эълон қилмагани кўп қатори уни ҳам таажжубга солди.

4

Омонуллохон амакисининг амир бўлиб қолганига кўпам ҳайратланмади, аксинча, ғазабланди. Яна ҳам аниқроқ айтилса, ўйлагани рўё бўлганидан аччиқланди. Водарифким, амир Ҳабибуллохон қанотидаги укасининг пинҳон ниятларини фаҳмламади. Фаҳмласа ҳам чора кўрмади. Акс йўл тутиб, ростбасар ёшлардан шубҳаланди. Энди вовайло айтмоққа не ҳожат? Энди юрт тақдирини ўйламоқ лозим. «Оҳ, энди элнинг аҳволи нима кечади? У барандознинг пири Абдул Раззоқ ақоидни рўқач қилиб, юртни жаҳолат чодирига чирмаб ташламайдими? Мамлакат ихтиёрини буткул Инглистонга бериб, садақаларини олиб, айшларини сурмайдими? Афғонистоннинг ҳорижий давлатлар ила алоқада бўлмоғи мутлақ зарар деб ҳисоблар эди. Унинг шу истаги билан Афғонистон олам аро воҳид бўлиб қолаверадими? Олам нурга тўлганда нечун биз қоронғилик ичинда ожиз тентираймиз, бани башар соҳилларда фароғат қўйнида бўлгани ҳолда, нечун афғон эли тўфон ичинда беҳаловат яшамоғи керак? Юртнинг ёзуғи шуми?!» Омонуллохон шу фикрлар исканжасида, катта хона, наинки хона, олам кўзига тор кўринар эди.

У бир нарсани аниқ билади — Насруллохон амирлик тожига нолайиқ. Иноятуллохон ҳам. Иккинчи акаси — Ҳаётуллохоннинг онаси паст табақадан, амирликни хаёл қилмаса ҳам бўлади. Ўзи-чи? Ўзи лойиқми? Бунга журъат этиб, тахтни омон сақлаб қола оладими? Ахир сардорсалор¹⁴ Жалолободда, амирликнинг сара лашкарлари ҳам ўша ерда. Агар қўшин Насруллохонга содиқ бўлса, Омонуллохон нима қилар оларди? Омонуллохон калласига келган бу фикрдан ғижиниб, шарт бурилди-да, дераза олдига борди. Анчагача шу аҳволда — ҳаракатсиз турди.

Ешик очилганини сезиб қаради: олдинда ҳиндча либосдаги Абдул Ғани, орқада қайнотаси Маҳмудбек Тарзи.

— Сизни озод кўрмакка еткурганига шукр, — деди Омонуллохон, устозига пешвоз чиқиб. Абдул Ғани кафтларини бирлаштириб таъзим қилди.

¹³ Қабила оқсоқолларининг кенгаши.

¹⁴ Бош қўмондон.

— Менинг озодлик куним сизнинг андуҳли кунингиз ила вобаста бўлгани афсусли ҳол. Умид улким, идборин Ҳақтаоло иқболға мубаддал қилғай.¹⁵ Сизга сабр берсин, ҳазрат амир соҳиб.

Омонуллохон, юраги шиф этиб, қайнотасига қаради. Тарзи мийиғида жилмайиб қўйди.

— Сиз янглиш сўз айтдингиз, мен... амир эмасман.

— Валлоҳи аълам, балки бошингизга тушган қайғу Афғонистон учун кулфат эмас, саодатдир. Буни зиндон азобини тотган киши эмас, афғон эли хизматига келиб, равзамонанд юрт бахтини астойдил тилаган одам айтяпти.

— Мавлоно Абдул Ғани ҳақлар, Афғонистоннинг боши жоҳиллик кундасида чопилсин, десангиз, амакингизга остонбўслиқ¹⁶ ила садоқатингизни баён қилинг. Юртим осмонида куюш чарақласин, десангиз, бошингизга тож кийинг. Бошингиздаги тож — юртнинг ҳурлик куюши.

— Йўқ!!!

Шундай орзуси бўлатуриб бирдан: «Йўқ!» — деб юборганига Омонуллохоннинг ўзи ҳам таажжубланди. Таклифни барқ суръатда қабул қилиш ҳам нодонлик бўлар эди. Байихарнав: «Йўқ!!!» — деиши дуруст бўлди, фақат... у қадар кескин айтмаслиги лозим эдими...

Омонуллохоннинг жимиб қолганини ўзларича тушунган ҳаммаслак бу икки одам бир-бирига маъноли қараб олди.

— Умр баҳори етса булбуллар келгусидир, — деди Тарзи. — Афғонистон баҳори етди. Буни англамак керак.

— Англайман, аммо ночорман, — Омонуллохон шундай деб бир неча дақиқа муқаддам лашкар борасида хаёлига келган гапни баён қилди.

— Ваҳмак бўлманг. Кўнглингизга навмидлик ҳам етмасин, — деди Абдул Ғани унга жавобан. — Сардор Тарзи кўшинда ёш афғонлар таъсири баланд деб айтдилар. Ҳабибуллохон байтулмол ишқида лашкарни маошдан сиқиб, норизо қилган экан. Насруллохоннинг бу борада сахий бўларига имоним комил эмас. Алқисса, кўшин унга нофармондир, вафо қилмас. Фуқаро эса вати-кути, аърофда қолган одам этагини ушламас. Сиз журъат этмас экансиз, юрт парокандаликка юз тутар, Жалолободда Насруллохон номини хутбага қўшиб ўқитаверсин. Бунда сиз Кобулнинг осмонтазиин аҳлини чорлаб, қарорингизни айтинг. Ёш афғонлар эса аҳдларини фуқарога маълум қиладилар.

Омонуллохон бу гапдан кейин ҳам бир қарорга кела олмади.

— Жалолободда не ҳол, билмаймиз, — деди у қайнотасига қараб.

Шу гапи билан иккиланаётганини ошкор қилди. Тарзи буни тушуниб, куювини ёлғиз қолдиришни маъқул кўрди. Абдул Ғанини билагидан аста ушлади. Икковлон хайрлашиб чиқдилар. Бўлажак амирни аланга олган тож кийиш орзуси билан мағлубият хавотири исканжасига топшириб кетдилар.

Жалолободдан дастлабки ишончли хабарлар келгунга қадар у ичидагини сиртига чиқармади.

«Пултон¹⁷да ғалаён кўтарилибди. Насруллохонга содиқмиз, деган зобитларни сарбозлар калтаклашибди», деган хабар Омонуллохонга далда бўлиб, фуқарони Боғи баландга, арк майдонига чорлаш ҳақида фармон берди. Шунда ҳам мақсадини очиқ баён қилмади.

Жумодул аввалнинг йигирма олтинчи куни, Жалолободда исён кўтарган лашкар билан фуқаро бирлашиб, Насруллохон, Иноятуллохон, сардорсалор Нодирхонни хибсга олганларидан кейингина, жума намозидан сўнг, амир Омонуллохоннинг номи хутбага қўшиб ўқилди.

Идгоҳ масжидидан Боғи баланддаги қароргоҳига қайтганида, Қодир оға ҳазратнинг муборақбод этмоқ мақсадида ташриф буюрганини маълум қилдилар. Омонуллохон бу ташрифдан таажжубланди. Ҳазрат билан ҳозиргина масжидда хайрлашиб эди. Уни бу ерга

¹⁵ «Бу бахтсизлик чин саодат сари етаклагай», деган маънода.

¹⁶ Остонасини ўпиб, бениҳоя ҳурмат ила деган маънода.

¹⁷ Батальон.

муборакбод этиш истаги олиб келдим ё бошқа бирор нияти борми? Шу қизиқиш билан ҳазратнинг «муборакбод»ини қабул этажагини билдирди.

Қодир оға ҳазрат оппоқ соқолли, кўзлари тийрак, пайғамбар ёшидан ҳатлаган бўлса-да, юриш-туриши бардам одам эди. Унинг қарашларида англаш мушкул бир сеҳр мавжуд, шу боис у аркони динга эмас, фусунгарга ўхшаб кетарди. Ҳазрат авваллари амир Ҳабибуллоҳон ҳузурига тез-тез ташриф буюриб турарди. Издаҳомларга унинг таклиф этилиши муқаррар эди. Насихатгўйликни касб этган бу одам Омонуллоҳонга унча ёқмасди. На илож, кўнгил истаги шарт-шароитга ҳукмини ўтказиши мушкул, аксинча, шарт-шароит кўнгил истагини ўз йўриғига солиб туради. Қодир оға ҳазрат фақат сарой аҳли орасида эътиборли бўлса бир нав эди. Ҳироту Жалолободгача, Мазори Шарифу Қандаҳоргача авом ҳазратнинг номини эшитсаёқ остонбўслиққа шайланади. Бундай эътиборга яна Насруллоҳоннинг пири Абдул Раззоқгина даъво қилиши мумкин. Агар Омонуллоҳон кўнгил истагига юриб, Қодир оға ҳазратни ўзидан узоқлаштиради, танг аҳволга тушиб қолиши тайин. Икки қўчқорнинг бирлашиши маҳол дейдилар, аммо зарур ҳолларда уларнинг боши бир қозонда қайнай олиши ҳам мумкин. Бунга ишонмаган одамнинг ақли қосирдир. Ҳалокат ёқасига келиб қолгандан кейин кўзнинг очилишидан не фойда?

Ҳазрат кириб келгунга қадар ўтган қисқа фурсат ичида Омонуллоҳон шуларни фикр кўзгусидан ўтказиб, унга илтифот кўрсатмоқчи бўлди. Амирга ярашмаган ишни қилди: ҳузурига кирган одамга пешвоз чиқиб, енгил таъзим билан кутиб олди.

Қодир оға ҳазрат узундан-узоқ табрик сўзлари айтгандан сўнг амир унга жавоб берди:

— Тангри амирлик либосини менга лозим кўрган экан, ҳақ йўлига жонимни тикгайман. Аммо қанотимда сиз, сиз каби акобирлар бўлмас экан, саҳродаги якка дарахт ҳолига тушаман. Якка дарахтнинг қисмати маълум. Воҳидлик — Худоба оид, амирга эмас.

Ёш амирнинг бу гаплари ҳазратга беҳад маъқул тушиб, лабида нимкулгу пайдо бўлди.

— Падарингиз донишманд эди — бобонгиз йўлини тутди. Нохалаф¹⁸ ўғилдан ўзи асрасин. Ташрифимнинг боиси — муборакбод баҳонасида сизни айрим гаплардан воқиф этмоқ. Ижозат берсангиз...

— Қулоғим сизда.

— Менга етиб маълум бўлишича, Кобулда Инглистонга уруш очмоқ қасдида ёниб юрганлар мавжуд эмиш. Амир соҳибнинг Инглистонга қарши уруш очиш ниятлари борми?

— Беҳуда қон тўкмакка не ҳожат?

— У ҳолда арк майдонидаги нутқингизни англамабман.

— Мен Афғонистон мустақил бўлмоғи даркор, тизгинини Инглистон қўлидан оламиз, дедим.

— Тизгинини бермасалар-чи?

— Унда... буни мулоҳаза қилиб кўришга фурсат бор.

— Мен бисёр ўйлаб, бу хусусдаги фикримни сизга айтмоққа журъат қилдим.

— Падарим қаршисида қандай журъатда бўлсангиз, менинг қаршимда ҳам шундай бўлаверинг.

— Инглистонга қарши ҳаракатлардан ўзингизни тутатуринг. Жаннатмакон Ҳабибуллоҳонни бундай ҳаракатдан тутиб турган бир сабаб бор эди. Мен шуни айтгани ҳузурингизга келганман. Падарингиз Афғонистон сарҳадларини бирмунча кенгайтиришни хаёл этиб эдилар. Яъни, Жайхуннинг ул қирғоқлари ҳам афғон ерларига қўшиб олиниви лозим, деб эдилар. Алҳосил, бу кунларда ислом йўлида қон тўкаётган элларга раҳнамолик қилишни Оллоҳ дилларига солган эди. Амирнинг фармони ила аъёнларимиз амиралмуслимин ила шартлашув ниятида Фарғона музофотига бордилар. Машриқда Фарғонадан бошлануб мағрибда Хазар баҳрига туташувчи улуғ мусулмон давлати барпо этувиде амиримиз кўмаклашиб, оқибатда бу давлатни қанотларига олмоқ ниятлари бор эди. Аъёнларимиз амиралмуслимин ила бўлак қўрбошиларни

¹⁸ Отага ўхшамаган.

бақамти қилмоқ ҳаракатида Фарғонада қолганлар. Бухорода ҳам талай аъзамларимиз, алалхусус, аркони ҳарбда бор. Алқисса, Инглистонга қарши бормоқлик, падарингиз бошлаган ишларга путур етказмоғи тайин.

Бу гапларни эшитиб, амир қоронғилик чодир остида қолди. Бу одам унинг оёқлари остига тузоқ ташлаяптими ё чиндан тўғри йўл кўрсатаяптими? Булар нималарни орзу қилишган? Ўзи мустақил бўлмагани ҳолда, ўзга давлатга (ҳали йўқ давлатга) қандай раҳнамолик қилиш мумкин? Омонulloҳон шимолдаги аҳволни яхши билмайди. Балки Фарғонадан Хазар баҳрига қадар ерларда мусулмон давлати бунёд этишга амиралмуслиминда куч бордир. Аммо шундай катта куч топа олган одам Инглистондан садақа олиб кун кўраётган Афғонистонга бош эгиб келармикин? Паноҳ истаб ўзига мустақил, қувватлироқ давлатларга мурожаат этмасмикин? Турк ҳукмдори туркий забонда сўзлашувчи халқларни Афғонистон ихтиёрига топшириб, қўл қовуштириб турармикин? «Наҳот падарим шуларни мулоҳаза қилиб кўрмаган? Дўстни ағёр билиб, ағёрни биродар этмакнинг оқибати бу..»

Қодир оға ҳазрат амирнинг ўйга ботганини кўриб, «гапим нишонга етиб борди», деб хотиржам бўлди. У айтадиганини айтиб, муддаога эришган эди, шу сабабли яна бир карра муборакбод этиб, яна бир карра дуо қилиб, изига қайтди.

Омонulloҳон эса ғазабдан ловуллаб, уни лаънатлади.

5

Буюк Британиянинг Ҳиндистондаги ҳукмдори — ноиби қирол лорд Челмсфорд кейинги пайтларда Афғонистондан хушxabар келишига ишончини йўқотди. Симлада об-ҳаво яхши бўлса-да, у қароргоҳидаги теннис кортида кам кўринади. Унинг тинчини аввал Ҳабибуллоҳоннинг мустақиллик сўраб юборган мактуби олди. Бу хомхаёл амирнинг тақдирини осонлик билан ҳал этилиб, Насруллоҳондан нома келгач, ноиби қиролнинг чеҳраси сал ёришган эди. *«Буюк Инглистоннинг Ҳиндистондаги ноиби қироли лорд Челмсфорд ҳазрати олийларига...»* Мактубнинг бошланишиёқ унга ёққан эди. *«Буюк Афғонистон ила Буюк Инглистоннинг биродарлик ришталари янада мустаҳкам бўлмоғини Яратгандана сўраймиз. Оллоҳнинг инояти ила Буюк Инглистоннинг қудратига қудрат, шухратига шухрат қўшилиб, Буюк Афғонистон бу қудрат, бу шухрат соясида гуллаб-яшнагай...»* Афғонистон, Челмсфорднинг назарида, эндигина фаросатли амирга ёлчиган эди.

Кўнгил қуёшининг чарақлаши, хушxabарнинг умри бир ҳафталик экан. Бир ҳафтадан сўнг, Насруллоҳоннинг тахтдан тушгани, Кобулда Омонulloҳон тож кийгани ҳақида дарак келди. Хабар билан изма-из амирнинг мактуби ҳам етди. Челмсфорд мактубдан яхшилик ҳам кутмаган эди. Биринчи мурожаатнинг ўзиёқ фикрини тасдиқлади: *«Ҳиндистон ноиби қироли лорд Челмсфорд жанобларига...»* Бу қадар қуруқ, бу қадар беадаб мурожаатномани Челмсфорд шу пайтгача учратмаган эди. Айниқса мактуб хотимаси Ҳиндистон ҳукмдорининг бўғзига ўқдек қадалди: *«Маълумингиз бўлсинким, озод ва мустақил Афғонистон ҳукумати Инглистон ҳукумати ила исталган пайтда дўстлик ва ўзаро ҳурмат қоидалари асосида ҳам сизнинг, ҳам бизнинг давлат манфаатларига мос келувчи, тижорат ишларимизга фойда келтирувчи шартномалар тузишга ризодур ва бу музокараларни бошлашга шайдур...»*

Челмсфорд бу мактубни ўқигач, кун бўйи ўзига келолмай юрди. Ҳатто Ҳабибуллоҳон ҳам бу қадар безбетликка журъат этолган эмас. Бу гўдак нима қилипти ўзи? Малоканд аҳли кўтарган исённи бостиришда қатнашган лейтенант Уинстон Черчилл хотиралари жамланган китобида: *«Ғазавотга кўтарилган афғонлар қутурган итларни эслатадилар. Шу боис уларни итдай хор қилиш керак...»* деган экан. Кейинги кунлар ичи Челмсфорд шу жумлаларни қайта-қайта эслади. Агар Георг В¹⁹ инон-ихтиёрни унга тўла берганидами, бу юртнинг кулини кўкка совуриб юборарди-я!

¹⁹ Буюк Британия ва Ирландия қироли ҳамда Ҳиндистон императори.

Неча кунки, у Афғонистондан келаётган хабарларни синчиклаб ўрганади. Дастлаб, Омонуллохоннинг мактубини ўқиганда, ғазабини босиш учун, «амирнинг ёрлиги-да, бу», деб ўзига-ўзи тасалли ҳам берган эди. Хабарлар оқимидан маълум бўляптики, бу шунчаки ёрлик эмас. Янги амир отасига ўшаб мустақиллик сўраб ўтирмади, ҳеч нарсадан тап тортмай, овоза қилиб қўя қолди. Халқни ўзига қаратди. Энди бу халқ амир ўл деса ўлади, тирил деса тиради. Кун ўтган сайин Афғонистонда тартиб қарор топяпти. Ҳатто Маймана ноибни ҳам тиз чўкибди.

Челмсфорд Афғонистонни аввалгидай тобе қилиш энди осон эмаслигига астойдил ишона бошлади.

Бугун барча ғалвалардан бир оз ҳоли бўлмоқ мақсадида теннис кортига келган эди. Ўйини қовушмай баттар асабийлашди. Ракеткани улоқтирди. Ташқи ишлар бўйича котибига рухсат берганидан афсусланиб, уни яна чақиртирди. Гамилтон Грант ҳаялламади.

— Мистер Грант, — деди Челмсфорд уни боққа бошлаб, — сиз Насруллохонни мендан кўра яхшироқ биласиз. Бу лапашанг Лондонда таълим олган. Янглишмасам, Абдурахмонхон тахтни дастлаб шу ўғилга мўлжаллаган эди. Тўққиз юз биринчи йилда оғзидаги луқмасини олдирди. Бу сафар-чи?

— Бу сафарми?.. Бу сафар бефаҳмлик қилди. Кобулда катта жиддий куч борлигини назарга илмади. Сер, буни биз ҳам ҳисобга олмадик. Лашкар маошини оширганда бу ғавғолар йўқ эди. Бир неча минг рупий билан битадиган иш эди. Насрулло хасислик қилди, биз эса қараб турдик. Омонулло ноиблик давридаёқ соварларга ваъда берган экан. Бу гап Жалолободга етиб келиб, сарбозларнинг ғазабини қўзғатган. Бунинг устига мустақиллик ҳақидаги ваъдалар...

— Хўш, ваъдалар билан тахтани қанча ушлаб туриш мумкин?

— Бир-бир ярим ой. Узоққа боролмайди. Хазинаси маълум-ку? Ўжарлик қилаверса, субсидияни тўхтатамиз. Шунда ҳам эсини йиғиб ололмаса, бунинг ҳам иши осон: нари борса, бир ҳафталик урушда Афғонистон деган номни харитадан бутунлай ўчириб ташлашга тўғри келар, балки?

Челмсфорд индамади. Хаёлида: «Қани эди шундай бўлса», деб қўйди. Гамилтон унинг рангпар от юзига қараб, бирон маъно уқа олмади.

— Калта ўйлаясиз, Гамилтон, — деди Челмсфорд қатъий оҳангда, — Афғонистоннинг шимол билан алоқасини ҳисобга олмаясиз.

— Россия биланми? — Гамилтон заҳархандалик билан кулди. — Болшевиклар аввал ўзларини эплашсин.

— Лениннинг топшириғига кўра Ҳабибуллохон билан алоқа ўрнатмоқчи бўлишганини менга ўзингиз айтувдингиз. Ҳабибуллохоннинг эҳтиёткорлиги туфайли бу иш амалга ошмаган эди. Энди уларга ким тўсқинлик қилади? Амирнинг ёнида ким борлигини унутманг. Россиядаги тўнтаришни газетасида мақтаган одамдан нима кутиш мумкин? Омонуллохоннинг Ленин билан алоқа ўрнатишига шубҳам йўқ. Биздан олмаган ёрдамни, оз бўлса ҳам улардан олади. Биз бу ерда савдо йўлини беркитсак, Россия орқали Европага чиқади.

— Биз бунга йўл бермасак-чи? Маллисон Кушка, Термиз, Каркини олса, Омонулло дардини кимга айтади? Қафасга тушади-ку? Ана унда истасак, дон берамиз, истасак...

— Гап бундай, Гамилтон, вазифангиздан тўймаган бўлсангиз, зийракроқ иш юритинг, Афғонистон Россия билан алоқа ўрнатиш учун бугун бўлмаса эртага ҳаракат бошлайди. Биз бунга йўл қўймаслигимиз шарт. Нима қилишни ўйланг. Оператсияга шахсан ўзингиз раҳбарлик қиласиз. Ҳамма чораларни ишга солишингиз мумкин. Амир Олимхонга чопар йўлланг: Карки, Термиз, Кушка йўлларини қаттиқ назорат остига олсин. Тошкентга битта ҳам афғон, Афғонистонга битта ҳам болшевик ўтмаслиги керак. Генерал Маллисон Олимхон билан доимий алоқада бўлсин. Яна эҳтиёт чорасини ҳам кўриб қўйинг: Россия билан алоқа ўрнатиладиган тақдирда. — Челмсфорд Гамилтонга саволомуз тикилди, — бу дунёда анқов одамлар кўп, тўғрими, хўш, демак, алоқа ўрнатилган тақдирда, афғон элчилари орасида ҳам, рус элчилари

орасида ҳам ўз одамнингиз бўлиши шарт. — Челмсфорд энди боққа юрмай, сарой томон бурилди. Гамилтон унга эргашди. Челмсфорд зиналардан чаққон кўтарилаётиб, бирдан тўхтади: — Ҳа, айтмоқчи, Олимхон билан Омонуллохоннинг дўстлашувига зинҳор йўл қўйманг, бу ҳам эсингизда турсин.

Челмсфорд юқорига кўтарилганда ичкаридан хизматкор чиқиб, унга думалоқ кумуш патнисда бир парча қоғоз узатди. Ноиб қирол хизматкорига қарамай, хатни олди. Аввал бееътибор кўз ташлади. Кейин қошларини чимириб тез-тез ўқиди-да:

— Ана! — деди қўлидаги қоғозни силкиб, Зинадан кўтарилаётган Гамилтон унинг авзойини кўриб, тўхтади. — Ана, бир ярим ойга ҳукм қилган амирингизнинг гапларини ўқиб кўринг!

Гамилтон юқорига кўтарилиб, хатга қўл узатди. Лекин Челмсфорд хатни унга бермай, киноя билан гапира кетди:

— Боғи баландда нутқ сўзлабдилар. Афғонистон бошқа давлатга тобе бўлиб турар экан, подшоҳлик тожини киймас эмишлар. Панжобдан Кашмирга қадар уларнинг ерлари эмиш. Бобокалонларининг лашкарлари босқинчиларга қарши мардона жанг қилган эмиш. Юртнинг озодлиги учун жон қурбон қилишга чақирибди. Бу нима дегани, билиясизми? Урушни биз эмас, улар бошламоқчи. Ҳа, ҳа, улар бош-лаш-моқ-чи!!! Мана, ўқинг буни, мана бу ерини ўқинг, — Челмсфорд шундай деб бармоғини қоғоз ўртасига нуқди.

Гамилтон пичирлаб ўқиди:

— *«Инглистон ҳукуматининг барча тобелари, мусулмонлар ҳам, ҳиндлар ҳам қирол-императорга ҳалоллик билан хизмат қилиб, садоқат билан бўйсуниб келдилар. Бунинг эвазига инглислар на динга, на номусга, на эътиқодга шафқат қилдилар. Аксинча, бераҳмлиқ, зўрлик, бузғунчилик билан тақдирладилар. Менинг Ҳиндистон ишларига аралашиш истагим йўқ. Бироқ, ислом ва инсонийлик нуқтаи назаридан қараганда мен Роулетнинг адолатсиз қонунларига қаршиман. Назаримда, ғалаён кўтараётган ҳиндлар жуда тўғри иш юритяптилар...»*

— Гамилтон, бу сизнинг хатоингиз, — Челмсфорд шундай деб хатни унинг қўлидан юлиб олди-да, ғижимлаб пастга отди. — Одамларингиз ялқов, лапашанг, бефаҳм... — у яна нимадир демоқчи бўлди-ю, сўз тополмади. Тез-тез юриб ичкари кириб кетди.

Гамилтон мрамор зинада бир зум ҳаракатсиз турди. У табиатан оғир, босиқ ҳукмдорнинг бу ҳаракатидан ҳайрон эди. Челмсфорд Омонуллохоннинг амир бўлганини эшитгандан бери тутақди. Унинг бу асабийлашишини кўрган сари Гамилтон ажабланади: Челмсфорд уни ҳозир калтабинликда айблади. Лекин лорд Керзон²⁰ уни узоқни кўра биладиган мутахассис сифатида қадрлайди. Ҳабибуллохон тақдири «қиморга тикилган» онда Гамилтон ўнлаб гумонларни ҳисоб-китоб қилган, шулар орасида Омонуллохоннинг тахтга ўтириши ҳам мавжуд эди. Шу сабабли бу хабарни хотиржам кутиб олди. Ҳиндистон ҳукмдори эса...

«Ҳиндистонни бу пўк юрак билан бошқариб бўлмайди» — Гамилтоннинг хаёлига шу гап келди.

Орадан бир ой ўтгач, у Омонуллохонга юборилажак мактуб қораламасини олиб, Челмсфорд ҳузурига кирди.

«Афғонистон амири Омонуллохонга!

Абадий дўстлик ва ўзаро ҳурматга йўғрилган мактубингизни олдик. Отангиз вафотидан чексиз қайғудамиз ва таъзиямизни йўллаймиз. Сизни тахтга ўтирганингиз билан қутлаймиз. Буюк Британия ва Афғонистон ўртасида мавжуд мустаҳкам дўстлик алоқалари марҳум бобонгиз «миллат ва дин шуъласи», марҳум отангиз «миллат ва дин зиёси» тузган шартномалар асосидадир. Мактубингиздан менга маълум бўлдики, Афғон ҳукумати бундан кейин ҳам бизга аввалгидай содиқ дўст бўлиб қолади...»

Лорд Челмсфорд мактубни ўқиб, киноя билан деди:

²⁰ Англия ташқи ишлар министри, Челмсфорднинг салафи.

— Ақл билан ёзилибди, маъқул. Аммо... Гамилтон, сиз уларнинг умрини бир ярим ой деб белгилаган эдингиз, эсингиздами? Хўш, энди нима дейсиз? Шу мактуб билан енгамизми уларни?

— Сер, маълумотларга қараганда, Омонуллохон чиндан ҳам урушга тайёрланяпти. Қўшинларини уч йўналиш бўйича чегараларимизга ташламоқчи. Бу мактуб вақтдан ютиб, уларни чалғитишимизга ёрдам беради. Улар асосий ҳаракатларни бошлаб улгурмай, биз ҳужумга ўтсак бас.

— Бир ҳафталик уруш денг? — деди Челмсфорд яна кесатиб.

— Ҳа, сер, мен ҳарбий эмасман, бироқ ғалабанинг яшин тезлигида бўлишига ишонаман. Аеропланлар Кобулга учиб бориб, бомба ташлаган куниёқ Лондонга хушхабар йўллайверамиз, менга ишонаверинг.

Челмсфорд унга ишонди. Чунки ҳарбий қўмондоннинг фикри ҳам шу эди. Улар ҳаммасини аниқ ҳисоб-китоб қилишди. Улар фақат бир нарсани: ватан ва озодлик туйғуси аеропланлардан ҳам, замбараклардан ҳам қудратлироқ эканини унутишди.

6

Савр серёғин келди. Ўтган куз совуқ барвақт тушиб, барвақт сургун этилган қушлар гўшаларига анча ҳаяллаб қайтдилар. Ҳамал гулга ёр бўлиб кўз очгандан бери Омонуллохон хавотирда: самода сузган булут унинг кўзига абри бало бўлиб кўринади. Хешлари унга қилич кўтармай, ноиблари бирин-сирин итоат мактубларини йўлласалар-да, кун ўтган сайин у амирлик тожининг оғирлигини тобора ҳис этарди. Унинг зийрак зеҳни аъёнларининг яқдил эмаслигини ҳам тобора аниқроқ сезарди. Қанотларининг бири амирни учишга чорласа, бири пастга тортади.

Омонуллохон ҳар тонг аморат девони²¹дан хабар кутади. Ҳиндистон ноиби қиролининг жавобига бир ойдан бери илҳақ. Қайнотаси сардор Маҳмудбек Тарзи: «Челмсфорддан яши нома кутманг, шимолдаги қўшни билан дўст тутинайлик», деб кўп эслатди. Амир Ҳиндистондан келадиган мактубни кутиб, қайнотасининг таклифини пайсалга солаверди.

Бугун оқшом савалаб ўтган ёмғирнинг салқинида амир саробўстонда сайр қилиб юрарди. Хуфтон ўқиб бўлинган, Кобул аҳлининг аксари эртаги юмушлар ташвишида уйқуга берилган. Омонуллохон кипригига уйқу илиниши қийин. У қайнотасини чорлаган.

Бемаврид йўқловдан бир оз хавотирланган Тарзи боғда ёлғиз турган куёвининг аҳвол-руҳиясидаги эзгинликни кўриб, ажабланди.

— Сардор, Ҳиндистондан хабар йўқми? — деди амир.

— Хушхабарга умид ҳам йўқ.

— Ажаб... Биз улардан буткул юз ўгирганимиз йўқ, аввалгидай алоқада бўлувимизни маълум этиб эдик-ку, англаб етишмадимми?

— Инглистон сиз сузиб берган ошга қаноат қилмайди. Қозон бошини беринг уларга.

Амирнинг лаблари титраб кетди:

— Акс ҳолда... урушми? — деди оний сукутдан сўнг.

Омонуллохон, яқиндагина отасини уруш очишга ундаган сафдар амирзода, ҳозир ўзининг гапидан ўзи чўчиди. Отасига айб қўйганида, юрт озодлиги, мустақиллигини эълон қилганида ботир эди. Энди «урушнинг ҳиди келиб қолди», деган фаразнинг ўзиёқ унга даҳшат бўлиб кўринаяпти. Бир неча ой муқаддам озод қабилалар ёрдамида ғанимни тавбасига таянтириш мумкин, деб ҳисоблаган йигит амирлик тожини кийиб, юрт тақдирига жавобгарликни бўйнига олгач, бу ишнинг бутун машаққатини сезиб, юрагига ғулғула тушди.

²¹ Англия ташқи ишлар министри, Челмсфорднинг салафи.

Тарзи — қувғинлик жафосини, мусофирлик тузини тотган, озодлик, муқаддас тупроқ қадрига етган, озод юрт деб жабрлар ўтида жонини ёққан одам, эндиликда донишманд вазир — амирнинг аҳволини яхши тушуниб турар эди. Салтанатни юритиш — Кобулга ноиблик қилиш, ваъдалар бериш эмас. Амир бошига ёғилажак ғавғоларни писанд этмай, тож кийди. Мана энди илк тўғаноқларда гангиб турибди. Шодлик ортидан фиғон кўринур, деганлари шуми ё? Унинг гангиши фақат ҳадиксирашдан эмас. Тарзи амир атрофида Қодир оға ҳазратнинг гирдикапалак бўлишидан хабардор. Кўёви билдирмаса ҳам ҳазратнинг ниятларидан огоҳ. Кунда амирга ҳазрат мисол яна неча одам таъзимга киради. Неча одам салтанатни бошқариш йўлини кўрсатади.

— Бобокалонларим йўли менга насиб этган экан-да, — деди амир бир зумлик жимликдан кейин, — начора, айёми шабобим барҳам топиб, аморат сийти хусусида қайғурмоқ вақти етибди. Афғонистонни буткул озод кўрмак учун қўлимиздан келганини қилиб, қолганини сарнавишт ҳукмига топширажакмиз... Русияга нома битмакни гапириб эдингиз?

— Ҳа, амир соҳиб, мусовида сизнинг назарингизга муҳтож.

— Юринг, — амир шундай деб ичкари йўл бошлади. Европа усулида жиҳозланган ёруғ, кенг хонага киргач, қайнотасига юмшоқ курсидан жой кўрсатди.

— Қулоғим сизда, сардор, — деди у Тарзининг рўпарасига ўтириб. Тарзи қўйин чўнтагидан қоғоз чиқариб, кўзойнагини тўғрилаган бўлиб, ўқишга тутинди.

— *«Буюк Русия давлати президенти олий ҳазратларига...»*

— Давлатларининг номини Шўрави Руси деб эдингиз шекилли?

— Амир соҳиб, давлатларининг номи, шунинг баробаринда аъёнларининг номи бизга аниқ эмас. Номини шу илтифот ила бошламоғимиз мақбул.

— Ўқинг.

— *«Афғонистон ҳукмдори амир Омонуллохон сизга салом юбориб, соф юракдан ҳурмат билдирур».*

— «Биродарлик саломини», деб тузатинг. Шунда илтифотимиз тугал бўлади.

Тарзи маъқул ишорасинда бош ирғади.

— *«Мусибатли воқеа юз берганини, халқимиз кўзидаги нур, динимиз таянчи бўлган олий ҳазрат падаримнинг ўз юртида саёҳат этиб юрган чоғида номаълум жинояткор томонидан ўлдирилганини чуқур алам ва ҳасрат ила билдираман».* «Шунинг билан биргаликда, ҳижрий санасининг 1337 йилида, жумодул аввалнинг 19-кунда, яъни насарий санасининг 1919 йили, 21 феврал кунда мустақил ва озод Афғонистон пойтахти бўлган Кобулда подшоҳлик тожини кийганлигим ҳамда тахтга ўтирганимни сизга маълум этаман...»

Тарзи мактубни охиригача ўқиб бўлач, иккинчи қоғозни олди:

— Ҳорижий алоқалар қоидасига биноан мен ўз номимдан ташқи ишлар нозирига мактуб битдим.

— Маъқул, сардор. Ҳаяллатмай жўнатиш тадоригина кўриб қўйгандирсиз?

— Фикри ожизимча, энг яқин йўл билан — Мазори Шариф орқали Тирмиз қалъасига етказмагимиз айти муддао бўлур.

— Бу саъйимиз сир тутилмоғи даркор. Русиядан жавоб олганимиздан сўнг ҳаракатимизни ошкор этамиз. Мактуб иттифоқий одамлар қўлига тушмаслиги шарт. Аморат девонидаги ишончли одамлардан бирини танланг. Унинг ёнига... — амир бир зум ўйланди,— ёдингиздами, Кобулга ноиб эканимда бир соварни айтиб эдим. Номини эслайсизми?

Тарзи елка қисди.

— Мен ҳам унутибман. Уни ҳузуримга чорлайман, деб эдим. Шу ёвқур соварни топмоқ лозим. Ҳа, Чораймоқдан эди. Мусулмоншева йигит, бир бақамти бўлсангиз кифоя, билиб оласиз. Икки нотаниш йигитни йўлласангиз, бир-бировидан ҳадиксираб, хоин бўлса-да, ўзини тийиб, ниятига ета олмайди. Алқисса, мактубимиз эсон-омон етиб боради.

* * *

Ғуломқодир бомдодни ўқиб бўлиб, азми тасбиҳу мусаллога шайланганида уни йўқлашди. «Азҳару мин аш-шамс амир Омонуллохон» ҳузурига ошиқиш зарурлигини билиб ҳам ажабланди, ҳам бир оз хавотирга тушди.

Амир саройида хуштаъм таомлар билан қоринни тўқлаб олган Ғуломқодир кун ёйилмай туриб, нотаниш ҳамроҳи билан биргаликда Мазори Шариф сари от солди. У амир билан кўп суҳбатлашмади. Омонуллохон гапни қисқа қилди. Ғуломқодир унга эътироз билдириб, мақсадини билдиришга журъат этди. Амир унинг гапларини инобатга олмади.

«Зиммангга юкланган юмушни ўринлатувинг Инглистоннинг ўн пултон сарбозини маҳв этмак ила баробар», деди.

Балки олиб кетаётган номаси ғанимнинг буткул лашкарини қириб юборар, бундан Ғуломқодирга не фойда? Сарик юзли бу нобоплардан бирининг қонини ўз қўли билан тўкмас экан, қасос ташналиги босилмайди. Буни амир тушунмади...

Ғуломқодир нима қилсин, амир фармони вожиб. Ҳамроҳини танимайди. «Бул вазифани саройнинг ишончли одамларига эмас, нечун менга топширишди? Мен ҳамроҳимни пойлайманми ё у меними?» — деган хаёл то Мазори Шарифга қадар, ундан дарёга етиб, кечиб ўтиб, тилига тушунмайдиган одамларга рўпара бўлгунга қадар тинчлик бермади. Бу бир умрга жумбоқ бўлиб қолди, десак-да, янглишмаймиз.

Дарёни сузиб ўтишгач, уларни қалъага олиб боришди. Ғуломқодир гапирди, улар гапиришди, бир-бирларига тушунишмади. Тилмоч келгандан кейингина ҳар икки томон енгил тортди.

Қалъа бошлиғи амирнинг муҳри босилган мактубни олиб, дарҳол инқилобий ҳарбий қўмитани йиғди. Муҳрга қараганда муҳим ҳужжат эканини, уни Бухоро амири ерларидан омон-есон олиб ўтиб, Тошкентга етказиш зарурлигини айтди. Бир қанча таклифлар муҳокама этилди. Олимхон сарбозлари темир йўлни кўп ерларда бузиб ташлаган эдилар. Шу боис тўрт киши дрезинада Тошкентга йўл оладиган бўлди.

— Жавобни кутасизларми? — деди бошлиқ, элчилар ҳузурига чиқиб. — Биз уни Тошкентга жўнатамиз.

— Биз-чи? — деди Ғуломқодир.

— Сизни юборолмайман. Йўл хатарли. Истасангиз шу ерда кутинг.

— Мен кутаман, — деди Ғуломқодир.

Шундай қилиб Ғуломқодир Термизда қолди. Ҳамроҳи эса изига қайтди.

III б о б

АЙРИЛИҚ ЎТИ

1

Бу нима: тушими ё ўнгими? Наҳот бир тирик жонга шунча ғам раво кўрилса?! Наҳот одам бу кўргуликларга чидай олса? Бу митти юрак ўзига шунча ситамни қандай сиғдиради? Бу қайғуларга чидаш бергандан кўра ёрилиб кета қолмайдими, уни азоблардан қутқара қолмайдими?

Ҳеч ишонгиси келмайди. Кенжаси ҳали ҳам уйда Каласнинг қулупнайини кутиб ўтиргандай. Ҳовлига қадам қўйиши билан, «адажоним келдилар!» — деб маҳкам қучоқлаб оладигандай...

Тақдирини, эндиги ҳаётини остин-устун қилиш учун бир кеча кифоя қилдимми? Унда кимнинг қасди бор экан? Қасд қилган номард, ўзига рўпара келмайсанми, пичоғингни кўксига санчмайсанми, санчиб-санчиб хуморингдан чиқмайсанми. Шу болаларнинг ҳаёти учун бир

эмас, ўн жони бўлса ҳаммасини бермасмиди. Пичоғингни санчиб, бураб-бураб олаётганинда ҳам ғиқ этмаган бўларди-ку...

Каласга кетаётганда гуллаб турган хонадони бирдан ҳувиллади.

Ижара уй қидириб юрган одам узоқлашгач, сафарга чиқишга оёғи тортмай қолган эди-я... Ҳатто Эскижўвага бориб, отга минганида ҳам уйига қайтгиси келувди. Қайта қолмайдими, болалари билан бирга ёниб кета қолайдими?..

Кўнгил хижил бўлса ҳам, қоронғи тушгунча етиб олай, деб отни қичаб ҳайдаган эди.

Бора-боргунича йўл четларидаги хароб бостирмаларни, бостирмалар атрофида юрган бечораҳол одамларни кўриб, Асадулланинг ичи ачишарди. Сомонсувоқ бостирмаларнинг ҳар биридан нола эшитилгандай бўларди. Шундай серҳосил ерларда деҳқон ночор яшаса?! Ўзи экиб, ўзи ўриб, ўзи янчган донга зор бўлса?

Каласга бораётган Асадулла қишлоққа кираверишда тўхташга мажбур бўлди: тарвақайлаб ўсган бир туп ўрик дарахти остида оқ ятак, оқ иштон кийган ялангоёқ чол йигирма қадамча нарида жавдираб турган ўн ёшлар чамасидаги болаларга қараб бақирар эди:

— Хонумонимни куйдирасанларми? Шуни ҳам кўп кўрасанларми! Инсоф борми сенларда?!

Бошқа вақт бўлганида Асадулла чолнинг бу қилиғидан ранжирди. Чунки қариялар меваларни болалардан ҳеч қизғанишган эмас. Бола-бақра тош-кесак отиб безор қилаверса, ёлғиз пўписа билан қувишган. Ҳозир эса... чол астойдил ҳайдаяпти.

Асадулла отдан тушиб, чолга салом берди. Чол батартиб кийинган, истараси иссиқ бу одамга ажабланиб қараб қолди.

— Отахон, болаларни қарғаманг. Билмай қилишган бу ишни.

Чол ўз ишидан ўзи уялдими, бошини сарак-сарак қилиб кўзини олиб қочди.

— Хўп гапни айтдингиз-ку, а, қарғаманг бўлсам тил учида қарғадим, азбаройи... майли, еганлари ош бўлсин, илойим. Кўз тикиб турганимиз шу-да. Уйимда егулигим бўлса, худо берган неъматни қизғаниб барака топармидим? Мулла одамга ўхшайсиз, аҳволимиз маълумдир сизларга?

— Аҳволингиздан хабар олай, деб келдим. Ижозат берсангиз, шу супангизда нафас ростласам, — Асадулла шундай деб, отнинг оёғини тушовлади.

Чол уни нураб ётган супага бошлади. Титилиб кетган бўйра устига ўтирдилар. Чол қуроқ дастурхон ёзиб, сопол тақсимчада думбул ўрикдан қўйди. Асадулла халтадан иккита нон, бир бўлак қанд чиқарди-да, битта нон билан қандни чолга узатиб: «Ичкарига беринг», деди. Қария нонга хижолат билан қўл узатди.

— Ўзингиз сафарда экансиз, тақсир, насибангизни яримта қилиб...

— Олинг, отахон, олаберинг, йўл юрганнинг насибаси йўлда, териб еяберади.

Қумғон қайнаб, чой дамладилар. Асадулла қарасаки, чол қимтиниб, нондан деярли тишламаяпи. Шу сабабли уни гапга солиб, чалғитмоқчи бўлди:

— Отахон, давру давронлар ўзгариб кетди, туриш-турмушингиз қалай бўляпти?

Чол оғзидаги нонни қулт этиб ютди.

— Бу йил Яратганнинг раҳми келди шекилли, сал дуруст.

«Яратганнинг раҳми келди», деган гапни эшитиб, Асадулла мийиғида кулиб қўйди.

— Ерларни мусодара қилишдими? Сизга қанча тегди?

— Пешонамизга битган, Худо берган бир парча еримиз бор. Мусодара ерлардан бизга ҳам бердилар. Олмадик. Суриштираман, десангиз, кўпчилик олмади. Ўт босиб ётибди ерлар.

— Нимага?

— Сабаби кўп, тақсир.

— Сиз шу сабабларни менга айтинг-да. Мендан чўчиманг, ниятим гап ўғирлаш эмас. Биз ер ишлаганники бўлсин, бой фақирнинг қонини сўрмасин, деб инқилоб қилдик, ерларни тортиб олиб сизларга бердик. Бу учун қон тўқдик, то хануз қон тўкиляпти, қадрдон дўстларимиздан жудо бўляпмиз. Сиз эса бойга хизмат қилиб юриб, энди ўзингиз учун ишлагингиз келмайди.

— Ундай эмас, тақсир. Асти ундай эмас. Айт десангиз, айтай: бугун бойнинг ерини олсак, эрта бой қайтса шўримизни қуритмайдимиз?

— Бой қайтмайди, бунга йўл қўймаймиз. Ҳукумат ишчи-деҳқонники, бойники эмас. Мана мен ҳукумат аъзосиман. Сиз нуқул тақсир, тақсир дейсиз. Мен сиз билган тақсирлардан эмасман. Аслимни сўрасангиз, иморатсоз устаман.

— Бу гапларни хўп эшитганмиз. Бари бир юрак дов бермайди-да. Юрак дов бергани билан чўпчак айтсангиз экин бўлавермайди. Ерга қараш учун от-улов керак. Беш панжа билан шудгор қилолмасак... Билмадим, нима бўляпти ўзи, астафидулло, охир замон деганлари шумикин?

— Охир замонингиз нимаси, янги замон бошланяпти. Ўзбекнинг бағрига шамол тегадиган, даври-даврон сурадиган замон бошланяпти. Бу замоннинг қадрига сиз билан биз етмасак, уволи тутуди. Ҳаракат қилиш керак, жон куйдириш керак.

— Хўп гапларни гапиряпсиз-да, тақсир, — чол шундай деб бўшаган сопол пиёлани тўнтариб қўйди.

— Сиз нондан олинг, гапга солиб, чойдан қўйдим-ку, сизни.

— Қуллуқ, тақсир, қориннинг хархашаси тинди. Камбағалнинг тўйгани — чала бой бўлгани. Чала бой бўлдик бугун. Сизларнинг қадамларингиз ёқиб, чин бой бўлиб кетсак ажабмас... Энди... мени гапга солганингиз билан, сезиб турибман, бир юмуш билан келгансиз бу томонларга.

— Уч-тўрт деҳқон тўппа-тўсиндан омонатини топширган эмишми?

— Ҳа... — чол афсусланиб бош чайқаб, соқолини тутамлади. — Баҳорда янги ҳукумат ер берган эди. Одамлар: «Бировнинг ҳаққи, олманглар», дейишибди. Ўжарлигимиз ё, билмадим, бошқа сабабми, бошларини еди-да. Жўжабирдай жон эди ҳаммаси.

— Кимнинг ерлари эди?

— Тошкентлик Ҳасанхон ҳазратники.

Бу гапдан сўнг масала ойдинлашгандай бўлди. Ҳасанхон ҳазрат... Асадулла уни яхши билади. Сибирга сургун бўлгунга қадар кўп дуч келгана унга. Янги мактаб деса қузғундай учиб келиб, яксон қилгучи зот эди у. Ҳуррият арафасида «Шўрои исломия» шу ҳазратнинг истаги билан иккига бўлиниб, «Уламо» юзага келди. Асадулла ўшанда, «вабодан ҳам, ўлатдан ҳам баттар жамият», деб баҳо берган эди унга. Энг муҳими... «Уламо» Асадуллани ўлимга ҳукм қилганда шу ҳазрат оқ фотиҳа берган эди.

Қўқон мухторияти бўғилгач, бу ҳазратнинг ҳам нафаси ўчган эди. Уни ўлган ё қочган, деб тахмин қилардилар. Унинг тасарруфидаги ерларда деҳқонларнинг тўсатдан ўлиб қолишлари, сўнг «қарғиш теккан ер», деб овоза тарқалиши Асадуллада шубҳа уйғотди. Бу ҳазратнинг ишими ё номаълум қавакларда жон сақлаётган муридларникими, шуни билмай ҳайрон эди.

Кўчада эшак етаклаган ўн тўрт-ўн беш ёшлар чамасидаги бола кўринди. Бола қари эшак билан баҳс бойлаганми, қовурғалари аниқ-тиниқ саналгудай эди. Бола ҳовли томон қараб, қарияга салом берган чоқда эшаги мункиб кетди-ю, устидаги бир қоп буғдой тушиб, сочилди. Бола пича гарангисиб, сочилган буғдойга тикилди. Сўнг ёшига ярашмаган ҳолда йиғлаб юборди. Қария ўрнидан чаққон туриб, бола томон юрди.

— Нимага йиғлайсиз, болам, йиғлама. Худога шукр қил, буғдой тўкилди, энди юртда серобчилик бўлади, шукр қил, болам, шукр қил.

Чол тўкилган буғдойни кўзига суртиб «худойимдан айланай, серобчилик юборади энди», деб қўйди. То буғдойнинг сўнгги бошоғи териб олингунча чол бу гапни бир неча марта такрорлади. Бир дона ҳам бошоққа хиёнат қилмаган чол яқиндагина ўрик қоққан болаларни ҳайдаган одамга сира ўхшамас эди.

Асадулла қоронғи тушгани учун қишлоқ ораламади. Чол билан шу супада ётиб қолди. Азонлаб туриб, уйма-уй юрди. Сўриб-суриштирди. Ҳаммининг оғзида бир гап: қарғиш теккан ерда ишламасликлари лозим эди... Асадулла бу гапларни эшитгани сайин кўнглига хавотир ораларди. Деҳқонларнинг бирдан шайтонлаб, жон беришлари улар заҳарланганликларидан

далолат берарди. Шўроларга ишонмай юрганлар шу ишга астойдил бел боғлаган бўлса, уларнинг пайини қирқиш қийин бўлади. Одамлар ерларга қарғиш текканига ишониб, далага чиқмай қўядилар. Оқибатда минглаб таноб ер қаровсиз қолади. Бу, демак, юртга кутилмаган янги қаҳатчилик човут солади.

У ҳурриятдан кейин ҳамма нарса ўзгаради, яхши бўлиб кетади, деб бекор кутган экан. Мальунларнинг мальунлиги ўзгармай қоларкан. Кийимлар бошқа, муомалалар бошқа, аммо деҳқон ҳақиқат нимадалигини билолмай ҳануз ҳайрон.

Асадулла ўзича шу хулосага келиб, шаҳарга қайтди. Кун тик келганда Тошкентга кирди. Хулосаларини баён қилиш мақсадида тўғри Марказий Ижроқўмга учраган эди, унга, «тезда уйингизга боринг», дейишди. Бу гапни эшитиб, юраги шиф этиб кетди. Нимага шундай бўлганини ўша топда билмади.

2

Гуллаб турган, чарақлаб турган, яшнаб турган уй бир кечада куйиб, кўмирга айланса...

Энди қуёш нимага чиқяпти, нимага нур сочиб турибди... Энди бу қуёш, бу нурнинг унга нима кераги бор...

Туркижроқўмдан автомобилда йўлга чиққан Асадулла уйига етиб келгач, қорайиб турган деворларни кўрди-ю, эси оғиб қолаёзди. Шошилганидан автомобил эшигини қандай очишни билмай тимирскиланди. Ҳайдовчи чаққонлик билан пастга тушиб, эшикни очмаганда анчагача шундай ўтириши тайин эди. Пастга тушгач, тўпланиб турган одамларга қаради. Кўз олди қоронғилашганидан уларни дафъатан танимади. У ўша одамлар орасидан хотини, болалари ажраб чиқишини кутди. Лекин улар кўринмади... хотини, болажонлари кўринмади... «Қулупнай олиб келинг», деб қолган кенжатойи кўринмади...

— Қани... болаларим қани?!

У, назарида, жонҳолатда, бор овози билан бақирди. Аслида эса бу дардли сўроқ титраб, лабларидан базўр учди. Уйига талпиниб, югурмоқчи эди, тош қотган оёқларини қимирлата олмади.

Кимдир яқинлашиб унга далда берди — сўзлар қулоғига кирмади. Бошқалар ҳам унга бир-бир яқин келиб гапирдилар. Бу гапларни ҳам англамади. У ҳозир бир нарсани аниқ биларди: уйи ёнган. Хотини, болаларига бир нима бўлган. Нима бўлган: куйишганми? Шифохонага олиб кетишганми уларни? Асадулланинг кўз олди бир оз равшанлашди; дарҳақиқат, енгил-елпи куйган бўлса даволагани олиб кетишгандир... Ўзини ўраб турган одамлар кўзидаги мунгни кўриб бирдан томоғига нимадир қадалди. Билагидан ушлаб турган одамни таниди: Шувалов. Тупроққўрғонда топишган, бирга яраланиб, бирга даволанган, синашта бўлиб қолган дўсти. Шувалов уни уй томон бошлади. Асадулла унга суюниб оғир-оғир қадам босарди. Бошқалар турган ерларида қолишди.

Аввал ҳовлига кирдилар. Кечагина бу ҳовлида атиргулнинг дастлабки ғунчаси лаб очган эди. Қад ростлаб, шохлай бошлаган райҳонлар ҳиди атрофга тараларди. Энди ҳаммаси топталган. Ўтти ўчиришаётганда пайҳон қилиб ташлашган. Ҳозир Асадулланинг кўзига булар кўринмайди. Ҳозир унинг кўзи уйга олиб кирувчи эшик ўрнида. Назарида бу ёниб кетган эшик ўрни эмас, балки ўлим ғорига бошловчи қора туйнук бўлиб кўринди.

Шувалов уни уй ичига эмас, ҳовли этагига, меваси пишай-пишай деб турган баҳайбат балхитут томон бошлади. Тут тагидаги супага бўйра солинган. Унда нимадир дўмпайиб турибди, устида анча уринган чойшаб. Асадулла бу манзарани кейинроқ элас-елас эслайди. Ҳозир эса ёнидаги одамни нари итариб, супа томон интилади. Оёқлари чалишади. Супага етиб келиб чойшабни тартади...

Асадулла кўрганини даҳшат деб бўлмас. Чунки даҳшатни кўрганда одам зоти кўрқувга тушади. Ундан қочишга ёки уни даф этишга киришади. Йўқ, бу даҳшат эмас, тасвирлашга сўз ожизлик қилувчи ундан баттар нарса эди...

Жизғанаги чиқиб кетган хотини, болалари акашак бўлиб ётишарди. Кенжаси онасига қаттиқ ёпишган. Уни ажратиб олишолмаган шекилли... Уйқусида онасини ачомлаб ётишни яхши кўрарди. Шундай ётибди.

Ҳали ўт тўла ўчмай туриб, уйга биринчи бўлиб Шувалов отилиб кирган эди. Аланга босилгани билан ҳали ёлалар писиллаб оқиш тутун чиқарарди, бу тутунда уй ичини кўриш маҳол эди. Шуваловнинг кўзи бурчакдаги қорани илғади. Яқин бориб қаради: ўртада она, атрофида болалари. Она товуқ жўжаларини қаноти остига яширгандай Ҳожияхон ҳам болаларини қучоқлаб олган...

Шуваловнинг кўргани шу. У ҳали эшик, деразалар олдига ёзапоялар уюлиб, устига ермой сепилиб ёқиб юборилганини, ичкарига тутун ўрмалаб кириши ҳамон Ҳожияхоннинг уйғонгани, болаларини уйғотгани, йўл тополмай ўзини ҳар ён ургани, болаларнинг аввал кўрқувга тушиб, сўнг жон аччиғида фарёд урганларини билмайди.

— Адажон, қаердасиз!!!

— Адажон, жон, адажон!!!

Бу норасидаларнинг, бу онаизорнинг не азоблар билан жон берганларини ҳеч ким билмайди. Кўз олдига ҳам келтира олмайди. Энг охирида кенжатойнинг жони узилди. Онасини қаттиқ қучоқлаб, додлашга ҳам қурби етмай ўтди бу оламдан...

Зорланиб чақирганлари, адажонлари келди...

Нечун жимсан, Ҳожияхон? Кўз очиб кўрганинг, йўлларига кўз тикканинг, Сибирда юриб сени сарғайтирган, хавотирга солган ширинсўз эринг келди. Оч кўзларингни, ҳеч бўлмаса бир оғизгина гапингни айтиб кетгин...

Нечун жимсиз, болалар? Отангиз ҳовлига қадам босиши билан ҳаммангиз югурар эдингиз, бўйнига осилар эдингиз... Сизга, сизнинг ўртоқларингизга савод ўргатувчи, китоблар ўқиб берувчи, эртақлар айтувчи, сизларни дорилфунунларда ўқишларингизни умид қилувчи меҳрибон дадангиз келди. Ҳеч бўлмаса сизлар бир нима денглар...

Кенжатой, сен-чи? Сен нимага жимсан? Ахир сен эмасмидинг даданг келганда энг кўп суюнадиган. Сен эмасмидинг, дадангнинг қучоғидан тушмай, калта соқолини силаб ўтирадиган. Сен эмасмидинг уни ҳаммадан қаттиқроқ қучоқлаб оладиган... Сен ҳам гапирмайсанми?

Нимага жимсизлар? Ахир дадангиз келди...

Асадулла супага чиқди. Хотини ёнига тиз чўқди. Бирдан атроф қорақуяга айланди қолди. Нафаси тиқилди. Қулоғи шанғиллади. Сўнг шанғиллаш тинди. Атроф сокин... Тиқ этган товуш йўқ. Кўз олдидаги қорақуя ҳам йўқолди. Ҳаммаёқ оппоқ... оппоқ... Ҳеч нима кўринмайди. Атрофда ҳеч нима йўқ...

3

Госпиталдаги врачлар, Асадулла учинчи куни ҳам ҳушига келмагач, ундан умид уза бошлаган эдилар. Лекин муолажа таъсирданми ёхуд азоб-уқубатларда тобланган жисми бу сафар ҳам машъум кўргиликка бардош берганиданми, ишқилиб, тўртинчи куни кўзини очди. Бадани зирқиради, мияси ғувиллади. Бирон нимани дафъатан англай олмади. Сибирдалигида ёмон туш кўрганда шундай бўларди. Бугун тушида нимани кўрди? Уйи... ёнган уйи... болалари... Эслади. Ҳаммасини эслади. Супани, супадаги хотини, уни қучоқлаган кенжаси...

У инграб юборди.

Асадулла кўзини очганда навбатчи ҳамшира докторга югурган эди. Доктор кирганда Асадулла яна беҳуш ётарди. Доктор унинг билак томирини ушлади. Ҳамширага саволомуз қаради.

Бир оздан сўнг Асадулла яна кўзини очди. Бу сафар миясидаги ғувиллаш камайган эди. Доктор ўткир ҳид тарқатаётган суюқ дори тутди. Қурушган лаблар унга итоат этмади. Дори

тўкилиб, жағидан томоғига оқди. Доктор уни суяб, қаддини кўтарди. Асадулла кўрганлари тушими ё ўнг эканни сўрамоқчи бўлди. Бироқ унга тили ҳам бўйсунмади.

Кейинги кунларни бир ҳушидан кетиб, бир ўзига келиб ўтказди. Аъзолари аста-секин ўзига бўйсунга бошлади. Икки ҳафтадан сўнг, ўзини тетик сезиб, ўрнидан турди.

Унинг олдига асосан Шувалов келарди. Аҳамиятсиз, Асадуллани мутлақо қизиқтирмайдиган воқеаларни гапира-гапира чиқиб кетарди. Унинг шошиб турганини Асадулла сезарди. Ҳозир ЧК ходимининг касални йўқлашдан муҳимроқ ишлари бошидан ортиб ётибди. Шу сабабли ҳам Асадулла уни тутиб турмасди. Шувалов ҳар сафар Асадулла бўлиб ўтган мудҳиш воқеадан сўз очармикин, деб чўчирди. Бу воқеани эслаш, ҳаяжонланиш Асадуллани яна тўшакка михлаши мумкин эди. Бу воқеа ҳақида сўз очила бермагач. Шувалов аввал: «Наҳот бутунлай унутган ё хотирасига бир нима бўладими?» — деб ўйларди. Сўнг унинг ботиқ кўзларидан нур қочганини, баъзан бир нуқтага тикилиб ўйга ботганини кўриб, унинг иродасига қойил қоларди.

Асадулланинг хотираси жойида, мудҳиш манзарани унутгани йўқ эди. У ҳамма нарсани эсидан чиқариши мумкин, аммо бунисини унутмайди. Ҳатто орадан йиллар ўтиб, сўнгги нафаси чиқаётганда эслайдиган нарсаси ҳам шу бўлади. Кўз олдига қора парда тортилганида шу манзара — жизғанаги чиққан хотини, унга ёпишган кенжатоийи кўринади. Қаттиқ уф тортади. Кейин икки кўзидан икки томчи ёш сизиб чиқиб ёноғига думалайди... Вассалом... Бунга ҳали бир неча йил бор. Асадуллани ҳали олдинда кўп синовлар, кўп курашлар кутади...

Ҳозир у госпиталнинг кенг хонасида ёлғиз. У энди ўлим ҳақида ўйламайди. Чунки бу ҳақда ўйлаш — ўлимдан кўрқиб демак. Асадулла бу кўрқув майдонидан ўтиб бўлган. У кўпроқ қотилнинг кимлигини ўйлайди. Ҳар сафар кўз олдига ижара, бошпана қидириб юрган айиқдай йигит келади. «У-ку, бажарувчидир. Уни йўллаганлар ким?» Асадулла баъзан «Уламо»нинг ҳукмини эслайди. Бу ҳукм ўн еттинчи йилнинг ёзида ўқилган эди. Орадан икки йил ўтиб... Болаларида нима гуноҳ эди? Ё уни ҳам уйда деб гумон қилишганми?.. Икки йилдан сўнг ҳукми ижро этиш уларга нима сабабдан зарур бўлиб қолди?.. Асадулла турли тахминларга борарди. Қотилликдан мақсад — Афғонистонга боражак ваколатга тўсқинлик экани ҳақидаги ўй хаёлига келмас эди.

4

Муҳиддин Асадулла билан учрашгандан кейин муюлишдаги паҳса деворга суяниб турган йигитга яқинлашди.

— Ўша одамни таниб олдингми? Ҳали кечроқ уйига қайтади. Қайтганидан кейин бошлайсанлар. Овоз чиқмасин. Сен шу уйдан кўз узмайсан. Менинг кимлигимни биласан, а?

Бу гап хотинини бой берган қиморбозга малол келди.

— Ў, манам юрибман эркакман, деб, жа тупроққа қориштирворманг, ока!

Муҳиддин уни елкасига уриб қўйди.

— Йигитлигинга борман-да.

Муҳиддин қиморбозларнинг бир сўзли экани, айтганидан қайтмасликларини биларди. Шу учун хотиржам эди. Оқшомда яна тўрт қиморбоз сомонбозорга келди. Улар аравага ёўзапоя босиб, Мирободга жўнадилар.

Қоровулликда қолган йигитнинг кўзи кўчага тикила-тикила толди, юраги сиқилди. Охири бор-е, деди-ю, самовархонага кириб, пиёлага кўкноридан эзиб, ичиб олди. Ғира-шира қоронғида самовархонада нимадир шарақ этиб, кайфини учуриб юборди. У шошиб ўрнидан турди-да, Муҳиддин тайинлаб кетган жойга жўнади. Атрофга тимқоронғилик тушганда арава филдиракларининг ғижирлаши эшитилди.

— Келдими?

— Келди. Уйда хотинини қучоқлаб ётибди...

Тун ярмидан оққанда Асадулланинг уйда аланга кўтарилди...

Муҳиддин Асадулланинг қандай тирик қолганини билмайди. Қоровулликдаги йигит юз қасам ичсин, минг қасам ичсин, фойда бермади, бари бир асфаласофилинга жўнади. Бошқалар ўз ишини билиб қилган эди. Муҳиддин уларга тегмади.

Хаустон Муҳиддиннинг Асадуллага дуч келиб қолганидан беҳабар эди. Агар буни билганида сафар тадоригини тезлатарди.

Асадулланинг тирик қолиши унинг режаларини кўп ҳам ўзгартирмади. У тирик қолгани билан бу мудҳиш воқеадан кейин ўзига келиши қийин. Агар болшевиклар шошилаётган бўлсалар, уни кутишмайди. Ўрнига бошқа одам жўнайверади. Лекин унга анча вақт ўтади.

Енг муҳими, у ҳозир Бухорога бешикаст етиб олиши керак. Миркомил ҳожи унинг маслаҳатига амал қилиб, «Худо яна ҳаж қилишни кўнглига солганини» масжид аҳлига билдириб қўйди. Муҳиддин эса Хасанхон ҳазрат тирик эканлар, беш-ўн муридлари билан Афғонистонга кетмоқчилар, деган гапни уч-тўрт одам орасида маълум қилди. Хабарнинг қанот чиқаришига шунинг ўзи кифоя эди.

Хаустоннинг режасича, Муҳиддин аероилга ҳам пичоқ тортиб юборишдан қайтмайдиган беш-ўн ишончли йигити билан Миркомилбойнинг қанотига кириши керак. Яна бир гуруҳни — «Афғонистонга борувчи муридларни» ҳам ўйлаб қўйган. ЧК тузоқ қўйган бўлса шулар тушади. Гуруҳбоши ҳам аниқ — Талъат мақсум деган бетайин жадид. Ҳали унга қўшилиб, ҳали бунга қўшилиб гангиб юрибди. Хаустон бир-икки сирни унга айтиб қўйса бас. Қўлга тушиб, қийноққа чидамай гуллайди-ю, тамом-вассалом. Унга чиппа-чин ишонишади. Миркомилбойнинг бориб-келуви эса хамирдан қил суғургандек бўлади.

Асадулла госпиталда шифо топаётганида Хаустоннинг ўй-хаёли шу эди.

5

Докторлар хатар орқада қолди, энди бемор одамлар орасида кўпроқ юрса, хотиралардан пича узоқлашади, хаёли фақат даҳшат билан банд бўлмайди, иш билан овунади, деб унга рухсат беришди.

Асадулла Туркижроқўмдан юборилган автомобилга ўтирмай, уйга пиёда кетди. У уй ўрнида харобани кўраман, деб юрак ютиб борган эди. Кўчасига бурилиб қарасаки, уйи ўша-ўша турибди — деворлар оқланган, атроф саришта... Фақат... болохона йўқ.

Ешик оғзида туриб ичкари киришга юраги бетламади. Бирдан ҳовлида кимдир челақни тепиб юоргандай бўлди. Биров гапирди. Ҳатто кенжатойи шод қийқирди шекилли? Челақни шу болажони тепиб юбордимиз? Наҳот... ҳаммаси туш бўлса... Наҳот хотини, болалари тирик?! Унинг касалхонадан қайтишини кутишяптими?

Асадулла, нафаси қайтиб, эшикни шарт очиб, ичкарига қаради. Ҳовли ўртасида челақ кўтарган Шувалов турарди... Ҳовлига қадам қўйиб, этак томон кўз ташлади: супа ҳам ҳувиллаган.

Шувалов у билан саломлашди-ю, ортиқ гапга тутмади. Самовар ўтхонасига тараша ташлаб, пуфлай-пуфлай ўт олди.

Уйга қараса ҳам, супага кўзи тушса ҳам Асадулланинг юраги зирқирарди. Бу ердан қочиб кетгиси келарди. Лекин бу оний туйғу эди. Ахир бу ерлардан қочиб, қайга ҳам кетари. Даҳшатдан далолат бериб турувчи бу иморатдан-ку, қочиб, узоқлашар, аммо хотираларидан қайга қочади, нимага қочади? Мудҳиш кечмиш ёнида ширин хотиралари ҳам бор-ку, улар уйга қўшилиб ёниб, кулга айланмаган-ку?!

Шувалов айвонга жой олди. Асадулла зинага оёқ қўя туриб беихтиёр шифтга қаради. Ўзи ҳафсала билан терган тоқилар ёниб битган. Энди тоқи ўрнига дуч келган қинғир-қийшиқ поялар ташланиб, устига лўмбоз бостириб қўйилаверилган. Айвон шифти билан девор бирлашган жойда қалдирғочнинг ини йўқ. Уйлари куйиб қаёқларда чирқираб юришган экан? Тухумига илҳақ илон-чи? Жон сақладими ё куйиб кетдимиз? Қалдирғоч полапонини очганда... қутқара олардимиз ё...

Тўшалган кўрпача нотаниш. Бироқ... чойнак-пиёлалар ўзлариники, Ҳожияхон шу чойнакда чой дамларди, шу пиёлалардан бирига кўйиб узатарди. Анави лабига ғазал битилган хитойи пиёласини болалари талашшарди. Унга кўпроқ оиланинг эркатойи эга чиқарди...

Йўқ, Асадулла чой ича олмади. Дўстининг кўнглини ранжитмаслик учунгина пиёлани кўлига олди. Пиёланинг иссиғи Ҳожияхон кўлининг тафтидай туюлди унга. Ўша куни эрталаб пиёлада чой узатиб, «ҳадеб ўзингизни ўтга-чўққа ураверманг», деган эди. Шундай деб... ўзи ўт ичида қолди...

Шувалов бир ҳафтадан бери шу уйда яшаётанини, Асадуллага малол келмаса бундан кейин ҳам шу ерда қолиш нияти борлигини айтди. Асадулла унинг нима сабабдан бу қарорга келганини ўйламади ҳам, «истагингиз», деб қўя қолди.

Уй ичкарасидан ҳали тутун, оҳак ҳиди анқиб турарди. Шунинг учун, Шувалов айвонга жой солди. Асадулла гўё меҳмон эди, хизматни Шувалов қиларди.

Асадулла тонгга қадар чўғ устида ётгандай бўлди. Тонгга яқин кўзи илинган экан, қалдирғочнинг вижир-вижиридан уйғониб кетди. Шарт кўзини очиб, шифтга қаради. Назарида уйилон тоқилар орасидаги тешиқдан чиқиб, қалдирғоч инига ҳамла қилаётгандай эди. Шифтда илонни кўрмади. Ахир қалдирғочнинг овозини аниқ эшитди-ку! У қани? Бир вақт айвонга қалдирғоч учиб кирди. Енгил сузиб, шифтга яқинлашди-ю, яна тезгина ҳовлига отилди.

Бу она қалдирғоч уясида полапонларини кутаётган эди. Аввалига илон ҳамла қилди, ундан омон сақлаб қолишди. Кейин ўт... Бу балога бас келиша олишмади. Ҳозир бошқа ерга уя қуришган. Лекин ҳар тонг шу томон учгиси келади. Аввал қорайиб турган деворларга унча яқинлашмасди. Кейин деворлар асл ҳолига келди. Кейин одам иси анқиди. Шундан сўнг айвонга дадил учиб кирадиган бўлди. Аввал айвонга бир мартагина учиб кирарди. Бу тонг илонни даф қилган одамни таниб, яна бир марта учиб кирди...

Шувалов енгил хуррак отиб ухларди. Асадулла ўрнидан туриб, ҳовлига тушди. Кўтарилаётган қуёшни энди кўраётгандай машриққа тикилиб қолди. Кейин оёқ остига қаради. Топталиб, синган атиргул танасидан янги новдалар чиқа бошлабди. Илдизи омон қоган райҳонлар ҳам новда чиқарай деб қолибди. У ер-бу ерда кўкатлар бош кўтаряпти. Улар орасида ўтган кунлар шарпаси сассиз ивирсиди. Сўнг янги оқланган уй деворларига урилиб, жаранглади. Шундай жарангладики, Асадулланинг қулоғи қоматга келиб, ўзи чайқалиб тушди. Хотиралар оқими тошиб, дилини овлаб, талашиб, қора ўпқонга тортаётганда бирдан кўзи ошхона ёнидаги кетмонга тушди. Лойхонада ишлатилганича қолиб кетган кетмонни занг босган эди. Асадулла чўп олиб, кетмонга ёпишиб қотган лойни қирди, сўнг атиргуллар атрофини юмшатди. Қўшни девори остидаги кўмилиб қолган қувур оғзини очди. Кейин кўчага чиқиб, сув бойлади. Дам ўтмай гулзорга сув оқди.

Шувалов ўрнидан туриб, Асадулланинг ҳаракатларини кузатиб, кўнгли равшанлашди. «Ҳар ғамнинг поёни, ҳар аламнинг охири бўлиши керак-да, ўзи», деб ўйлади.

— Деҳқончилик зўр-ку, Мираъламович! — деди қувноқроқ оҳангда.

— Ҳа... ерга қарамаса уволи тутуди. — Асадулла шундай деб, қаддини ростлади. Анчадан бери бундай иш қилмаган ва бедармон эканидан ҳансираб қолган эди.

Шувалов яна нима деб унинг кўнглини кўтаришни билмай турганида Асадулла айвонга яқинлашиб, ўзи сўз очиб қолди:

— Виталий Сергеевич, сиз Афғонистонга жўнашингиз керак эди-ку?

— Шу ҳафта ичи афғонлар келиши керак. Шуни кутишяпти шекилли. Кейин... Москва Хмариннинг номзодини ҳали тасдиқламаган.

— Тасдиқламаслиги ҳам мумкин... Виталий Сергеевич, вакола ҳайъатини нимага асосланиб танлашган, билмайсизми?

Шувалов Асадуллага қараб, кулумсиради:

— Сен Марказий Ижроқўм аъзосисан, мен оддий чекистман, ҳайъатни Марказий Ижроқўм тасдиқлаган, демак, бу саволни мен сенга беришим керак.

— Мен бир одамнинг қўшилишига қарши чиққан эдим. Ушинскийнинг кимлигини биласизми? Собиқ эсер. Ҳн еттинчи йил ёзда мен у билан жазо отрядини кутиб олганман. Биз Коровиченконинг солдатларига Тошкентдаги вазиятни тўғри тушунтиришимиз лозим эди. Солдатларни: «Тошкент каллакесарларга тўлиб кетди, ўзбеклар ўрисларни бир чеккадан сўйшияпти», деб ишонтиришган экан. Мен бир томондан, вақтли ҳукумат найрангларидан гапирсам, бу одам болшевикларнинг ғояси пучлигини гапирибдилар. Охири бир поручик менга, «қай бирларингга ишонайлик», деб қолди.

— Мираъламович, бу икки йил аввалги гап. Замон ўзгарди, одамлар ўзгарди. Балки Ушинский ҳам... Унда шахсий адоватинг йўқми ўзи?

Асадулла қўлидаги кетмонни жаҳл билан нари отди-да, шахт билан юриб Шуваловнинг рўпарасига келиб тўхтади.

— Шахсий адоват... Сиз ҳам шундай ўйладингизми?.. Агар билсангиз... мен мана бу томирларимни, — Асадулла шундай деб билагини кўрсатди, — юртим озодлигининг томирларига улаганман, Шахсий адоватга қулоқ тутиб юргандан кўра, пана-панада тўппонча тутиб йўл пойлардим.

— Миръаламович, сени ранжитдим шекилли, кечир мени, Ушинский масаласида... унга қарши бирор далил бўлмаса... Умуман, ҳозирги аҳволни англаб турибсан. Туркистон Марказий Ижроқўмида ҳам, партия марказқўмида ҳам тушунарсиз ишлар бўляпти. Четдан келганларга муносабатларини аниқ билдиришяпти. Мени ҳам шу сабабли элчилар сафига қўшишган, билиб турибман. Мен чекистман, махсус топшириқ билан келганман, дипломат эмасман. Хуллас, Мираъламович, партиядо бошқача фикрлайдиган одамлар ҳам бор экан. Аввал маҳаллий миллат вакилларига тўсқинлик қилишди, энди марказ юборган вакилларнинг кўкрагидан итаришяпти. Катта ғоявий курашларнинг иси келиб турибди.

— Виталий Сергеевич, ўша мажлисда сизни «собиқ политсиячи» дейишди?

Шувалов қўл силтади.

— Дейишса дейишаверишсин. Политсиячи бўлганман, тўғри, хўш, нима қипти?

— Қандай қилиб?

— Мана, сен Мираъламович, бир пайтлар «Уламо» деган жамиятдан кечирим сўраган экансан-а? Гапимни бўлма. Демак, тавба қилгансан. Мен эсам шахсан император ҳазрат олийларига тавба қилганман. Хўш, нимаси ёмон? Мен дворянларданман, ҳа, асл дворянларданман! — Шувалов шундай деб кўрсаткич бармоғини юқорига нуқиб қўйди. — Бешинчи йилдаги ишларим учун қамашди. Мен тавба қилдим. Хўш, қамоқда бурга боқиб ётганим яхшимиди ё ёлғондан тавба қилиб, озодлиқда инқилоб ишини давом эттирганимми? Мен иккинчисини танладим. Ҳа, буни яширмайман. Бундан афсусланмайман ҳам. Тавбам инобатга олиниб, Оренбург политсиясида ишлайсан, дейишди. Амалнинг энг кичкинасини беришди. Асл дворян учун ҳақоратли эди бу, аммо чидадим. Ана энди айт: болшевиклар иши учун қамоқдаги одам керакмиди ё политсиячи зарурмиди? — Босиқлик билан сўз бошлаган Шувалов шу ерга келганда асабларини жиловлай олмади. — Менинг мана бу ерим, — кўксига муштлади, — инқилоб томирига уланган.

— Виталий Сергеевич, сиз мени нотўғри тушундингиз, — деди Асадулла, — мен сизни айблаганим йўқ-ку? Бошқа ерда, Москвада, Киевда, Тифлисида ишлаганингизда балки эслатмас эдим, Оренбургга тегишли бир гапим бор. У кунларни эслаш малол келса, майли, сўрамай қўяқолай.

— Сўрайвер, Мираъламович, сендан хафа бўлганим йўқ. Сўрайвер.

— Сургун бўлмасимдан аввал биз оренбурглик ўртоқлар билан яқин алоқада эдик. Мен бунда ўзбекча газит чиқарар эдим. Оренбургдан оладиганимиз «Солдат» деган газитни ўзимизникига қўшиб яширинча тарқатар эдик. «Солдат»ни биларсиз?

— Билмай-чи, неча марта фoш бўлишидан ўзим асраб қолганман.

— Хуллас, Оренбург инқилобчилари билан алоқамиз дуруст эди. Бир фаолимиз ўша ёққа жўнади-ю, изсиз кетди. Орадан кўп ўтмай, бизни битта-биттадан, рисоладагидай қилиб териб олдилар. Фаолимизнинг изсиз кетиши билан бизнинг фoш этилишимиз орасида боғлиқлик йўқмикин, деб кўп гаранг бўламан.

— Ким эди ўша фаолингиз?

— Ирисов, Рафиқ Ирисов.

Шувалов иягини қашиб, ўйга толди.

— Ирисов... Ирисов... — деди у пичирлаб, кейин Асадуллага боқди. — Ҳа, эсладим. Шунақа нухани қўлга олганмиз. Биринчи сўроқдаёқ гуллаган. Агар янглишмасам, савдогар оиласидан эди, а? Ўйламай-нетмай ишонавергансизлар.

— Оренбургга бориб-келиши хавфсиз эди, шу назарда тутилган.

— Ўлчовни калта олгансизлар, калта ўйлагансизлар. Оренбургдаги ўртоқларни огоҳлантиришга улгурдик. Сизларни...

— У-чи?

— Ким? Ирисовми? Қўйиб юборилган.

— Бу ерга қайтмади-ку? Ахир бу ерда оиласи бор.

— Шу ердами, Тошкентдами? — Шувалов сергак тортди. — Ўзининг келмагани аниқми?

— Келмаган дейишади.

— Мираъламович, илтимос сендан, аниқла шуни. Биласанми... бунақалар бир-икки одамни сотиб тинчишмайди. Балки қайтгандир, яшириниб ётгандир. Кимларнингдир топшириқларини бажараётгандир.

Шуваловнинг бу гапи Асадулла учун антиқа бўлди.

6

Шу куниёқ Ўқчига қараб йўл олди. Кафтдек ҳовли осмонини бир туп ток беркитиб турувчи бу хонадонга Асадулла сургундан қайтган пайтда кирган эди. Икки боласи билан ёлғиз қолган Розиядан тез-тез хабар олиб туриш савоб эканини билса ҳам, хонадонда эркак йўқлиги сабабли келмас, таниш-билишлари орқали бу оиланинг аҳволини суриштириб қўйишдан нарига ўтолмас эди.

Икки йилдан бери оёқ босмаётган одамнинг тўсатдан кириб келиши Розияни ажаблантирди. Асадулла супа четига омонат ўтириб, ҳол-аҳвол сўради. Ҳовли саришта, хонадонга йўқчилик нафаси урмагани сезилиб турибди. «Ёлғиз аёл боши билан бу қийинчилик, бу очарчиликда қандай яшайпти экан? Эри шунча йилга етарли маблағ ташлаб кетганмиди ё?» Бу савол Асадулланинг хаёлига икки йил бурун келган эди. Ҳозир яна уйғонди.

Асадулла ҳовлида узоқ қолмади. Бошидаги рўмолининг бир учи билан юзини чала-ярим тўсиб, супанинг нариги четида ўтирган аёлни кўп гапга солишни ўзига эп билмай, ўрнидан туриб, ҳайрлашди.

Болалигидан қадрдон бўлиб қолган тор кўчалардан юриб, Шайхонтахурга йўл олди. Розия билан бўлган суҳбатни дилида яна такрорлади:

«Рафиқ афандидан хануз дарак йўқми?»

«Яратгандан умид қилиб ўтирибмиз».

«Дунё ўзариб кетди, хат-хабар ҳам қилмадиларми?»

«Йўқ...»

«Кетган келади, кетмонлаган келмайди. Қаерда бўлсалар ҳам болаларнинг бахтига соғ-омон юрсинлар».

«Илойим...»

Аввалги келганида ҳам шундай қисқа савол-жавоб бўлиб эди. Эри бедарак кетган аёл бунчалик хотиржам жавоб бермайди. Буни Асадулла ўшанда сезган, кўнглига шубҳа оралаган эди. Бугун ўша шубҳаси ҳақиқатга айлангандай бўлди. Назарида Рафиқ Ирисов шу уйда

беркиниб, қайси бир тирқишдан мўралаб ўтиргандай эди. Асадулла бир нарсага ҳайрон: Рафиқ Ирисов вақтида фирқа учун хизмат этди. Қўрқибми ё бошқа сабаб биланми сотқинлик қилди. Шунга шунча қўрқиб, қочиб юрибдими? Наҳот келиб, бола-чақасидан хабар олмаса? Болаларнинг соғинчи кўр қилмайдими уни? Шуваловнинг шубҳаси Асадуллага ҳам ўтиб, турлитуман хаёллар гирдобига тушиб борар, аммо ҳақиқатга мойил бирор аниқ фикрга келишга ожиз эди.

IV 6 o 6

МУХТОР ВАЗИР

1

Омонуллохон доғда қолди: ағёрлар уларнинг режасидан хабар топишдими ё бошқа сабаб бўлдими, ҳар қалай уч йўналиш бўйлаб бораётган қўшин манзилга етиб улгурмай, Пешовор йўлида ногоҳ уруш бошланди. Кеча Кобул осмонига қанотли махлуқлар учиб келиб, пойтахтни хокитуроб қилиб кетди. Шаҳар аҳли бундан таҳликага тушди. Рисалпурда қирол ҳарбий флоти мавжудлиги, Кобулга «Хендли-Пейж» деб номланган аеропланлар учиб келиб, бомба ташлаганини амир билади. Фуқаро бундай мўъжиза, йўқ, мўъжиза эмас, бундай офат борлигига бугун гувоҳ бўлди.

Жанггоҳдан кўнгилни хушловчи дарак келмай турибди. Сардорсалор Солиҳ Муҳаммадхон сарбозларининг Инглистон лашкарларига бас келолмаслиги аниқ бўлиб қолди. Жалолобод исёнчилари ҳибсга олган, Омонуллохон марҳамати туфайли озод этилган собиқ сардорсалор Муҳаммад Нодирхон эса ниманингдир пайида, ниманидир пойлапти. Абдулқуддусхон озод қабилалар билан биргаликда ҳужумга ўтиши керак. «Улар қачон бош кўтардилар, қачон ёвга зарба берадилар?» Омонуллохон юрса ҳам, турса ҳам, ҳатто шабистонига кирганда ҳам хаёли шу билан банд.

«Боболарим инглиз билан икки карра тўқнашдилар. Тахт менга — амирнинг учинчи ўғлига насиб этди, учинчи муҳориба ҳам менинг пешонамга ёзилган экан. Ёзуғимда яна нелар бор: кунми ё тун? Олам аро ҳали рўйи сиёҳ бўлмайманми?..»

Дилкушо саройининг иккинчи қаватидаги сербар хонасида ёлғиз ўтирган амирнинг хаёли узилди: сардор Тарзи билан мавлоно Абдул Фанининг саломга келганларини маълум қилдилар. Омонуллохон ажабланди: сардор Тарзи одати бўйича ҳар тонг йўқлайди. Мавлоно Абдул Фани нима юмуш билан келибди экан?

Хонага кирган Тарзи амирнинг ажабланганини пайқаб, муддаога кўча қолди:

— Амир соҳиб, мавлоно Абдул Фани истиғфор тариқидан²² киришни истак қииб эдилар, мен бошлаб келишга журъат этдим.

— Истиғфор? — Омонуллохон баттар ажабланди. — Алломаи кишварнинг қандай гуноҳлари бор эканки истиғфор тариқидан юзлансалар?

— Ҳазрат амир соҳиб, — деди Абдул Фани суҳбатга аралашиб, — менинг ҳаракатим истиғфорга лойиқ, алқисса, адл эшигини кушод айлаган сиздайин салтанат ҳукмдорининг қанотидан чиқмакни хаёл қилишнинг ўзи кўрнамаклиқдир. Бироқ, менинг бу саъй-ҳаракатим Афғонистон камоли йўлида эканини инобатга олурсиз.

— Мавлоно, мақсадингизни ойдинроқ баён этинг.

— Мен Кобулни тарк этиб, Ҳиндистон сари юришни ният қилдим. Қулоғимга етган дараклар Ҳиндистон шаҳарларида исёнлар кўтарилганини маълум қиляпти. Панжобдагиси инглизни анча

²² Афв сўраш.

пароканда этибди. Темир йўллар бузилибди. Бу ҳаракатлар муҳорибадаги инглиз лашкарларининг тизгинини тортиброқ қўяр!

Амир Абдул Ғанига тикилиб қолди: бу симён одам кичкина жуссасига бунчалик кўп ташвиш юкламаса? Ўзи афғон бўлмагани ҳолда Афғонистон тупроғи учун бунчалик жон койитмаса?

— Мавлоно, ҳаракатингиз ножоиз. Олам ҳодис...

— Амир соҳиб, жавобингиз мени ҳайратга соларлик бўлди. Бу онда мен ўз юртимда, қасос баҳри тўлқин урган ерда бўлишим шарт. Билъакс, бу дунёдан ҳижрат қилсам, юрагимда улғу армон қолади.

— Ҳошаллоҳ!²³ — Амир шундай деб Абдул Ғанининг икки елкасини ушлади. — Ҳошаллоҳ, бу гапни сиз айтманг. Хирадмандга муносиб эмас. Биз сардор билан фикрлашиб олайлик.

— Сардор рози.

Амир қайнотасига савол назари билан, аниқроғи, норозилик назари билан қаради.

— Амир соҳиб, — деди Тарзи босиқ оҳангда, — мавлоно хайрли ишни ният қилганлар.

Ҳамиша қайнотасининг маслаҳатига қулоқ солувчи амирнинг қайсарлиги тутди. Тарзи билан Абдул Ғанининг аввалдан ишни пишитиб, сўнг ҳузурига киришлари унга малол келди.

— Жавобни кейинроқ айтаман, — деди у қошларини чимириб.

Аввал Абдул Ғани, сўнг Тарзи таъзим қилиб, эшик сари юрдилар. Тарзи остонага етганда амир уни қайтарди.

— Сардор, — деди у қайнотасига тик қараб. — Ҳиндистонга одам юбормоқ зарур бўлса Кобулда Инглистон зулмидан озор чеккан ҳижронзада муҳожирлар кўп. Мавлоно Абдул Ғанининг юмушлари бўлак. Менга бир одам айтиб эдики, гўё маърифатсиз давлат ночор гўдак мисол, фуқароси илмдан баҳраманд салтанат эса мамолик²⁴ орасинда ўз ўрнини топа олгучи қудратга эга бўлар экан.

Тарзи бир вақтлар айтган гапини куёви оғзидан эшитиб, кулимсиради. Амир унга эътибор бермай, давом этди:

— Фуқарога берган ваъдаларим бисёр. Бу ердаги, — амир кўксига нуқди, — умидларим ундан кўп. Сиз, сардор, ёшларни ўқитмак учун Фарангистонга юбормоқни орзу қилиб эдингиз. Мен эсам, аморат хизматидан таълим берувчи, олий муаллимлар етиштирувчи, муҳандислар, қозилар илмини берувчи мактабларни орзу қилганман. Мавлоно Абдул Ғани шу орзуларимнинг раҳилкуши, унга тегманг. Муҳориба тақдирини аркони ҳарбга қўйиб беринг.

Тарзи жавоб ўрнига енгил таъзим қилди. Амир гапларининг қайнотасига малол келганини сезса ҳам сезмаганга олди.

— Сардор, ноиб қиролнинг мактуби менинг ҳамиятимга тегиб, тинчимни олди. Унга жавоб йўллашга қасд қилдим, — деди суҳбат мавзуини шартта ўзартириб.

— Шу дамда-я? — деди Тарзи ажабланиб.

— Ҳа. Такаллуфсиз мактубларининг мазмунига тушуниб етганимизни маълум этиб қўйишимиз шарт. Шундай бир нома битинг, — амир ўйга толди. Тарзи тоқат билан кутди. — Жавобимиз илтифотдан холи бўлмоғи керак. Алқисса бундай деймиз: «Сиз жанобнинг бу қадар кечикиб жавоб йўллашингиз менда беқиёс ҳайрат ўтини ёндирмоққа асос бўлди ва юрагимга заррача қувонч бахш эта олмади. Сизнинг ҳукуматингиз менинг ҳукуматимни мутлақ мустақил деб тан олмоғи лозим эди, чунки Афғонистон муҳим жуғрофия ҳолати, ўрни ва сиёсий мартабасига кўра шунга лойиқдир. Минг афсуслар бўлсинки, Инглистон ила дўстлик ва иттифоқ боғлаш умидларимиз ришталари сизнинг мактубингиз туфайли буткул узилди».

Амир сўзини давом эттиришга қийналиб, Тарзига нажот кўзи билан қаради:

— Шундай десак бўладими?

— Маъқул. Челмсфорд бизнинг тавбамизни кутаётгани ҳолда бу жавобни олса, бошини қай тошга уришни билмай қолади. Офарин, амир соҳиб.

²³ Худо сақласин.

²⁴ Мамлакатлар.

— Бизга худди шу керак. Инглистон ҳукумати ҳеч қачон бизга яхшилик истамас экан, бунга амин бўлдим, сардор.

2

Маҳмудбек Тарзи амир ҳузуридан чиқиб, хонасига йўналди. У Русияга юборилган мактубларнинг жавобини сабрсизлик билан кутарди. Тарзи дарёнинг нариги қирғоғидан хушxabар келишига ишонар, шу боис, юборилажак элчилар ваколасини хаёлан тайин қилар эди. Муҳорибадан олинган кўнгилсиз дараклар, Кобулга бомба ёғдирилиши унда жавобни кутмай, ваколани йўлга отлантириш фикрини уйғотди.

Тарзининг хонаси ҳам европа усулида жиҳозланган: дераза ёнига катта ёзув столи, ўртага юмшоқ курсилар қўйилган эди. У ёзув столига бориб, тортмани очди. Русияга оид барча маълумотларни шу ерда сақлайди. Тарзи қоғозларни бир-бир олиб, кўз ташлай бошлади. Қоғозлардан биридаги байтни ўқиб, ўйлади: қачон, нимага ёзиб қўйган экан?

*«Танам зи банди либоси такаллуф озод аст,
Бараҳнаги ба барам хилъати худодот аст»²⁵.*

Бу байт Ҳабибуллохонга аталмаганмиди? Ҳа, Ҳабибуллохон Инглистондан пул таъма қилганида ғазабланиб, Мирзо Бедилнинг шу сатрларини эслаган эди. Эслашга эслаб, амирга сўз айтишга журъат қилолмаганди. Не шодки, сарпо тамаидаги амирнинг пуштикамари такаллуф либосининг бандидан озод бўлмоқни лозим топди. Шукрки, кўнгли кайфи саҳбони истамади. Акс ҳолда, Тарзи додини кимга айтар эди? Отаси сургун қилинган замонда ёруғ дунёга келган, мусофирлик саҳросида сарсари кезган, мардуди даврон²⁶ мадарини бегона тупроққа қўйган бу афтодаваш, озодлик илинжида дунёдан кўз юмиб кетмасмиди?..

Ешик оғаси кириб, Ҳиротдан чопар етиб келганини билдирди. «Русиядан хабар келтирдимикан? Ундай десам, биз Термиз сари юбориб эдик-ку? Ҳиротдан қандай хабар юборишлари мумкин?» Чопар остонада пайдо бўлгунга қадар Тарзини шу жумбоқлар қамраб олди.

Чопар шошганми, ҳатто ювинишга ҳам улгурмаган, уст-боши чанг бир аҳволда кириб келди. Тарзи унинг киртайиб, қизариб кетган юзларига қараб, беҳад ҳолдан тойганини сезди.

— Ноиб ул-ҳукума Муҳаммад Сарвархон ҳазрат сардорга дуо йўлладилар, — чопар шундай деб қўйнидан муҳрланган қоғоз чиқариб, таъзим билан узатди.

Тарзи номани олиб, шошиб кўз югуртирди. Ҳирот ноиби Тарзига сиҳатлик тилаб, Кўшк томондаги ҳамҳудуд қўшинлар яхши ният ила чопар юборганлари, юртни амир Ҳабибуллохон сўраб турган дамларда ҳам шундай чопар келгани, бироқ амир соҳиб рўйхуш бермагани сабабли уларнинг саломлари қабул бўлмаганини баён этиб, эндиги нома амир ҳазратлари томонидан инobatга олинувига умид билдирган эди. Ноиб мактубига Тарзи англамайдиган ҳарфлардаги нома, сўнг пуштуда ёзилган хат ҳам илова этган эди. Тарзи бу хатни ўқиб, аввалига ҳайрон бўлди: Афғонистондан йўллаган мактуб ҳақида нечун калима йўқ? У мактуб битилган муддатга қараб олгач, ҳаммасига тушуниб етди: демак ҳамҳудудлар улардан ўн кун илгари мактуб ёзишиб, Афғонистоннинг мустақиллигини тан олишибди.

— Нечун ҳаяллаб етказдинг? — деди Тарзи норози оҳангда.

— Гуноҳкорман, сардор соҳиб, — деди чопар бош эгиб, — мен кеча-кундуз бетўхтов йўл босдим. Ҳазрат ноиб айтдиларки, нома Ҳиротга етгунга қадар беҳад узоқ йўл юрибди.

Тарзи чопарни бежиз айблаганини билиб, унга рухсат берди.

²⁵ Мазмуни будир: Танам такаллуф либосининг бандидан озоддир, Яланғочлигим эгнимга Яратган берган сарпо. Яъни: Сарпо деб бировга қул бўлганимдан, яланғоч яшаганим афзал демоқчи.

²⁶ Ҳайдалган.

«Дарвоқе, мактубни нима сабабдан узоқ йўл билан юборишибди? Шу йўлни бехатар деб билганларми? У ҳолда Тирмизга юборганимиз чакки бўлганми? Мактубларимиз аро йўлда қолиб кетганми ё?»

Тарзи шу жумбоқли ўйлар билан амир ҳузурига ошиқди.

Омонуллохон мактубни эшитиб, хаёлга ботди: «Хатолик бўлди, — деди у ўзига-ўзи. — Дастлаб Инглистонга юзланганим, сўнг улардан хушхабар умид қилганим хатолик бўлди, кўп хатолик бўлди. Инглистондан мурувват кутиб, мудохала²⁷га ўзим эшик очиб бердим. Маҳдуд салтанатим озодликка чиқмас экан, жойим сақарда бўлуви муқаррар».

Тарзи амирнинг жавобини тоқат билан кутди. Ниҳоят, Омонуллохон кўзини деразадан олиб, унга қадади:

— Шайтанат тахтидан умидворликнинг гуноҳи менинг бўйнимда, сардор.

— Амир соҳиб, ўкинчингиз ўринсиз. Улардан илтифот кутмай, дастлаб шимолга чопар юборган ҳолингизда ҳам мудохала муқаррар эди. Ҳазрат мирзо Бобур айтмоқчи, «ҳар кимки жафо қилса жафо топқусидур».

— Иншооллоҳ. Фикри ожизимча, Русия ҳам Афғонистонга эга чиқмоқликни истади. Тарихда Ҳирот сари қўшин тортиб, кўп ерларимизни босиб олганини унутсак, нодон бўлармиз. Аммо... бу фурсатда иложсизмиз. Тарбиятсиз боғу бўстондан самар кутмак абас бўлганидек, ёлғиз юртнинг тараққиёт сари юз тутмагига умид йўқ эди. Энди мактубга илтифот ила жавоб йўллашимиз лозим.

— Амир соҳиб, энди мактубга эҳтиёж йўқ. Туркистон жумҳурияти Русия номидан гапириб, бизни озод, мустақил деб билиб, ўзига тенг тутибдими, бас, сафорат ишларини бетўхтов йўлга қўймак тадоригини бошламоғимиз даркор. Йўллаган мактубимиз эсон-омон қўлларига етса, уларнинг-да шундай йўл тутмоқларига имоним комил.

— Маъқул. Нечоқлик симу зар зарур бўлса, олинг. Сафоратга кимларни лозим кўрасиз?

— Мухтор вазирлик сардор Муҳаммад Валихонга лозим кўрилса. Ўзга юрт сардорлари билан унингдек фикрлаша оладиган одам орамизда йўқ. Муҳаммад Валихонга мавлавий Сайфурраҳмонхон, Мирза Муҳаммадхон Яфтали, Султон Аҳмад кўмак берадилар. Файиз Муҳаммадни маслаҳатчи ҳамда мунши этиб тайин этсак. Эдин афанди мухтор вазирнинг ноиби бўлса.

— Камолхонни лозим топмадингизми? Сўз айтишга суяги йўқ-ку? Сафорат ишида сўзамол бўлиш керакдир?

— Фикрингиз ўринли. Бироқ кўп сўзламоқлик сафорат ишида ҳусн эмас. Бунда кўп эмас, ҳўб сўзламак даркор.

Амир кулимсиради:

— Кўп отган мерган эмас, кўп айтган чечан эмас, денг?

— Алқисса, шундай, амир соҳиб. Ваколани узатиб бормоқ учун сарбозлар ҳам зарур.

— Рисале шоҳининг энг ботир соварларини олинг.

— Яна бир мулоҳазам бор эди.

— Айтинг.

— Бухорои Шарифда, Тошкентда ҳам сафоратхона очсак. Бухорога Абдушукурхон, Тошкандга Муҳаммад Асланхонни тайин этсак. Улар ҳам мухтор вазир билан йўлга чиқишса...

— Сардор, миннатдорман сиздан. Ҳаммасини пухта ўйлаб қўйибсиз. Фармоним шу: вакола бетўхтов сафарга отлансин.

Тарзи эшикка йўналганда амир уни тўхтатди.

— Ҳозир менга бир хабар еткардилар. Мендан норизо амлоқдорларнинг мулки деҳқонларга бўлиб берилсин, деган амру фармонимни фақирлар нохуш қабул этибдилар. Ерларни олмайётган эмишлар. Менинг ақлим лол. Сиз бу кўрнамаклик боисини билмайсизми?

²⁷ Интервентсия.

— Бу кўрнамаклик эмас. Бунинг сабаби шулки, фармони олийингиз ўша дамда зарур эди. Сиз тахтга ўтирар чоғингизда ваъдалар бериб эдингиз. Шул ваъдага биноан мулкларни ҳада эдингиз. Ваъдага вафо қилдингиз. Энди эса улар муҳорибада амир мағлубиятга юз тутса, амлоқдор қайтади, деб кўрқадилар. Бу — бирламчи. Амлоқдор қайтмаган тақдирда, аммол²⁸ қаламидан рўзғори қаро бўлади, бу — иккиламчи.

— Аммол қаламидан? Солиқларни камайтирдим-ку?

— Аҳли аммол орасида нобакорлар, аҳли деҳқон ичида дилу жонини жаҳолат қопламиш нодонлар бисёр. Инъомингизни қабул этмаганларига яна бир сабаб, уларда ер бору ишлов бермоққа от-улов йўқ. Уларнинг амлоқдор ҳукмида қад букканлари афзалроқ.

— Озодликнинг фаҳмига бормайдилар, денг? — амир шундай деб қўл силтади.

— Сиз саховатда Ҳотамтойдан, адолатда Нўширавони одилдан ортиқ иш юритяпсиз. Бунинг фаҳмига етишлари учун фурсат даркор.

— Қанча?

— Муҳорибада енгиб чиққанимиздан сўнг фуқаро қудратингизга тан бериб, фармонларингизга амал қила бошлайди.

Тарзининг: «Муҳорибада енгиб чиққанимиздан сўнг», деб ишонч билан, қатъий айтиши амир кўнглига таскинлик берди.

3

Тавба! Бу одамлар сирлардан қандай воқиф бўладилар? Омонуллохоннинг марҳум отаси, «булар девор эмас, қулоқ», деб таъкидлашни ёқтирар эди. Чиндан ҳам сарой деворлари қулоққа айланиб кетган шекилли? Йўқса, Қодир оға ҳазрат Русияга мухтор вазир тайин этилганидан қандай огоҳ бўлди? Ҳазрат оғзидан: «Ўрусияга сафир юбораётган эмишсиз?» — деган гапни эшитиб, амир аввал лол қолди. Кейин аччиқланди. Ҳазратни силтаб ташлагиси келди-ю ўзини тутди.

— Инглистондан марҳамат кут, деб эдингиз, кутдим.

— Муҳорибага киришмаслик лозим эди.

— Урушни ким бошлади? Бу бандасига ҳам, Яратганга ҳам маълум-ку, наҳот сиз билмасангиз?

— Узунқулоқ гапларга инонавермайман.

— Амирнинг гапига-чи?

Омонуллохон, «амирнинг гапи», деб чертиб-чертиб айтди. Ҳазрат бу таъкид боисини англаб, ранги қув ўзгарди, аммо сир бой бермади.

— Сиз Ўрусиянинг вафо қилишига аминмисиз?

— Сиз-чи, ҳазрат?

— Амин эмасман.

— Сабаб?

— Ғайридинга ишону қўйнингизда ханжаринг бўлсин.

— Инглис-чи? У ҳам ғайридин-ку?

— Инглис синалган дўст эди, Худо хоҳласа, гуноҳларимиздан кечиб, яна дўст бўлиб қолади. Ўрусиянинг вафосини эса синаб кўрмоқ керак.

— Синаб кўрмоқ? — амирга бу таклиф қизиқ туюлди. — Қани, айтинг-чи?

— Ўрусиянинг вафосини синаш баҳонасида Афғонистон ерларини бирмунча кенгайтиришингиз ҳам мумкин, — Қодир оға ҳазрат айёрона жилмайди. — Сиз улардан дарёнинг у қирғоғини, хусусан, Кўшк, Карки, Тирмиз қалъаларини беришни сўраб кўринг. Қалъалар қўлга кирса, Бухоро пайи қирқилади, ундан Туркистонга қўл узатса етгулик, Жаннатмакон падарингиз амир Ҳабибуллохон орзулари сизга мадад бўлгай. Сўраганларингизни олсангиз, Инглистон гуноҳимиздан ўтиб, яна марҳамат сандиғини кенг очиб беради.

²⁸ Солиқ солувчи.

— Гапларингиз мушоҳадага арзийди, ҳазрат. Аммо гуноҳларимиз хусусида икки карра эслатдингиз, бу чакки. Бизнинг Инглистон олдида гуноҳимиз йўқдир, билъакс улар гуноҳкордурлар. Фикри ожизимча, падаримнинг ўлимига улар фатво берганлар.

— Алҳазар! — ҳазрат титроқ қўлларини баланд кўтарди. — Алҳазар! Бундай демакнинг ўзи гуноҳ. Инглистон жаннатмакон падарингизга зўр илтифотлар кўргазар эди, ҳазрат амир ҳам уларга содиқ эди.

Омонуллохон унинг ҳаракатларига қараб туриб, «ажаб, булар инглизни бунча хушламаса, тобеликни бунча қадрламаса, гулистондан кечиб, сайри мазоратни бунчалик истамаса...» деб ўйлади. У тепага қайрилган гажак мўйлабини бураб, ҳазратга яқинлашди.

— Ҳазрат, дуо қилинг, сизнинг дуоларингиз ижобат бўлгуси: Оллоҳ гуноҳларимиздан кечиб, ғалабага етказсин, шаҳидлар жонини даргоҳида қабул этиб, жаннатдан жой ато қилсин, омин!

Ҳазрат ноилож фотиҳага қўл очиб, узоқ дуо қилди. «Айёр бу бола, жуда айёр», деб ўйлади у чиқиб кетар чоғида.

* * *

Қарашлари мулойим, бўй-басти келишган, калта мўйлабли Муҳаммад Валихон амир узатган мактубни олиб кўз югуртирди: *«Бу замонда бахтдан дарак берувчи тараққиёт нури халқларни бирлашувга, биродарлик алоқалари ўрнатувга чорлаётган дамларда, дўстлик иплари аввал ҳамхудудларни, сўнг бўлак элатларни бир-бирига боғламоғи лозим. Афсуслар бўлсинким, узоқ вақт мобайнида Буюк Афғонистон Инглистон найранглари туфайли озодлик ва мустақиллик нуридан бебахра қолиб, энг яхши, энг саховатли қўшниларидан ҳазор-ҳазор чақирим нарига суриб қўйилди. Энди афғон халқи бу найрангларга барҳам бериб, қаддини ростлади ва шавкатли ҳамхудуд мамлакатга сафир йўллайди. Сардор Муҳаммад Валихон бизнинг мухтор вазиримиз сифатида сизлар билан музокара юритиб, ҳар икки давлат ўртасидаги чин, мустаҳкам дўстлик қасрига пойдевор тайёрлайди...»*

Муҳаммад Валихон мактубдан нигоҳини ўзиб, амирга қуллуқ қилди.

— Бағоят доно сўзлар битилибди, — деди у.

— Сиз, аввало, Шўрави Русияга, сўнг Овруподаги барча мамолик ҳукуматларига Буюк Афғонистоннинг мустақил эканини маълум этинг. Шўрави Русия ҳукуматидан эса илтимос қилинг: Овруподаги бўлак мамолик ила тижорат алоқалари ўрнатган тақдиримизда молларни хирож-божсиз Русия еридан олиб ўтувимизга изн берсинлар. Яна айтингки, уруш туфайли бизларимиздан тортиб олишган дарёнинг ул қирғоғидаги ерларни қайтариб берсинлар.

— Амир соҳиб, — деди Тарзи, бу гапдан ҳайратга тушиб, — асти бундай демайлик. Ҳозирги аҳволимиз бундай илтимосларга имкон бермайди.

— Ҳечқиси йўқ, — амир Тарзининг гапига пинагини бузмади, — биз бу билан уларнинг... — амир «вафосини» демоқчи бўлди-ю, жоиз эмаслигини фаҳмлаб, бошқача айтди: — мақсадини билиб оламиз.

Тарзи бу гапни эшитиб, ичидан зил кетди-ю, бош чайқаб қўйди.

Иккинчи қисм

ДИЙДОР ЙЎЛИ

1606

ҲИСОБЛИ ДУНЁ

1

Асадулла иш билан овора бўлиб аста-секин овуна бошлади. Ўз ғамига емирилиб ўтирадиган замон эмасди. Туркистон Марказий Ижроқўми унинг Афғонистон сафаридан озод қилишни сўраб ёзган илтимосномасини рад этди. Барча номзодларни Москва тасдиқлаган, уларнинг назарида қарорни ўзгартиришга «арзирли асос» йўқ эди. Асадулла илгари «елчиликни эплай олармиканман», деб ўйлаган бўлса, энди «сиҳатим дош берармикин», деган хавотирга тушган эди.

Афғонистондан келаётган элчиларни кутиб олишда шахсан иштирок қилажагини билиб, сафарга жўнаш масаласи узил-кесил ҳал этилганини англади.

Афғонистон элчиси сардор Муҳаммад Валихон ва унинг аъёнлари кутилгандай кундузи эмас, оқшомда етиб келишди. Темир йўл бекатида қўшкарнай, қўшсурнай, қўшноғора асьасаю дабдабани бошлаб берди. Муҳаммад Валихон вагондан тушиши билан Ташқи ишлар халқ нозирини, Хмарин ва Асадулла Миръалам унга пешвоз юрдилар.

— Озод Туркистон жумҳуриятининг пойтахтида озод Афғонистон амирининг элчисини Шўро ҳукумати номидан муборакбод этаман.

Хмарин нозирнинг сўзларини форсийга ўгирди. Бунга жавобан Муҳаммад Валихон енгил таъзим қилди.

— Бир дарё сувини ичсак-да, бир қуёшдан нур эмсак-да, — деди у, — орамиз узоқ эди, наинки узоқ, орамизда Инглистон тиклаб қўйган Искандар девори мавжуд эди. Бул деворнинг йиқилуви ҳар иккимизга ҳам қутлуғ бўлсин.

— Сафарингизнинг беҳатар ўтгани рост бўлсин, зиёратларингиз қабул бўлсин, — деди Асадулла суҳбатга қўшилиб.

Елчи форсийда гапирган чўққисоқол, қотмадан келган, истараси иссиқ бу одамга қараб:

— Оллоҳ зиёда қилсин, — деди-да, юзига фотиҳа тортди.

Нозир Хмарин билан Асадуллани унга таништирди.

— Ёруғ дунёда икки юртни дўстлашувига хизмат қилишдан савоброқ иш йўқ, — деди элчи Асадулланинг қўлини сиқиб. — Шу савоб бизга насиб этган экан, ҳазор-ҳазор шукр.

Муҳаммад Валихоннинг ҳамроҳлари беҳад кўп эди. Хизматчилар, соварлар алоҳида тўп бўлишди. Элчи нозирни сафорат ишлари билан шуғулланувчи аъёнлари билан бир-бир таништирди. Зар чопонлилар орасида серсоқол бир одам Асадулланинг диққатини тортди.

— Саид Ғаффорбек, — деди элчи, таништириш навбати унга етганда, — Бухоро амири Саид Олимхон ҳазрати олийларининг илтифотлари ила сафорат ишларига кўмак бермоққа чорланганлар.

Саид Ғаффорбек нозир, сўнг Хмарин билан жилмайиб кўришди. Навбат Асадуллага келганда эса кўзларини ундан олиб қочди. Асадулла унинг қўлини олиб, дарров қўйиб юбормади.

— Азалдан биродарсизлар шекилли? — деди Муҳаммад Валихон Асадулланинг ҳаракатидан ажабланиб.

— Йўқ, йўқ, бир биродаримга ўхшатдим. Рафиқ Ирис ўғли деган кадрдоним бўлар эди. Худо уни бизга кўп кўрди.

- Оллоҳ раҳмат қилсин биродарингизни, — деди Саид Ғаффорбек, юзига фотиҳа тортиб. Меҳмонлар шаҳарга йўл олишганда Асадулла Шуваловга яқинлашди.
- Серсоқолга эътибор қилинг, Ирисовнинг худди ўзи.
- Элчилар орасида нима қилиб юрибди?
- Бухоро амири қўшган эмиш.
- Бухоро амири?... Яхши, Мираъламович, сен сир бой берма. Буёғини ўзимиз кузатамиз.

Кечқурун собиқ генерал-губернаторнинг боғида зиёфат берилди. «Сен же, мен же, қолганини томга ташла», дейдиган замон эмасди. Шу боис дастурхон камтарона безалди. Бухоро амири саройида тўкинлик гувоҳи бўлган афғонлар бу ерда бундаин камтаринликни кўриб, ажабланишди. Мезбонлар эса изоҳ беришни лозим топишмади.

Асадулла Саид Ғаффорбекдан нарироқда ўтирди. Аммо кўз қурғур нуқул шу одам томонга тортади — беихтиёр қараб-қараб қўяди. Саид Ғаффорбек унинг қарашларини сезар, илло сезса-да, сезмаганликка йўйиб, пинагини бузмасликка тиришади.

Либосию турқи тароватини ўзгартирган Рафиқ Ирисов — Саид Ғаффорбекни қайси бало йўлдан урган, унинг қайси ерларда қандай ҳунар кўрсатгани Асадулла учун қоронғи. Ҳозир у бир нарсага аниқ ишонди — Бухоро амирининг ишончига кирибдими, демак, катта хиёнатлар кўчасидан ўтиб борган. Майда хоинлигу чақимчилик билан амир қароргоҳига кириб бўлмайди. Хўш, эндиги вазифаси нима унинг? Асадуллани шу жумбоқлар ўртади. Шувалов-ку, уни назаридан қочирмас, аммо у ҳам анойимасдир. Пинак бузмай ўтирганига қараганда, унча-бунча хийлагарга дарс бериши мумкин. Илгари ҳам шунақамиди ё кейинроқ ўзгардимми?

Ирисов ёшлигига қарамай, кўпни кўрган, кўзи пишган эди. Минг тўққиз юз бешинчи йилдаги ғалаёнлар даврида нақ Петербургда бўлган экан. Унинг ҳикояларидан Асадулла лол қоларди. «Кайфу сафони ташлаб, вафосиз дунёда меҳру вафони бошламоқ вақти етди», деган эди у. «Фақир шодликни найлайди, бир кунлик вафоси бўлмаса. Вафоли шодликқа эришмоқ учун эса курашмоқ, ҳокимият эгаси бўлмоқ керак». Асадулла бу гапларни унутгани йўқ. Рафиқ Ирисовга нисбатан кўнглига шубҳа оралаганда шу сўзларни эсларди. Шундай доно, ҳақ гапни айтган одамнинг хоин бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобларди. Ҳозир ҳам шуни эслаб, балки бу одам Рафиқ афанди эмасдир, деган гап хаёлини бир ёритиб ўтди.

Асадулла қоронғиликда гангиб қолди. Гўё тун боғни эмас, унинг вужудини босган эди. У йўлларида чуруқ турмушнинг қандай гўрлар ҳозирлаганидан беҳабар эди.

Асадулла ҳам, Шувалов ҳам Саид Ғаффорбекка қараб, бу нусха Бухоро амири ишончини қандай қозонди экан, амир нима учун афғонларга лутф қилиб уни қўшди экан, деб бош қотирардилар. Улар Хаустоннинг Бухорога қўноқ бўлгани, амир билан узоқ суҳбатлашганидан беҳабарлар. Бухорога боратуриб Каттақўрғондан Рафиқ Ирисовни ёнига олганини ҳам билмайдилар.

2

Ғуломқодир Термизда жавоб кутавериш юраги тўлиб-тошиб кетди. У то ҳануз бу қадар бекорчиликка банди бўлмаган эди. Кунда қалъага боради, хабар олади. Аввал: «Одамлар Тошкентга етиб боришмабди, ўзимиз ҳам хавотирдамиз», дейишди. Кейин: «Амир ҳазратнинг мактуби Тошкентга етказилиб, Москвага узатилибди, энди жавобини кутинг», дейишди. «Мактуб эгасига тегибди, бугун-ерта жавобини ҳам етказишар», деб юрди. Кун ўтаверди. Инглистон билан бошланиб кетган урушдан бу ерга чала-ярим хабарлар келиб турарди. Ана шу узук-юлуқ дараклар унинг кўнглини баттар эзар эди. Ғуломқодир Эрон сарҳади, Ҳазар баҳридан ўтган инглисларнинг аҳволи бирмунча танг экани ҳақида ҳам хабарлар эшитарди. Эшитардию ич-ичидан зил кетарди. Лоақал биттагина инглиснинг кўксига дудамасини санчганда эди, кўнглидан армони чиқармиди...

Мана шу армонлар тутунида бўғилиб юрганида дарёнинг у бетидан чопар ўтиб, мухтор вазир Мазори Шарифдан йўлга чиққанини маълум қилди. Кейин Термизга Муҳаммад Валихон

кириб келди. Фуломқодир ўша куниёқ унга рўбарў бўлиб, вазифасини адо этганини, энди изига қайтиш илинжида эканини маълум қилди.

Сардор, кўриниши мулоим бўлгани билан, гапни шарт кесди:

— Сени сафорат ишларига лозим кўрган эканларми, демак, биз билан йўлга отлан. Мухориба сенсиз ҳам шарафли ниҳоясига етгуси. Бизнинг сафаримиз эса узоқ, ҳам хатарли.

Фуломқодир яна дардини ичига ютди. Пароход деган ажойиботда Чоржўйга сузиб бордилар. Ундан Бухорои Шарифга ўтдилар. Бухоронинг шуҳрати қулоғига чалинган эди, шаҳарнинг ўзини кўрди-ю, кўнгли таскин топмади. Чунки унинг тасаввуридаги Бухоро фақат тилла миноралардан иборат мўъжиза шаҳар эди. Кўча-кўйда фақирлар, сарой атрофида эса зар тўн кийган одамларни кўриб, «биздан ҳеч бир фарқи йўқ эканда», деб қўйди.

Сўнг силтаб-силтаб ўрнида қўзғалувчи поезд деган ғаройиботга ўтириб Самарқандга, ундан Тошкентга етишди.

Тошкент Бухородан салқинроқ, ернинг умуртқасини синдириб юборадиган катта иморатлари кам, кўчалари анча батартиб шаҳар эди. Фуломқодир бу ерда ҳам тўкинликни кўрмади. Айниқса боғдаги зиёфат уни лол қолдирди. «Аҳволлари шу бўлса, амир соҳиб улардан нима умид қиляпти», деб ўйлади. Аҳволи оламдан беҳабар, фақат милтиқ отишу қилич чопишга чапдаст бу йигитнинг ажабланиши табиий эди. Фақат у эмас, ваколани кузатиб келаётган ўзга совару сарбозлар ҳам шу фикрда эдилар Сердарахт ҳовли ташқарисига фақат мухтор вазиру бир неча аъёнлар чиқиб туришар, шаҳардан эса кам одам ташриф буюрар эди. Фуломқодир бу ерга тез-тез келиб турувчи чўққисоқол, кичик жуссали одамни яхши таниб қолган. Фуломқодир уни шу ернинг сардорларидан деб билиб, рўпара келганда таъзим билан салом берганда у гердаийб ўтмай, ўшандай таъзим билан алик олди. Фуломқодир сардорлар орасида бундайини учратмаган эди. Унинг зийрк кўзи яна бир нарсани кузатди: Бухородан қўшилган сардор шу ҳовлига қўнишгандан бери шаҳарга чиқмади.

Саид Ғаффорбекнинг шаҳарга чиқишдан ўзини тийишини Муҳаммад Валихон ҳам сезди. Туркистон жумҳуриятининг элчиси деб тайин этилган Асадулла Мираълам ташриф буюрганда аъёнлар суҳбатидан ўзини тортиши эса уни шубҳалантирди.

Мухтор вазир Бухоро амирига Афғонистон амирининг номасини етказиб, Бухорода Афғонистон сафоратхонасини очиб, Тошкентга йўл оламан деганда, Саид Олимхон марҳамат кўрсатди: Ўрусия ерларини, урф-одатлари, шунингдек, лисонини ҳам дуруст билувчи аъёнларидан бирини вакола бирлан жўнатажагини маълум қилди. Муҳаммад Валихон бундан норизо бўлса-да, амир марҳаматини қайтара олмас эди.

Бугун Туркистон жумҳурияти нозирлари ҳузурида бўлганда унга нохуш гаплар айтишди: Москва йўли ағёрлар томонидан банд этилгани сабабли уларнинг сафарлари Тошкандда вақтинча барҳам топар эмиш. Ағёрлар маҳв этилиб, темир йўл очилгач, уларнинг Москва томон борувлари мумкин эмиш. Тошкандда қанча фурсат ипсиз боғланишларини на нозирлар, на-да мухтор вазир биларди.

Жумҳурият нозирлари Афғонистонга ҳарбий ёрдам берилажагини маълум қилишгач, мухтор вазирнинг кўнгли ғашлиги бир оз тарқалди. Тошканддан Кобул сари элчилар ваколаси жўнашга ҳозир эканини билиб, кўнгли таскин топди.

Сафорат аҳли Тошкандда номаълум фурсат қолажаги туфайли хизматчилардан ва соваралардан бир нечасини ортга қайтарувга қарор қилди. Тошканддаги сафоратхонага етарли соварлар а хизматчилардан ташқари барча одамлар Мирза Қандилхон бошчилигида Кобулга қайтиш амрини олдилар. Мухтор вазир шу баҳонада Саид Ғаффорбекка ҳам рухсат берган эди, у дарҳол кўнақолди. «Вакола баҳонасида Кобулни зиёрат қилиб, умрлари узун бўлгур ҳазрат амир Омонуллохон хизматига юз тутажани», билдирди.

Шундай қилиб, ҳижрий ҳисобнинг 1337 йили жавзосида, милодий ҳисобнинг 1919 йил 15 июнида шўроларнинг биринчи элчилар ваколаси ҳайъати қизил аскарлар, афғон аъёнлари, соварлари кузатувида Кобулга қараб йўл тутди.

3

Тақдир бешафқат бўлса, у билан келишишга уриниб кўр, дейдилар. Поезд ўрнидан жилганида Асадулла Ушинскийга ҳамхона бўлишини билди-ю, Афғонистонга бориб-келгунга қадар тақдир билан келишувдан ўзга чораси йўқлигини фаҳмлади.

Купеда ёлғиз қолишгач, анчагача бир-бирларига қараб индамай ўтиришди. Иккови ҳам дераза оша ташқарига тикилар, иккови ҳам ўз фикрларига банди эди.

Сукутни биринчи бўлиб Ушинсий бузди:

— Хўш, ўртоқ Мираъламов, Афғонистонга бориб келгунча шундай гунг-соқов бўлиб ўтирагимизми?

— Гапингиз бўлса гапиринг, — деди Асадулла нохуш оҳангда.

Унинг кўнгил нохушлигига сабаб фақат Ушинскийга ҳамхона бўлиши эмс. Уйини мактаб ихтиёрига топшириб, Мирободни ташлаб чиқар маҳалида кўкрагидан бир нима узилиб қолгандай бўлди. Назарида бу тупроқ кўчани, деворларга елка тираб ўсган жийдаларни, олчаларни... бошқа кўрмайдигандай эди. Унинг хотини, болаларисиз ҳувиллаган уй, кўча, маҳалла энди бутунлай етим бўлиб, бўзлаб қолаётгандай эди.

У соғинч қирғоқларида сарсари кезмоқ учун йўлга чиқди. Ҳали дуч келган қайғуларини, қувончли чоғларини, пучга чиққан тилакларини, айтилмаган сўзларини эслайди. Бедорк қолган кўзларни қўмсайди. Бу кадрдон кўчасига, болаларининг киндик қони тўкилган уйга қачон қайтади, мунгли уйи қачон қайта жонланади? Ҳаёт уни баҳор мўъжизаси-ла қаршилармикин ҳеч, ё ҳазонрезги томон аёвсиз суриб кетаверармикин? Чигаллашиб кетган ҳаёт ипи қачон, қаерда узиларкин? Тун қачон, қаерда эриб, қачон, қаерда умиди тонги отаркин?.. Асадулла шу дард билан маҳаллани ташлаб чиқди. Шу дард билан бекатга келди. Дардини сиртига чиқармай, яқинлари билан хайрлашди.

Мана энди купеда бу дард ҳуруж бошлаган. Уни енгиллатай деса, рўпарасидаги одам дардкаш эмас. Шувалов бўлганда бошқа гап эди. Аксига олиб у Когонга кетган. Ваколани ўша ерда кутиб олади. Асадулла ўз ёғига ўзи қовурилади. Ушинский эса унинг нохушлигини бошқа нарсага йўяди.

— Ўртоқ Мираъаламов, менинг номзодимга қарши чиққан экансиз, эшитдим, лекин бундан хафа эмасман. Мен бошқа нарсадан ранжидим. Наҳот менинг танқидий гапларимни кўнгилда сақлаб юрган бўлсангиз, ахир ҳақиқат баҳсларда юзага чиқади. Мен орқангиздан ғийбат қилмай, фикримни кўпчилик орасида айтганимдан беғараз эканимни билишингиз керак эди. Унда бошқа-бошқа йўлда эдик. Энди бир фирқадамиз...

— Вениамин Самойлович, мен бир гап учун гина сақлаб юрадиган ёшда эмасман. Буни сиз ҳам билиб олинг. Бир фирқада бўлганимиз билан маслақдош эканлигимизга ишончим йўқ, буни ҳам билиб олинг.

— Эсерлар сафида бўлганимга шама қилиясизми? Қизиқ... Першинга ҳам шундай деганмидингиз?

— Першинни ҳоли қўйинг. Умуман, унга ўзингизни тенглаштирманг. Першин қоя эди. Мен ҳам, сиз ҳам Першиндай инқилобчи бўла олсак, бу дунёдан армонсиз кета олардик.

— Шунақа денг... — Ушинский пенснесини кўзидан олиб, кўкрак чўнтагига солди. — Биз Першин билан узоқ вақт елкама-елка турганмиз. Дарвоқе, — Ушинский истехзо билан жилмайди, — буни билмасангиз керак, унда сиз жаҳидлар билан бўлгансиз...

— Вениамин Самойлович, тўғриси айтинг, «жаҳид» ним дегани, биласизми?

— Биламан: аксилнқилобий ташкилот.

— Жаҳидларнинг бир гуруҳи «Шўрои исломия», «Уламо»га қўшилгани учун шундай деяпсиз. Ўтиборингиз учун «жаҳид» — «янги» дегани. Ўқиш-ўқитиш ишларини янги усулга кўчириш уларнинг мақсадлари эди. Маориф йўли билан зулмга, ноҳақликка барҳам берилади, деб ишонишган. Мен эсам ҳурриятга фақат маориф йўли билан эришиб бўлмаслигини англаб,

кураш йўлига ўтдим, улардан узоқлашдим. Жадидларнинг қай бирлари ҳақ, қай бирлари ноҳақ эканини келажак кўрсатади. Шунинг учун ўтмишни юзимга солишингиз ўринсиз.

— Бу гапни ўзингиз бошладингиз.

— Ўйлаб кўринг-чи, ким бошлади экан?

Ушинский Асадуллага тикилиб, муғамбирлик билан кулимсиради.

— Яхши, мени кечиринг, — деди у қўл узатиб, — тинчлик сулҳини имзоладик, десам бўлар?

Асадулла истар-истамас унинг қўлини олиб, «ҳа», деб қўйди.

— Элчимизнинг котибаларини кўрдингизми, жуда ҳурилиқо-ю, а? — деди Ушинский, орадаги нохушлик йўқолганидан хурсанд бўлиб. — Нима учун бу парини қўшди, билмайсизми?

— Билмайман, дипломатия қонун-қоидаси шунақа бўлса керак.

Ушинский: «Асадулла тўғри жавобдан бўйин товлаб атайин шундай деяпти», деб ўйлади. Ҳолбуки Асадулланинг ўзи ҳам бу хонимни кўрганида ҳайрон бўлиб эди. Хизматчилар, кузатиб борувчи қизил аскарлар номзоди Ташқи ишлар халқ нозирлигида кўрилган, бундан Асадулланинг хабари йўқ эди. Нозирлик маҳкамасида ишловчи бу аёлнинг Хмаринга таниш экани, ваколага Хмарин истаги, илтимоси билан қўшилганини у кейинроқ билди.

— Унда сиз нимага олмадингиз, ахир сиз Туркистон республикасининг элчисисиз-ку? — деди Ушинский унинг жавобидан қаноатланмай.

— Вениамин Самойлович, бунақа икир-чикирларга аралашмайлик. Бизнинг вазифамиз бўлак.

— Йўқ, азизим, вакола ҳайъатини биз бошқаришимиз керак. Сафар натижасига элчи эмас, биз — болшевиклар жавоб берамиз. Хмарин партиясиз. Унга тўла ишониб бўлмайди. Сиз, мен, ўртоқ Шувалов — ҳар бир икир-чикирга жавобгармиз. Айтмоқчи, ҳарбий атташемиз кўринмадилар?

— Билмадим. — Шу қисқа жавоб билан Асадулла суҳбатга тоқати йўқ эканини билдирди.

Поезд Сирдарёдан ўтганда атрофни қоронғилик чулғай бошлаган эди. Асадулланинг назарида улар тун қаърига учишарди. Зим-зиё тун кўп ўтмай уларни бағрига олади.

Ушинский ҳадеб гапиравергани учунми, Асадулла кўпчилик ёдга олаётган ўша можарони эслади.

Ўшанда Асадулла мажлисда эмас, чўғ устида ўтиргандай бетоқат эди. Бу ерга келатуриб Шуваловдан ҳам ҳайратлантирувчи, ҳам ғазаблантирувчи бир хабарни эшитиб, бошига чўқмор урилгандай гангиб қолган эди. У аксилинқилобчилардан ҳамма малъунликларни кутиши мумкин эди. Лекин юртни сотишлари етти ухлаб тушига кирган эмасди: ўзини ТВО деб юритувчи Туркистон ҳарбий ташкилоти Туркистонни йигирма беш йил муддатга Англияга сотибди! Одам ақлдан озса мол-мулкани, ҳатто хотинини, борингки энг ашаддийлари онасини сотиши мумкиндир. Лекин юртни сотиш, Ватанни сотиш!?

Шу хабардан дунё кўзига тор кўринаётган Асадулла мунозарага аралашмай ўтирган эди.

Мажлис бошланишида кескин мунозара ҳам кутилмаган эди. Чунки унда айтарли баҳс талаб этмайдиган масала — маҳаллий аҳоли орасида маориф ишларини йўлга қўйиш, Мунаввар қори ташаббуси ила апрелда иш бошлаган Туркистон халқ дорилфунунига ёрдам бериш масаласи ўртага қўйилган эди. Лекин кутилмаганда гўё тўғон ўпирилди-ю, йиғилиб қолган сув ўзанни бошқа томонга бурди.

Туркистон Ўлка Шўроларининг ИИИ қурултойида маҳаллий аҳолида ишчилар синфи ташкилотлари йўқ, деган баҳонада ҳокимиятга биронга ўзбек киритилмаган эди. Мажлисда бу катта хато экани айтилди-ю, эсерларнинг жон томирига болта урилди. Чунки ИИИ қурултойда эсерлар таъсири кучли бўлган эди. Маориф иши уёқда қолиб, маҳаллий аҳолига ишониш керакми ё йўқми деган масала яна кўндаланг бўлиб қолди.

Асадулла билан Ушинскийнинг тўқнашуви шунда бошланган эди.

Есерларнинг жанжалкаш вакили сифатида танилган Ушинский мунозараларнинг охирида гапиришни хуш кўрарди. У мўлжални аниқ оларди: бошқаларнинг фикридан огоҳ бўлиб, шиддатли зарбага тайёрланарди. Бу гал ҳам одатини қанда қилмади. Баҳс яқунланадиганда ўтирган ерида:

— Сиз декабр воқеаларини унутиб қўйяпсиз! — деди бақириб. Мажлис аҳли тинчигач, виқор билан ўрнидан турди. У шу гапи биланоқ болшевиклар фракциясини мағлуб этгандай рўпарасидаги одамларга ғолибона қараб қўйди.

— Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган кунини нишонлайдиган тўда эски шаҳардан юришни бошлаб нима қилди? — деди у яна рўпарасидаги одамларга мурожаат қилиб. Сўнг жавоб кутмай гапини давом эттирди: — Янги шаҳарга келди. Кейин турмани ўраб олди. Ишғол ҳам қилди. Хўш, кейин-чи? Кейин совет ҳокимияти душманларини чиқариб юборди. Ана энди, муҳтарам болшевик ўртоқлар, менга жавоб беринг: бу йил Муҳаммад пайғамбар туғилган куни нишонланмайдими? Энди улар Туркистон Марказий Ижроқўмига юриш қилиб, комиссарларни турмага тикмайди, деб сиз кафолат берасизми, ўртоқ раис? Мени кечиринг-у, — Ушинский истехзо билан кулди, — мен кафолат бера олмайман. Турмада ўтиришга тоқатим йўқ. Мен бир нарсага кафолат бера олишим мумкин: уларнинг ТВО тарафида туриб, бизга қарши курашишлари аниқ!

Нотиқнинг гаплари қуруқ сафсатага айланганидан ғала-ғовур кучайди. Ушинский эса бунга парво қилмай овозини баландлатди:

— Ана, ўртоқ Асадулла Мираълам нима дея оладилар? Кейинги қурултойда бу ўртоқ раҳбар органларга маҳаллий миллат вакили сифатида сайландилар. Мен бу ўртоқнинг инқилоб ишига садоқатлари борига, афсус, ишона олмайман.

— Ўртоқларнинг шахсиятига тегмаслигини талаб қиламан!

— Ўртоқ раис, илтимос, гапимни бўлмаг. Биз ҳозир принтсипиал масалани ҳал қиляпмиз. Мен айтган ҳар бир гапим учун жавоб беришга тайёрман. Демак, ўртоқ Миръаламга ишончим йўқ, дедим. Энди ўртоқ Мираъламга саволим бор: янглишмасам, сиз ўтган йили, «Шўрои исломия»нинг газетасида ишлардингиз, шундайми? Аниқроғи, муҳаррир эдингиз?

Асадулла ўрнидан турди. Мажлис аҳли жим бўлиб, унга ўгирилди. «Есернинг нияти маълум, қани, охиригача эштай-чи?» — деган ўйда жавоб берди:

— Ҳа, муҳаррир эдим.

— Улар сиздан хафа бўлишганда тавба қилган-сиз-а?

— Ҳа, тавба қилганман.

— Бўлди, раҳмат, шунинг ўзи етарли. Ана, ўртоқлар, шу одамга қандай ишониш мумкин? Бу одамнинг мен билан бирга бўлишига сира ишончим йўқ.

Хонада яна ғала-ғовур кучайди.

— Ўртоқ Ушинскийга менинг ҳам саволим бор, — деди Асадулла. Унинг жуссаси кичик бўлгани билан овози жарангли эди. Сўзларни дона-дона қилиб, чертиб-чертиб гапириши диққатни тез жалб қилар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди: ҳамма жимиб, унга тикилди.

— Менинг «Шўрои исломия» хизматида бўлганим сабабини наҳот билмасангиз? — деди Асадулла, Ушинскийга тикилиб.

— Бу сизнинг шахсий ишингиз. Ҳаянги шунга йўл қўяр экан... — Ушинский шундай деб ундан кўзини олиб қочди.

— Ҳа, мен ўз ғоямни амалга оширишда «Шўрои исломия»дан ҳам, «Уламо»дан ҳам фойдаландим. Мен уларнинг газитини ўзларига қарши курашда қурол қилдим. Ўртоқ Мирмуҳсиннинг «Икки тарихий воқеа» деган мақоласи айнан шу газитда босилиши керак эди. Биз айрим дин пешволарининг разиллигини ўз газитида фош этдик. Мақоланинг биринчи ярми учун тавба қилдим, тўғри. Чунки мақоланинг асосий — иккинчи қисмини ҳам халққа етказишим лозим эди. Ўртоқ Ушинскийга ҳайронман, менинг тавбамни унутмадилару Мирмуҳсиннинг сазойи қилингани, менинг эса «Уламо» томонидан ўлимга ҳукм қилинганимни эсларидан

чиқарибдилар-да, а? Агар биз бу ерда «мен садоқатлироқман, у эса ишончсиз», деб сафсата сотсак...

— Ўртоқ Мираъалам, ўйлаб гапиринг... — Ушинскийнинг эндиги гапида аввалги шижоат қолмаган эди.

— Ҳа, сафсата сотсак, — Асадулла Ушинскийнинг ҳолини сезиб, қатъийлик билан таъкидлади, — подачи кўпайиб, қўйлар ҳаром ўлиши тайин. Ўртоқ Ушинский: «Бу одамнинг мен билан бўлишиг ишонмайман», деди. Тўғри гап бу ўртоқлар. Мен Ушинский билан бирга бўлмайман. Ҳатто уни «ўртоқ» дейишга тилим бормайди.

Ушинский жаҳлдан бўзариб, бир оз турди-да, кейин шартта ўтириб олди.

Мажлис аҳли гарчи Асадуллани айбламаган бўлса-да, унинг кўнгли ғашланди. Аслида-ку Ушинскийнинг гапларига эътибор қилиш керак эмас. Кадетларга ювиндихўр бўлган бу балодан ҳар нарсани кутиш мумкин. Эртага анархистларга, индинга меншевикларга қўшилибди, дейилса, ҳеч ажабланмаслик керак. Асадулла бунга ўтган йилиёқ амин бўлган. Шунга қарамай, унинг гаплари малол келди.

Куздаги жанг кунлари, Тупроққўрғон атрофида жон олиб жон берилаётганда: «Яхши ҳам эски шаҳарликлар бор экан, шулар бизни боқмаса очдан ўлардик», деган ким эди? Шу Ушинский эмасми? Энди нима учун эски шаҳарликларга ишонмай қолди? Ўшанда, Тупроққўрғон яқинида юракдан гапирган эди. Энди-чи? Ўша гапини унутдими? Унутмаган. Декабрдаги юришга ким айбли эканини билади. Лекин ўз фирқасининг обрўйини тўкмаслик учун энг покиза нарсалар устига ҳам мағзава ағдаришдан тоймайди.

Мана шундай бевурд одам эсерларни тарк этиб, болшевиклар томонига ўтди. Унга ишонишди. Ишонганда ҳам муҳим вазифа билан бораётган ваколага қўшилди. Шу одам қўшилмасин, деган Асадулла адоватчига чиқарилди. Ана энди бир купеда кетяпти. Ҳатто ярашишди, «сулҳ» тузишди...

Купе димиқиб кетгани учун Ушинский деразани пастга туширди-да, бошини чиқариб, юзини шабадага тутди.

— Ўртоқ Мираъламов, ҳинд муҳожирини яхши биласизми? — деди Ушинский жойига ўтиргач.

— Зикриё афандини айтяпсизми? Унчалик эмас, нима эди?

— Мени уларнинг платформаси қизиқтиради. Кобулда уларнинг муваққат ҳукумати бор экан, эшитганмисиз?

— Бўлса бордир... Бобурийлар ҳукмдорлиги тугагандан бери инглизларга тобе улар. Юз йиллаб қарамликда яшаган халқнинг кўз очадиган вақти етгандир. Тутган йўллари ҳам шундан келиб чиқади. Асосий мақсадлари озодлик эканига шубҳам йўқ.

— Озодликка ҳам турли йўл билан борилади.

— Бу табиий. Юз миллион йўл, қинғир-қийшиқ йўлдан энг адлини танлай олишса муддаога эришишади.

— Ўша сиз айтган адл йўли қанақа бўлади?

— Буни билмайман.

— Ана кўрдингизми, уларнинг мақсадини билмаймизу, аммо ишониб, қаторимизга олаверамиз.

— Вениамин Самойлович, сиз бу шубҳаларингиз билан орамизда ишончсизлик уйғотасиз, сафаримизни таҳликага қўясиз.

— Йўқ, азизим, мен бир нарсани билмасам гапирмайман. Ҳаммага ишонишга ҳаққим йўқ. Ишонганларимиздан бири Осиповмиди? Револютсия тақдири қил устида турганда ҳатто ўзимдан ҳам шубҳаланаман.

— Бекор қиласиз. Инқилобни шубҳалар билан ушлаб туриш мумкин эмас. Инқилобнинг суянчиқларидан бири — ишонч.

Ушинский яна Осиповни мисолга келтириб жавраб кетди. Асадулла у билан баҳслашиш ортиқчалигини билиб, ёстиққ ёнбошлади, гапларига эътироз билдирмади. Ушинский ҳамроҳининг баҳсдан бўйин товлаётганини англаб, гапни бас қилди.

Поезд бир-икки силкиниб, Асадулла уйғониб кетди. Тонг ёришиб қолган эди. Асадулла ўрнидан туриб, даҳлизга чиқди.

— Сабоҳингиз хайрли бўлсин.

Асадулла овоз келган томонга қаради. Қора қошлари туташган, жуссадор киши тутқичга суянганича унга кулимсираб турарди.

— Зикриё афанди? Уйқунгиз қочдимми?

— Уйқу — ғафлат. Ғафлат жафосини биламиз биз, — деди Зикриё афанди ўйчан тарзда.

— Ғам еманг, ғафлатлар чекинувчи давронлар келди.

— Бундай давр ўзи келмайди. Вужуди жаҳолат ичида тор-мор бўлган халқни курашга кўтариш осон эмас. — Зикриё афанди шундай деб сукут қилди. Кейин дераза ортида мудраётган ўлик чўлга боққанча гапини давом эттирди:

*Кўзлардин оқар қон ёш, билмам, нечук оламдур,
Дунёни босиб селоб, ҳар гўшада мотамдур.
Тўфонму, балодурму ҳар қатраси бир ғамдур,
Бизларни яратмоқдан савдоси недур, билмам...*

— Зикриё афанди, бадбинлик ҳам жаҳолат каби ёмон иллат.

— Мен бадбин эмасман, бу гапларингиз бекор. Некбинлигим боисидан мусофирликда, қувғиндаман. Эшитганингиз бордир. Кобулда Ҳиндистон муваққат ҳукумати тузилиб эди. Калтабинлигимизни қарангки, биз Русия императоридан марҳамат кутибмиз. Ҳукумдорга мактуб йўллабмиз. Мактубни нимага зарб этганмиз, биласизми? Тилла лаганга! Умид билан йўлга чиқдик. Сафаримиз Тошканда узилди. Бизни тутиб, англисларга топширдилар. Мен қочдим. Русия ҳукмдорига бизнинг қулликда қолмоғимиз маъқул экан.

— Афғонистоннинг ўзини мустақил деб эълон қилуви ҳиндларга таъсир этмасдан қолмас? Бизнинг дўстлик алоқалари ўрнатувимиз озодлик курашига қанот бўлар?

— Айтганингиз келсин. Шарқ уйғонади, уйғониш шодиёнасини кўриш бизга-да насиб этади, бунга ишонаман.

Зикриё афанди шундай деб жимиб қолди. Асадулла унинг ўйига халал бергиси келмади. «Уйи, бола-чақаси ёдига тушди шекилли», деб ўйлади. У янглишмаган эди. Чиндан ҳам Зикриё афанди уйини эслади. Ҳиндистонда унинг бир қизи, хотини, қариб, кучдан кетган ота-онаси, беш укаси, синглиси қолган. Уйини эслаганда энг аввал қучоғини очиб, югуриб келаётган қизалоғи кўзига кўринади. Уйни ташлаб чиққанда қизи беш ёшда эди. Ҳозир ўндан ошган. Лекин бари бир кўзига беш ёшли дўмбоқ қизалоқ бўлиб кўринаверади. Ўн ёшли қизини тасаввур қила олмайди.

Афғонистон сафарига отлангандан бери Зикриё афанди тинчини йўқотган. У ҳар куни хаёлан уйига кириб боради. Югуриб чиққан қизини даст кўтаради. Кейин тиз чўкиб, аввал ота-онасининг этакларини кўзига суртиб тавоб қилади. Сўнг онаси уни бағрига босади... Ким билан қандай кўришиши бир-бир кўз олдидан ўтади. Ана шу ширин умид уни Ҳиндистон сари чорлайди. Зикриё афанди уч йил бурун барча яқинларининг вабодан кўз юмганлигини билмайди. Бу дунёда якка-ёлғиз қолганидан беҳабар у. Орзу уммонида сархуш сузади...

Асадулла Когон бекатида Шуваловни кўриб чеҳраси очилди. Когонда уларни тантанали суратда кутиб олдилар. Бундан Хмарин ҳам, бошқалар ҳам ҳайрон эдилар.

— Мен бу ерга шунинг учун барвақт келдим-да, — деди Шувалов, уларга изоҳ бериб.

— Фақат бунинг учун эмасдир? — деди Ушинский.

— Буёғини суриштирманг. Ижозат берсаларинг, ўртоқ Мираъламовни бир-икки соатга олиб кетсам.

— Ўртоқ Шувалов, — Ушинский шундай деб уни қўлтиғидан олиб, четга бошлади, — сизнинг сирли ҳаракатларингиз менга ёқмаяти. Болшевиклар орасида сир бўлмаслиги керак. Сафар натижаси ўзаро ишончга ҳам боғлиқ. Дўстингиз Мираъламов кела-келгунча менга ишонч ҳақида гапириб келдилар.

Шувалов бу пичингдан гаши келса ҳам ўзини тушунмаганга олди.

— Вениамин Самойлович, — деди мулойим оҳангда, — бизнинг ҳозирги ишимиз сафарга алоқадор эмас. ЧКни қизиқтирган ишни овоза қилишга ҳаққим йўқ. Энди келишиб олайлик: бундан кейин ҳамма ўз иши билан машғул бўлсин.

— Э, йўқ, азизим бу анархияга йўл қўя олмайман. Ҳар бир иш коллектив ҳал қилинади. Марказкомнинг топшириғига кўра, сафар чоғида фирқа гуруҳига мен раҳбарлик қиламан. Шунинг учун, ўртоқ Шувалов, ўзбошимчалик қилишни ўйламам.

Бу гаплардан Шуваловнинг хаамири ачигандан ачиди: «Мираъламович тўғри айтган экан, бу одам билан ҳамтовоқ бўлгандан кўра девонанинг муштини еган афзалроқ...»

— Вениамин Самойлович, менга бошқа гапингиз йўқми? Мен ҳозир муҳим иш билан бандман, Мираъламович менга ёрдам бериши керак. Хайр, сиз билан кечқурун кўришамиз.

Шуваловнинг ҳарбийчасига шартта гапни узиши Ушинскийнинг эътирозига ўрин қолдирмади.

— Соғинтирган дўсларинг билан учрашишга ҳушинг қалай? — деди Шувалов, извошга, Асадулланинг ёнига ўтириб.

— Ким экан?

— «Уламо»чиларнинг қолган-қутганларидан бири. Сен Ҳасанхон ҳазрат деган одамни билармидинг?

— Ҳа. Қўқон воқеасидан сўнг изсиз йўқолган эди. Бировлар ўлдига чиқарди, бировлар хорижга кетган деди.

— Ўлмаган бу ҳазрат, тирик. Афғонистонга кетаётган экан. Буёққа шошилганимнинг сабаби ҳам шу. Афсус, катта балиқ тўрга илинмади. Майдароқларини ушладик. Биттаси сени танир экан. Сени ўлимдан қутқарганмиш.

— Ким? Талъат мақсум эмасми?

— Ҳа. Гапи ростми?

Асадулла кулимсиради.

— Рост, тавба қилишга ундаган.

— Энди ўзи тавба қиляпти, ишонса бўладими?

— Тулкининг тавбасидан, муғамбирнинг навҳасидан кўрқиш керак. Яна ким билади, балки чиндан ҳам тавбасига таянгандир?

— Ҳозир шу одам билан гаплашасан. Ҳазратнинг қаердалигини айтсин.

Талъат мақсум билан Асадулла саккизинчи йилда танишган эди. Жадидлар сафига қўшилган бу йигит давраларда маориф ҳақида кўп гапирарди. Ана шу сергаплиги туфайли ҳам Асадуллада нохуш таассурот қолдирганди. Асадулланинг ўзи камгап, сермулоҳаза бўлгани сабаблими, кўп гапирадиганларни унча хушламасди. «Кўп гапирадиганлар амалда кам иш қиладилар», деб ҳисоблар эди. Ўшанда ҳам Талъат мақсум маориф ҳақида кўп гапирар эди-ю, аммо янги мактаб очиш ёхуд очилганларида ишлашни ўйламасди.

Ўн еттинчи йилда сургундан қайтган Асадулла ўзини яна маориф ишига урган эди.

Баҳор адоқлай бошлаган паллада одамлар Шайхонтаҳурга оқди. Мардикордан қутулиб келганлар шу ерга тўпландилар. Оломон қалқиб турган замон эди. Сиёсатни тўла англаб етмаган аҳолини ҳар ким ўз маслағи томон оғдириш йўлида бўларди. Демакки, бундай йиғинларда каттаю кичик фирқа, тўда, жамиятлар енг шимариб, майдонга тушарди. Кимки халқ дилидагисини топса — марра ўшаники.

Бу йиғин хабарини эшитган Асадулла ҳам бошқа дўстлари қатори ота маҳалласига келган эди. Нотиклардан бири Керенскийни алқай бошлади. Худодан ўрис аскарларига ғалаба тилади.

Бу азамат нотик беш-олти ой муқаддам «подшо император аъзам Николай ҳазратлари»га узоқ умр тилагандир. Замон ўзгарди-ю, дуонинг мазмунини ҳам ўзгартириб қўя қолибди. «Икки-уч йил ватандан узоқда, хорликда, ит азобида меҳнат қилган, қанча ёронларини ўрмонлар, ботқоқлар бағрига дафн этиб, кўзларидан ёш эмас, қон оққан, муҳориба нима эканини билиб қайтган одамлар энди Худога нола қилиб, Керенскийга ғалаба тилашармикин? Муҳори банинг давом этуви бошдаги кулфат тошларининг кўпайишига олиб келишини халқ англамайди, деб ўйлайдиларми улар?»

Асадулла шу ғазабнок фикрлар чангалида турганида кимдир билагидан ушлади. Ёнига ўгирилиб кўрдик, эски танишларидан бири — Талъат мақсум. Бўйдор, елкадор бу йигит қорин қўйиб янада басавлат бўлибди. Дарвоқе, тўрт йил олдин у келишган йигит эди, энди катта киши келбатида. Бурнига қўндирилган тўғарак кўзойнаги катта юзига ярашмабди.

— Асадулла афандим, сизни кўрар кун бор экан-ку, а? — деди у паст овозда.

Асадулла сургундан қайтганидан кейин уларни кўришга ошиқмаган эди. Талъат мақсумнинг бу гапини гина ўрнида қабул қилиб, ўзини сал ноқулай сизди.

— Ватанга қайтиб, роҳатда бўларман, десам, Тошкандни дошқозонга айлантириб, тагига ўт қўйиб қайнатиб юборибсиз-ку, — деди у гапни ҳазилга буриб.

— Ўт қўймасак, ош пишмаяпти, — деди Талъат мақсум, тагдор қилиб.

— Жадидларимизнинг вазифалари нима: гўлаҳликми, ўтин келтиришми ё ҳайбаракаллачиликми?

— Жадидлар йўқ энди, «Шўрои исломия» бор.

Асадулла бир зум ўйланиб қолди.

— Демак, жадидларнинг бари...

— Ҳаммаси эмас, юрагида юрт туйғуси қолганлари. Бошқалари ўзга йўлларда.

— Шундай бўлиши тайин эди. Ягона маслакисиз бирлашув — қоғозни тупук билан ёпиштиришдай гап. Буни энди тушунгандирсиз?

— Асадулла афанди, энди маслак бор, аниқ йўл мавжуд. Сиздай одамлар раҳнамо бўлмоқлари керак.

— «Шўрои исломия»гами? Раҳнамолари бор шекилли? — Асадулла шундай деб минбарга имо қилди.

— Сизнинг келганингизни Қори акамдан эшитувдим, — деди Талъат мақсум, Асадулланинг киноясига парво қилмай. — Сиз билан учрашиш ниятлари бор экан.

— Сабабини биларсиз?

Талъат мақсум айёрона жилмайди:

— Биламан. Жамиятимизга газит керак. Бу ишда сизнинг олдингизга тушадигани йўқ. Бокуга бориб, арабча ҳарфлар олиб келиб, газит чиқарганларингиз эсимизда.

Ватан меҳри агар бўлса дилингда ишқ савдоси,

Отил, нури озодлиққа, ўзингни мисли Фарҳод эт... —

деган сатрларни ҳам унутганимиз йўқ. Фарҳодликдан юз ўгирмагандирсиз?

— Юз ўгирганимча йўқ... Аммо мақсум, байтни ўзингизга маъқул тарзда ёдлаш одатингиз чакки. Хотирим фаромушлик қилмаса, мен «нури озодлик» эмас, «нури маорифга» деб эдим шекилли?

— Аммо маориф — озодлик йўли, шундай эмасми? — Талъат мақсум Асадулладан жавоб кутмай давом этди. — Қори акамнинг уйларини биласиз, а, эртага кутишсинми?

Асадулла шартта рад жавобини бермоқчи эди. Бироқ нимадир ушлаб қолди. Ўша «нимадир»ни кейин ҳам кўп ўйлади. Лекин англашга қурби етмади. «Шўрои исломия» газетидан ўз мақсадида фойдаланмоқчи эди, дейилса, ўша онда бундай фикр уйғонмаган эди.

Бу фикр оқшомда, деподаги ўртоқлари билан маслаҳатлашганда юзага чиққан эди. Жадид ошнасининг юзидан ўтолмади, дейилса — кулгили ҳол.

Қўштутдаги бу уйда Асадулла илгари бир неча марта бўлган. У Талъат мақсум етказган таклифни қабул қилгандан кейин бу уйда қандай кутиб олинишини кўп ўйлади. Турли тахминлар қилди.

Буларга газетачи муҳаррир лозим экан, Тошкентда газетачи камми, қалам аҳлига қаҳат келибдими? Нима сабабдан Асадулла Мираъламга харидор бўлиб қолишди? Бир пайтлар жадидлар сафида бўлгани учунми? Маориф учун жон куйдиргани, муаллимлар орасида обрўйи баландлиги учунми? Боқудан арабча ҳарфлар олиб келиб, газит чиқарганини унутишмаган эмиш. Унда «Шўҳрат» газетасининг яширин темир йўл инқилобий кўмиталар билан, Оренбургда яширин чиқадиган «Солдат» деган русча газета билан алоқада бўлгани, бу фаолиятининг охир-оқибати нима билан тугагани ҳам ёдларидан кўтарилмагандир?

Қўштутни қоралаб йўлга чиққан Асадулланинг хаёли шу ўйлар, гумонлар билан банд эди. У йўл-йўлакай дўсти Мирмуҳсинниқига кириб, маслаҳатлашди. Шу сабабли ҳам Мунаввар қориниқига кечикиб келди.

— Сургун деган офатдан қутулиб келганингиз муборак бўлсин, — деди Мунаввар қори унга кучоқ очиб. Яратганинг ишига баъзан тушунмай қоламан. Сиздай донишманд одамга шу азобни раво кўрса-я!..

— Арининг захрини чекмаган болнинг қадрини билмас экан. Сургун баҳона Ватан, озодлик қадрига етдик.

— Кўрганингиз шу бўлсин, қани, тўрга марҳамат.

Асадулла бу такаллуфни инкор этмади.

— Жадидликни ўзингизга номуносиб кўрганингиздан сўнг, сафимизда парокандалик бўлди, хабарингиз бор, кўп фозиллар ўзга йўл тутдилар. Валлоҳи, бу ҳаракатларнинг барчаси чакки, — деди Мунаввар қори. — Негаки, сиз ўрда бўйига Мирободдан келасиз, мен эсам Шайхонтаҳурдан. Йўлимиз бўлак, аммо марраимиз бир.

— Қирғоғимиз-чи?

— Гап қирғоқда эмас. Энг муҳими ичадиган сувимиз бир. Яъни сиз ҳам миллат дейсиз, биз ҳам. Сизниг:

«Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан — миллат!

Бадандан доимо қон олдураб беморсан — миллат!» —

даган сатрларингизни унутганимизча йўқ. Энди беморни даволаш вақти етди.

— Миллатни жоҳил уламолар иштирокида даволамоқчимисиз?

— «Шўрои исломия» — жоҳил уламолар тўдаси эмас. Бунда маърифат деб жон куйдирувчи дўстларингиз ҳам бор, тижорат аҳли, катта-кичик сармоя эгалари, зиё истагидаги муллалар...

— Мулларларнинг зиё исташини билмаган эканман.

— Ҳаммани бир қаричдан ўлчашингиз чакки. Жоҳил муллаларга менинг ҳам тоб-тоқатим йўқ, биласиз.

Мунаввар қори «Шўрои исломия»нинг мақсадини тушунтира кетди. Асадулланинг зийрак фаҳми унинг баёнидан кўп нарсани илғаб олди. «Ммаслакисиз тўда», деб янглишибман. Қадамни катта олмоқчи булар. Учрашганим яхши бўлибди». Асадулла шу қарорга келиб, ҳамкорлик қилишга розилик берди.

Сармоя бўлса газетани чиқариш осон экан. Асадулла ортиқча уринишсиз иш бошлади. Мирмуҳсин сўзида турди: «Икки тарихий воқеа» деган каттагина мақола ёзиб берди. Подшо ағдарилганини айтиб туриб, дин аҳли жоҳиллигини фош этиб, «Шарҳи мулла»ни ёқишга ундаган бу мақолани Асадулла ҳеч бир тап тортмай босмага берди.

Газета чиққан куни идорасига тўртта чапани йигит кириб, ура-ура уни извошга олиб чиқди. Кейин ўзини зах ертўлада кўрди. Мақоладан баъзиланинг норизо бўлишини кутган эди. Аммо бу ҳолга тушарман, чапаниларнинг муштини еб, ертўлага ташланарман, деб ўйламаган эди.

Бақамти келганимда норизоларга тушунтирарман, деб баҳона тайёрлаб қўйган эди. Энди уни кимга айтади? Унинг сўзларини тинглашармикин? Умуман, бу ердан тирик чиқармикин? Оиласи ҳам, деподаги ўртоқлари ҳам энди уни изсиз йўқотишди. Эрталаб идорага кетяпман, деб чиққан. Бошқа гапни билишмайди. Деподаги инқилобий қўмита диндорларга даъво қилиши мумкин. Лекин, булар «биз ҳам йўқотиб қўйдик, ўзимиз ҳам гарангмиз», дейишса-чи?

Асадулла хаёлан минг кўчага кириб чиқди, аммо ёруғлик йўлини топмади. Бирдан Мирмуҳсинни эслади: унинг аҳволи нима кечди экан? Унга зуғум қилишмадимикин? Мақолада номини яшириб, тахаллус билан чиқарса бўларкан, шу иши хом бўлибди.

Асадулланинг суяклари заҳдан зирқираётган дамда Себзор аҳли эшакка тескари миндирилган, юзига қора чапланган одамни томоша қиларди. Ғуломхон қозига рўпара қилинганида ҳам шаккокнинг тавба ўрнига: «Шарҳи мулла»ни ёқинг, одамлар», деб хайқирди, уларга ажаб туюлди.

Асадулла бу воқеадан беҳабар, дўстининг тақдиридан хавотирда эди.

У ертўлада қанча ўтирганини билмади. Мўлжали бўйича кунни ҳам, тунни ҳам ўтказди. Умидлари аста сўна бошлаганда ертўла эшиги очилиб, зинада одам қораси кўринди. Асадулла то Талъат мақсум тушиб, овоз бермагунча уни танимади.

... Асадулла Шуваловнинг ёнида ўтириб, шуларни хаёлидан ўтказди.

Когон турмасидаги тор, зах хонада Талъат мақсум ёлғиз эди. Темир панжара билан тўсилган туйнукдан ёпирилган нур хонани ожиз ёритиб турарди. Талъат мақсум эшик оғзида пайдо бўлган Асадуллани кўрди-ю, ҳаяжондан ўрнидан туриб кетди. Қучоқ очиб, унга пешвоз юрди.

— Маҳбус, жойингизга ўтиринг!

Соқчининг дағал товуши уни тўхтатди.

— Асадулла афанди, сиз мени яхши биласиз, маслақдош эдик, мен жиноятчи эмасман, муаллимман, айтинг уларга.

— Муаллимлигингизни кеч, жуда-жуда кеч эслабсиз, Талъат мақсум.

— Гапирманг, Асадулла афанди, гапирманг, бошим тарс ёрилиб кетади ҳозир. Истасангиз ялинай, истасангиз оёғингизга бош урай, тавбамни етказинг уларга, Тошкандимизга қайтаришсин, маориф ишидан бўлак юмушларга бош суқмайман. Маорифдан ўзгасини ўйласам, каломулло урсин! Хизматингиз эвазига бир сир айтаман сизга.

— Айтинг.

— Аввал ваъда беринг.

— Мақсум, савдолашмайлик, айтгингиз бўлса айтинг, бўлмаса йўқ.

У иккиланиб ўйга толди. Ниҳоят, бир қарорга келиб, тилга кирди:

— Ваколангизда ғайри фикрли одамлар бор.

— Ким?

— Икки кишилиги маълум менга, аммо номларини билмайман.

— Мақсадлари?

— Ваколангиз Кобулга етиб бормаслиги керак.

— Бизнинг айнан шу кунларда йўлга чиқувимизни қаердан билдиларинг?

— Ўша одамлардан.

— Сиз ўзингиз нима қилиб юрибсиз, бу ерларда?

— Манзилимиз Бухоро эди.

— Шугинами?

— ...

— Яширманг, Талъат мақсум. Сиз Бухорони зиёрат қилгали келмагансиз. Ҳазрат қани?

— Ҳазратни кўрмадим. У бошқа, биз бошқа йўл билан боришимиз керак эди.

— Нима учун?

— Нима учун бўларди, сизларни чалғитиш учун-да.

— Сизнинг вазифангиз нима эди?

— Биз Туркистоннинг кофирлар зулмидан азоб чекаётганига кафолат беришимиз лозим эди.

— Кимга?

— Аффон амирига... Истасангиз, яна бир сир айтай сизга... Уйингизни Муҳиддин деган йигит ёққан.

Бу гапни эшитиб, Асадулла узоқ ўй сурди, сўнг ижарага бошпана сўраган йигитни эслади: «Юзида чандиғи бор эди шекилли?»

— Ўша одамнинг юзида чандиғи бор эди-а? — деб сўради Асадулла. — Шундайми, а?..

— Ҳа, бор, уни танийсизми?

— Танийман... — Асадулланинг боши қизиб, кўкрагида санчиқ турди, қўл-оёғи дармонсизланди. Пича ўтгач, чуқур нафас олиб, оғриқдан бир оз ҳоли бўлди.

— У «Уламо»нинг ўша ҳукмини бажармоқчи бўлган, бахтингиз бор экан, қутулиб қолибсиз.

«Бахтингиз бор экан?..» Асадулла бу гапни эшитиб, додлаб юборай деди. Бахти бор эканми? Бу бахтнинг нима кераги бор унга? «Уламо»нинг ҳукмини ижро қилибдими у иблис? О, билганда эди, уларнинг бу қадар разилликларини, бу қадар ваҳшийликларини билганда эди. «Оллоҳга шак келтирган Асадулла Мираъламнинг жазоси — ўлим», деб ҳукм қилганларида тўғри бориб кундага бошини қўйиб бермасмиди?

Ҳозир ғазабга, хотиралар оловига бериладиган пайт эмас эди. Асадулла чуқур-чуқур нафас олиб, ўзини босди.

— Талъат мақсум, сиз кўп нарсаларни биласиз, аммо айтгингиз йўқ. Сўроқ қилувчи ўртоққа яширмай айтинг ҳаммасини. Бўлиб ўтган ишлардан ҳам, режадагиларни ҳам. Мен сиз билан узоқ қола олмайман.

— Ваъдангизда турасизми, мени Тошкандимизга қўйиб юборишадими?

— Талъат мақсум, мен уларга кафолат бераман. Жиноятлардаги улушларингизга қараб, ажрим қилишади.

— Бу — ноҳақлик! Сиз ўч оляпсиз!

— Мақсум! — Асадулла бақириб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Эшик очилиб, соқчи кўринди. Асадулла, баданига титроқ югурган бўлса ҳам ўзини босиб гапирди: — Талъат мақсум, биргина менинг уйим куйган бўлса майлига эди. Бир қаранг атрофингизга, қанча-қанча ёзиқсиз мазлумларнинг уйи куйди экан. Уялинг, шундай дейишга, — Асадулла шарт бурилиб, даҳлизга чиқди.

Асадулла Шуваловнинг ёнига кириб, бўлган гапларни айтди.

— Икки одам бор эканми? Ким бўлиши мумкин? — деди Шувалов.

— Бири Ирисов, бунга шубҳам йўқ.

— У... Тошкентда қолмадими?

— Биз билан қайтяпти.

— Тошкентда ҳеч ким билан учрашмаган. Ўртоқлар кузатишди. Қизиқ... нимага қайтяпти?

— Аффонлар ҳали-бери йўлга чиқишмайди. Шунинг учундир?

— Бўлса бордир. Лекин сен билан бирга қайтиши... «Мен Ирисов эмасман, билиб қўй, мен сен билан биргаман, сендан қўрқмайман», деганими ё? Демак, азизим, йўлда зерикмас эканмиз. Хў-ўш, иккинчиси ким?

— Шунга бошим қотди?

— Ушинскийми?

— Ундан нимага шубҳаланяпсиз?

— Ҳамма нарсдан хабардор бўлишим керак, деяпти-ку? Ё Хмаринми? У биз учун синалмаган одам. Балки муҳожирдир?

— Мендан шубҳангиз йўқми, Виталий Сергеевич?

— Пичинг қилма, Мираъламов, иккита одамдан биттасини топишимиз шарт.

— Балки иккита деб чалғитгандир?

— Йўқ. Агар вакола Кобулга етиб бормаслиги керак, деган вазифа қўйилган бўлса, битта одамга суянилмайди. Уч-тўрттага ишонаман-ку, аммо битта одам қўйилишига ишонмайман. Мақсадлари фақат бизнинг сафаримизга тўсқинлик қилиш эмас, амирни қайрашмоқчи. Икки амир бир бўлиб урушга киришса, жанубимизда ҳам ҳаловат йўқолади. Бу узоқни кўзлаган ҳарбий тактика! Бу ишни ҳазратга ўхшаган битта-иккита одам қилмайди. Уларнинг орқасида бошқа кучлар бор.

* * *

Поезд эрталаб белгиланган вақтда йўлга чиқмади. Кеча оқшом Саид Олимхон мулозимлари келиб, аффонларни амир қароргоҳига чорлаб олиб кетган эди. Аффонлар кун ёйилганда қайтдилар. Саид Ғаффорбек Мирза Қандилхон ёнида виқор билан юриб келди-да, Асадуллага мулойим салом бериб, аффонларга ажратилган қўшни вагонга чиқди.

II B O B

УМИД ЮЛДУЗИ

1

Лорд Челмсфорд Вазиристондан келган хабардан бутунлай гангиб қолди. Ўтган куни шимоли-ғарб чегара вилоятидан олинган нома қабила бошлиқларини ҳеч қандай пулга сотиб олиш мумкин эмаслигини билдирган эди. «Бу — Шимолий Ҳиндистондаги аҳвол чатоқ, деган гап, — деб ўйлади Челмсфорд. — Бош штабнинг бугунги ахбороти эса Кобулнинг ҳали-бери таслим бўлмаслигини аниқ қилиб қўйди. Генерал Нодирхоннинг қўшини ўтган ҳафтада Сулаймонтоғда ғойиб бўлган эди. Тал шаҳри остонасида қўққис чиқиб қолгани нимаси? Яна замбараклари билан! Бош штабнинг хабарига ишонсам, аффонлар харитада белгиланмаган йўллар билан келишган. Бу қанақаси?! Харитада белгиланмаган йўллар яна бордир балки. Уларнинг бири Симлага — Бош штабга олиб келмайдими? Яна бири Деҳлига бошлар...»

Челмсфорд бош штабдан келган номани йиртиб ташлади. Қўнғироқ тугмасини босиб, Гамилтон Грантни чақиртирди.

Ўн еттинчи йилнинг адоғида Челмсфорд Лондондан телеграмма олган эди: «Биз болшевикларнинг ғоят хавfli варақасидан хабар топдик. Рус ҳукуматининг Россия ва Шарқ мусулмонларига, айниқса, Эрон ва Ҳиндистон халқларига мурожаати бизни хавотирга солди. У мумкин қадар узоқ вақт қўл остимиздаги халқлар учун сир тутулмоғи шарт». Орадан кўп ўтмай ноиб-қирол ўша «ғоят хавfli варақа» билан ҳам танишди: «Енди жим турмоқ мумкин эмас. Вақтни бой бермай, мутелик занжиридан қутулингиз, мустабидларни маҳв этингиз. Табаррук тупроқларингизнинг золимлар оёғи остида топталишига йўл қўймангиз! Ўз юртингизга ўзингиз эгалик қилингиз! Ўз хоҳишингизга кўра ҳаёт кечирингиз бор. Тақдирингиз ўз қўлингизда!..»

Лорд Челмсфорд ҳозир шуни эслади. Аниқроғи, бу хавfli чақириқларни ҳали унутганича йўқ. Ҳиндистоннинг қаерида ғалаён кўтарилса бот-бот эслайди. Майда ғалаёнлар тобора йириклашиб, мана энди субсидияга қаноат қилаётган «чивиндай мамлакат» катта ғавғолар бошлади. Бу охир-оқибат Челмсфордни Ҳиндистонда қолиш ё қолмаслигига таъсир ўтказмаса эди. «Қай масалани ҳал этишда янглишдим? Ҳабибуллохонни ўлдирилишидами? Болшевикларнинг варақалари бу ерга қандай етиб келди?»

Челмсфорд нотинчлик боисини халқнинг тўлиб-тошган сабр-косасидан изламас эди. Зеро, эзилган фуқаронинг дарди унга бегона, мазлумнинг ноласи эса тушунуқсиз эди. Шунинг учун ҳам у вазиятга тўғри баҳо бериш қудратидан маҳрум эди.

Гамилтон Грант кириб келганда ҳам у ҳали хаёллар домида эди.

— Орадан ой ўтяпти, — деди ноиб-қирол, унга бир қараб олиб. — Бир ҳафталик уруш деб ишонтирган эдинглар.

Гамилтоннинг тили гапга келмай, елка қисди.

— Генерал Юстеснинг ҳоли танг. Тални ушлаб қололмайдиганга ўхшайди.

— Тўхтатиш керак.

— Кимни, афғонларними? — деди Челмсфорд овозини баландлатиб.

— Урушни... урушни тўхтатиш керак.

Челмсфорд одамни таҳликага солиши мумкин бўлган ўткир нигоҳини Гамилтонга қадади.

— Кейин-чи?

— Афғонларнинг ўйлаб кўришига фурсат берамиз. Бизнинг ёрдамимизсиз улар узоққа боришолмайди.

— Россиянинг ёрдами-чи?

— Россия ёрдам бериш қудратига эга бўлгунча мамлакатнинг силласи қурийдди. Омонуллохон тавбасига таянади. Шу урушнинг ўзиёқ уни ночор аҳволга солиб қўйдди. Маълумотларга қараганда саройдаги айрим қимматбаҳо моллар сотилган. Рухонийлар урушдан норози. Бу катта гап. Бухоро амири бу тентак Омонуллохонга таъсирини ўтказа олади, деб ўйлайман. Бухоро Қизил Туркистонга уруш очиши билан Афғонистон ўз-ўзидан жиҳодга қўшилади. Туркистон ерлари ҳисобига мулкни кенгайтиришдан қайтадиган амир ҳали дунёга келмаган. Ҳатто Ҳабибуллохон ҳам шунақа умидда эди.

— Янглишмасам, Ҳабибуллохоннинг Ҳиндистонга ҳам иштаҳаси бор эди, а?

— Ҳабибуллохон аҳмоқ, хомхаёл эди.

— Гамилтон, бас қилинг, — деди Челмсфорд жаҳл билан, — бу сафсата, бу хом режаларга ҳатто ўзингиз ҳам ишонмайсиз. Тошкентдан янгилик борми?

— Бор, сер. Омонуллохоннинг элчилари Тошкентда тўхтаб қолганлар. Тошкент — Москва йўли берк... Лекин... Москва Лениннинг Омонуллохонга жавоб мактубини очиқ матн билан Тошкентга берган. Кобулга қандай етказилиши сир.

— Русларнинг элчиси-чи?

— Йўлга чиқишган. Элчи — Хмарин. Эронда бир тасодиф билан омон қолган эди.

— Ана, кўрдингизми? Эронда тасодиф билан омон қолган. Бир тасодиф билан йўлга чиқди. Яна бир тасодиф билан Кобулга етиб келади. Кейин қарабсизки, дипломатик алоқа ўрнатилиб, шартномалар имзоланиб турибди!

— Сер, улар ҳали Кобулга етиб келишгани йўқ. Биз ҳаммасини аниқ режалаштирганмиз.

— Гамилтон, улар чегарадан ўтган куни бу ердан қорангиз ўчади.

Гамилтон бош эгди.

— Хотиржам бўлинг, сер, биз ҳали сиз билан бирга кўп ишлаймиз.

Челмсфорд унинг бу сурбетлигидан ғаши келиб, «боринг», дегандай қўл силтади. Гамилтон энгил таъзим қилиб чиқиб кетди.

Ўша куни Челмсфорд Бош штабга буйруқ жўнатди. Бир ой давом этган уруш Буюк Британия учун самарасиз барҳам топди.

2

Ташвишни ботмонлаб берган, фурсати келганда шодликни ҳам қўша-қўша бераркан.

Бир ой мобайнида юртни босиб турган рутубат кўтарилиб, ҳеч кутилмаганда куюш кўринди.

Бомдоддан сўнг боққа чиққан Омонуллохоннинг кўнгли равшан тортди. Назарида Кобулда ҳеч маҳал бугунгидай беозор тонг отмаган эди. Осмон тиниқлиги шу бугунгидай бокира, қушлар чуғури шу бугунгидай сержаранг, барглар шивири шу бугунгидай ҳузурбахш бўлмаган эди. Бу тонг унга узоқ хасталиқдан фориғ бўлиб, кўзи чарақлаб очилган киши қувончини насиб этди.

Аввал сардор Нодирхоннинг сарҳадни кечиб ўтиб, англисларни ғафлатда босгани ҳақидаги хабардан кўнгли ёз бўлди. Отасининг ўлимида унинг ҳам айби муқаррар деб бир неча кун ҳибсда ушлаб турганига, сардор салорлик унвонидан маҳрум қилганига пушаймон еди. Вақтида инсоф бериб, сардорни озод этгани, унга қанот қўшинни ишониб топширганидан бир нав қувониб, Халлоқи оламга шукрлар айтди. Кеча оқшом эса барқи ибтило²⁹ барҳам топгани, англислар муҳорибани бас қилгани ҳақидаги хушxabар бағри-дилини ёритиб юборди. Қоронғилик элчиси бўлмиш оқшом юртнинг қуёшли кунлари бошлангани ҳақида хабар келтирди.

«Жаннатмакон падарим то сўнги нафасига қадар журъат қилолмади. Ҳазор-ҳазор лашкари бўлгани билан англиснинг аҳволи бу экан. Бир ойлик зарбамиздан ҳайиқди. Буюк Афғонистоннинг озодлигига энди ким шак келтира олади? Ҳеч ким!» Амир хаёлига келган бу гапдан кулимсираб қўйди.

Орқа томонда оёқ шарпаси келиб, амир шарт ўгирилди.

— Амир соҳиб, хушxabар олдик, — деди Тарзи унга яқинлашиб.

— Лашкаримиз Симлага етибдими? — деди амир ҳазил оҳангида.

— Бундан ҳам аъло хушxabар, амир соҳиб. Ўрусия пойтахтидан жавобнома етиб келди. — Тарзи шундай деб қўлидаги қоғозни узатди.

— Ўқинг, — деди амир номани қўлига олмай.

Тарзи бурнига кўзойнагини кўндириб, ўқишга тутинди:

«Афғонистон амири амир Омонуллохонга.

Озод ва мустақил афғон миллати номидан рус халқига салом йўллаб ёзилган ҳамда сиз, ҳазрат олийларининг тахтга ўтирганингиз хабар қилинган илк мактубни олиб, ишчи-деҳқон ҳукумати ва бутун рус халқи номидан ўз озодлигини хорижий мустабидлардан қаҳрамонона ҳимоя этган мустақил афғон халқига шошилинич жавоб саломини йўллаймиз. Сиз, ҳазрат олийларини, 1919 йил 21 февралда тахтга ўтирувингиз муносабати ила муборақбод этамиз...

... Мазкур саломномани афғон халқига йўллар эканмиз, ўзимизни беҳад бахтли ҳисоблаб, сиз ҳазрат олийларидан халқингиз дўстларининг дўстона таъзимини қабул қилишингизни сўраймиз.

Москва шаҳрида 1919 йилнинг 27 май куни ёзилди».

Тарзи қоғоздан кўзини олиб, амирга қаради. Омонуллохоннинг нигоҳи узоққа, пойтахт этаги бориб туташган уфқда эди. У эшитганларини бир-бир хаёлида такрорлаб, мушоҳадага берилди. Тарзи ундан садо чиқишини анча кутди.

— Шўрави Руси бизга бағрини самимий тарзда очгани рост бўлса, энди бу юрт орқали Оврупонинг барча ерларига борувимиз мумкин. Мустақил Афғонистон йўллари очилди.

Амир Россиянинг ғарбдаги давлатлар билан ҳали-бери тил топиша олмаслигини ҳозир, шу топда хаёлига келтира олмас эди. Унинг фикрича, Афғонистоннинг ягона душмани — Инглистон, қолган мамлакатлар эса улар билан бажонидил дўст тутинадилар. Омонуллохон аччиқ ҳақиқат билан кейинроқ, йил оёқлаганда, РСФСР Ташқи ишлар халқ ноziри Чичериндан нома олиб, ғарбдаги мамлакатлар Муҳаммад Валихоннинг сафарига монелик билдирганларидан хабар топганида юзма-юз келади. Ҳозир эса бу нохушликлардан анча берида, дастлабки қувончли хабар оғушида некбин режалар тузади.

— Хушxabар фақат шугина эмас, амир соҳиб. Чопара мухтор вазиримизнинг Тошкентга етганини ҳам хабар қилди. Тошкентда Кобулга қараб Шўрави Руси ваколасининг йўлга чиқишига ҳаракат бор эмиш.

²⁹ Бало чақини, яъни уруш.

— Нур алан-нур. Шимолдаги ноибларга фармон жўнатинг, сафорат ишлари билан келмиш Шўрави Руси аъёнларига афғон халқининг энг азиз меҳмонлари қаторида иззат кўрсатилсин. Зиён-заҳматсиз етиб келувлари учун жавобгардир улар.

Амир бир-икки қадам юриб, яна тўхтади.

— Падарим Ўрусиянинг ниятини билмоқ истагида эди, — деди ўйчан оҳангда. — Арқонни узун ташлади, беҳад узун ташлаб юборди. Бу фақат Инглистонга наф берди, катта наф берди. Энди надоматдан не фойда? Камолни ўйламоқ вақти етди. Энди тижорат ишларини йўлга қўймоқни мулоҳаза қилиш даркор. Оврupo билан бўлажак тижорат ишларини афғон савдогарлари қўлига бермоқ лозим. Ибрийлар, тожиклар, ўзбеклар тижоратда афғонларни сиқиб қўйишлари барҳам топмоғи шарт. Афғон тижорат аҳли бунга қодирми?

— Шак-шубҳасиз, «Семмар» тижорат жамияти — қанд, қуруқ мева бўйича, «Омоние» — тери, «Биродарони афғон» атторлик, газмол бўйича мустақил иш юритишлари мумкин.

— Бу кифоя эмас. Бу баҳр юзига томган шабнам, холос. Яхши қўшнига эга бўлган юрт бунга кифоя қила олмайди.

Амир шундай деб боғдан чиқди. Иккинчи қаватга кўтарилиб, мукамал бежалган сербар хонасига кирди-да, юмшоқ ўриндиққа ўтириб, қайнотасига ёнидан жой кўрсатди.

— Оллоҳ кўнглимга яхши ният солди, — деди.

— Муборак бўлсин, - деди Тарзи.

— Мустақиллигимиз ҳамда муҳорибадаги ғалабамиз шарафига янги дорулсалтанат бино қиламиз. Унга... Дорул Омон деб ном берамиз. Бу истагимизни «Сирож ул ахбор»ингиз орқали фуқарога етказинг. Дарвоқе, — амир курси устидаги газетани қўлига олди, — қўшиқлар берибсиз, ўзингиз ёзганмисиз?

Амир жавоб кутмай ўқиди:

*Инглислар ўйларимиз хонавайрон айлади,
Юлдуз мисол тилло сочиб, тангу сарсон айлади.
Нияти қул қилмоқ эрди, бизни ҳайрон айлади,
Қон қусган юрт бўлди дўзах, ани макон айлади.*

— Дуруст айтилган. Дўзахни макон айлаганлари рост.

— Амир соҳиб, бу қўшиқ фуқаро оғзида юрибди, мен тўқиганим йўқ. Шўрбозорда эшитиб, ёзиб олиб, менга келтирдилар.

— Доно одам тўқибди. Номи маълум бўлганда зарга ўрар эдим.

— Бу қўшиқ қалбнинг маҳсули. Бу қалб зарга эмас, озодликка муҳтож эди, етишди. Унга бундан улуғ мукофот даркор эмас.

— Шўрбозорда шундай қўшиқлар айтилар экан, юрт осойишталигидан кўнглим тўқ, — деди амир шодлигини яширмай.

— Кўнгилтўқликка ҳали фурсат бор. Қўшиқларни эшитмай, деб қулоқларини беркитиб оладиганлар ҳисобсиз ҳали.

— Биз бу қулоқларга қўрғошин қуямиз. Бунга қудратимиз етади, ҳа!

3

«Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Мусулмон аҳлининг умиди, динимиз пешвоси, пири роҳимиз, умрлари узун бўлғур пираманду донишимизга.

Оллоҳнинг инояти ила етиб маълум бўлсинким, Тошканддин пок ният ила йўлга чиққан Миркомил ҳожи Бухорои Шарифга зиён-заҳматсиз етиб келдилар. Миркомил ҳожи Бухоро амири Саид Олимхон бирлан узоқ суҳбат қуриб, мусулмонларнинг жиҳоди акбарга

кўтарилувида Бухорои Шариф ила Афғонистон зиммасига Оллоҳ олий шараф юкини ташлаганини айтуб ишонтирдилар. Бухоро амири Саид Олимхон амир ҳазратнинг Афғонистон амирига мурожаати, ёвгарчиликни бас қилуб, Инглистон ила ярашмоқ, Инглистондан ёрдам пулларини олмақ ва шунинг мувозийсида ёв-яроқларга эга бўлмақни таклиф этиб ёзган номаи муборақлари чопар ила йўлга чиқди. Бухорои Шарифга Инглистоннинг ёв-яроқлари ва олтмиш доно аъёни етуб келди. Улар жиҳоди акбаримизда ўз улушларини қўшиш нитини билдирдилар. Шу боис Афғонистоннинг Инглистонга қарши яроғ кўтармоғи ножоиздур ва амирнинг бунга амин бўлувида сизнинг дониш сўзларингиз лозимдур.

Куни кеча қулоғимизга етиб келган хабар Тошканддан шўро ваколеси йўлга чиққанини маълум қилди. Оллоҳ уларнинг сафарларини барвақт қаритгай. Агар тасодиф бўлиб, шайтону лаин кўмагида қўлимиздан чиқуб, Кобулга етишишса, Пандин вилояти, Кўшк, Карки, Тирмиз қалъаларини илтимос қилмоқ керак. Бу ҳолда Ўрусия ваколеси келишувдан чекинади. Бизга фақат фурсат лозим. Омонуллохон Ўрусиянинг дўст бўлмаслигига инонгач, жиҳоди акбар фурсати етади. Мазкур режадан хабар топган-топмаганингиз каминага номаълум бўлгани учун яна қисқа баён этмоқни лозим топдим. Миркомил хожи бу саҳар Карки сари йўлга чиқадилар. Мазори Шарифда бул зот Ҳасанхон ҳазрат билан эсон-омон кўришиб, сўнг сафарларини биргаликда давом эттирадилар. Бул икки эътиборли зотнинг амир Омонуллохон ила музокара юритувига ўзингиз кўмак бергайсиз.

Дуойи билониҳоя ва саломи муштақона аддойи мухлисингиз».

Қодир оға ҳазрат кўзларини юмди. «Бу қандай балолиғ бўлди? Инглистондек улуғ қудрат муҳорибани нечун бас қилди. Ярашни Омонуллохон таклиф этмаги ўрнига, улар паст келдилар. Омонуллохонни энди тизгинлаб бўлар эканми? Ўрусия ваколеси Кобулга етиб келган тақдирда бу шаккок зинҳор-базинҳор жиҳодга кўтарилмайди...»

Қодир оға ҳазрат хаёлига келган бу фикрдан ўзи ҳам сесканиб кетди. Беихтиёр қарсақ чалди. Эшик оғзида ўспирин кўринди.

— Давот-қалам келтир, — деди ҳазрат.

Ўспирин айтилганни муҳайё қилиб чиқиб кетгач, ҳазрат хат бита бошлади:

«Бисмиллоҳир ар-раҳмонир ар-роҳийм...

Мазори Шарифнинг ноиби Вазир Адали ҳазрат ноибга дуойи салом.

Улуғ Афғонистонимизнинг азиз бошига ёғилаётган кулфатлар, ёғилажак мусибатлар муносабати ила сизга мурожаат қилмақни лозим топдим. Омонуллохоннинг тахтга ўтирувидан норизо эканингиздан бениҳоя қувондим, бу шижоатингиз ва донолигингиз эвазига Оллоҳнинг марҳаматига эришгайсиз. Омонуллохоннинг алданган сарбозлар қудрати ила тахтга эришгани Яратганга мақбул келмайди. Ҳаллоқ ўзига мақбул мўминга лозим кўради тахтни. Шукрим, юртнинг асл амири Насруллохон, амирзода Иноятуллохон сиҳатига зиён-заҳмат етмади. Уларнинг жони сақлаб қолинган экан, тахтнинг ҳам қайтариб берилуви муқаррардир. Тахт уларга раво кўрилмаган тақдирда, сиздек мусулмоншева ва хирадпешалар борки, юрт амирсиз қолмас.

Алқисса, худодот юртимиз тақдирига куйинмоқ вақти етди. Инглистоннинг муҳорибани бас қилғони юртга камол бермас, билъакс, мусибатларга рўбару қилар. Шул боис, Омонуллохон Инглистон ҳукуматида узрнома битиши жоиздирки, унинг бундай қилувида ишончим йўқ. Амир Ўрусия ила дўстлашмоқда, алар кўмагига умидвор. Бу умид ипларини қирқа олсақ, Инглистон марҳаматига эришамиз, бу демак, Туркистон ерлари ҳисобига Афғонистон мулки кенгайиб, қудратига қудрат қўшилгуси, Амир номасининг Мазори Шариф орқали Тирмизга етказувлари сиздан ўтган хатоликдир. Сиз бунга йўл бермаслигингиз лозим эди. Менга етиб келган ахбор Ўрусия элчиларининг йўлга ҳозирланаётганларини маълум қилди. Вакола зинҳор Мазори Шарифга кирмаслиги даркор. Ўрусия ваколесидан илгари тупроғимизга Тошканддин табаррук

зот қадам қўяди. Сизнинг қанотингиздаги яна бир олий зот ҳамроҳлигида у Мазори Шарифда узоқ қолмай, шошқич Кобулга етиб келуви шарт. Сизнинг хизматингиз, Яратганнинг инояти ила, иншооллоҳ, шундай бўлажак.

Шунинг билан биргаликда, ишончли мулозимларингизни дарёнинг у қирғоғига жўнатиб, улар Ўрусиянинг зулми, Афғонистоннинг муруввати ҳақида гап ёйсинлар. Авомни бунга ишонтира олсак, у ерларни Афғонистон мулкига қўшмоқ осон кечади.

Сиз билан худодот юртимизнинг омонли кунларида дийдор кўришмак насиб этишини Оллоҳдан илтижо этиб, дуойи жонингиз қилиб қолувчи пирингиз...»

Қодир оға ҳазрат номани яна бир қайта ўқиб, кўнгли хотиржам топгач, қарсак чалди.

— Акангни чақир, — деди у, остона ҳатлаб таъзим қилган ўспиринга.

Бир зумдан сўнг қорувли йигит кириб келди.

— Қаландарлар билан сафарга отлан. Мана бу номани Мазори Шарифга тезликда етказ. Бошинг кетса кетсин, номага ўзгалар назари тушмасин.

III б о б

ТАҲЛИКАЛИ КУНЛАР

1

Асадулланинг ҳам, Шуваловнинг ҳам тундлашиб қолганини Ушинский сезди. Асадуллага бир-икки савол бериб, тайинли жавоб ололмагач, тоқати тоқ бўлди. Чоржўйга етишгач, Шуваловнинг: «Юкларни туширмай туринглар», деган гапини эшитиб, сабри чидамади.

— Ўртоқ Шувалов, нима гаплигини балки бизга тушунтириб берарсиз? — деди у истехзо билан.

— Тушунтириб бераман, Вениамин Самойлович, элчи билан маслаҳатлашиб олай-чи?

— Элчи билан биргаликда маслаҳатлашамиз.

Шувалов: «Бу қанақаси?» — деган савол назари билан Асадуллага қаради.

— Пайсалга солмайлик, — деди Асадулла, — тездан бир фикрга келиб олишимиз керак.

Учовлари олдинма-кейин Хмариннинг купесига кирдилар. Кийимларини жомадонга жойлаётган элчи бундан ҳайрон бўлди.

— Николай Захарович, — деди Шувалов, — сафарни қайси йўл билан давом эттиришни ўйлаб олишимиз керак.

— Нимасини ўйлаймиз, йўлимиз аниқ белгиланган. Бу ерда пароходга ўтирамыз, кейин Карки...

— Николай Захарович, мен фақат ҳарбий маслаҳатчи эмасман, балки шу сафар хавфсизлигини таъминлашга ҳам жавоб бераман. Шу сабабли белгиланган йўлни ўзгартиришни таклиф қиламан.

— Сабаб? — деди Хмарин ажабланиб.

— Ҳа, сабабини айтиб, — деди Ушинский орага суқилиб.

Шувалов йўл-йўлакай мулоҳаза юритиб, орада ғайри мақсадли одамлар борлигини айтмасликка қарор қилган, буларнинг шундай саволни ўртага қўйишларини ҳисобга олиб, жавобни ҳам тайин қилиб қўйган эди, шу сабабли каловланиб ўтирмади:

— Биз Бухоро амири ерларидан ўтиб боришимиз керак. Бунга амирнинг рухсатини олган бўлсак ҳам, йўлимиз хатарли. Кутилмаган ҳодисага дуч келишимиз мумкин. Биздаги маълумотларга қараганда, сафаримизни тўхтатишга қаратилган ҳаракатлар мавжуд. Улар

бизни айнан шу Карки йўлида кутишлари мумкин. Чунки, биринчидан, бу энг яқин йўл, иккинчидан, юрар йўлимиз уларга маълум бўлиши керак.

— «Улар» деганингиз ким? — деди Ушинский. — Саид Олимхон одамларими?

— Кимлигини аниқ айтолмайман.

— Нимани таклиф қиласиз? — деди Хмарин ўйга толиб.

— Мари, Кўшк орқали Ҳиротга ўтиш керак. Бу йўл узоқ, шунинг учун бизни кутишмайди.

— Сафаримиз неча кун чўзилади шунда? — деди Ушинский норози оҳангда. — Йўқ, ўртоқ Шувалов, сиз ваҳимачи экансиз. Йўлда пистирма бўлса нима? Қуруқ қўл билан кетаётганимиз йўқ-ку? Ундан ташқари, «елчига ўлим йўқ», деган гап бор.

— Вениамин Самойлович, ҳозир бунақа қоидага амал қиладиган замон эмас.

— Баҳслашманглар. Мен ўйлаб кўраман, — деди Хмарин.

— Бу нима деганингиз? — деди Ушинский Хмаринга тикилиб.

— Тушунмадингизми? Ўйлаб кўриб, бир қарорга келаман.

— Йў-ўқ, азизим, бунақа анархия кетмайди. Бирга ўйлаб, бирга қарор қиламиз.

— Вениамин Самойлович, мен элчиман, демак, вакола ҳайъати менга бўйсунуши керак, дипломатия қонуни бу.

— Бунақа қонунлар император замонасида қолиб кетган, бу бошқа замон. Сиз бизга, фирқа гуруҳига бўйсунасиз.

— Жаноблар, узр, граждандар, — деди Хмарин тутақиб, — бу мутлақо мумкин эмас. Маслаҳатларингизга албатта қулоқ соламан, аммо элчининг ёрдамчиларига бўйсунуши... Агар болшевиклар менга ишонишмаса, изимга қайтишим мумкин.

— Николай Захарович, бу гапдан хафа бўлманг, — деди Асадулла, уни шахдидан тушириш мақсадида. — Биз дипломатия ишларидан беҳабармиз. Лекин кўпчилик билан бамаслаҳат битадиган иш пишиқроқ бўлади. Болшевиклар сизга ишонишмаса шундай муҳим ишни юклашмас эди. Биз ҳозироқ бир қарорга келишимиз керак. Виталий Сергеевич таклифини қабул қилсак, юкларни туширмасак. Мен ҳам Ҳирот йўлини маъқуллайман.

Кўпнинг маслаҳатига бўйсунуш ҳақидаги гап Хмариннинг ҳамиятига тегиб, баттар ўжарлиги тутди:

— Гап бундай, азизларим, анархияга йўл қўйилмас экан, унда аввалдан белгиланган йўлдан борамиз.

— Мен маъқуллайман, — деди Ушинский шошилиб.

Шувалов йўлда пистирма бор-йўқлигини аниқ билмас эди. Шу сабабли уларга қатъий қаршилиқ кўрсата олмади. Юклар туширилиб, вакола ихтиёрига ажратилган эски пароходга ортилди. Шувалов эҳтиёт чораларини кўришга мажбур бўлди. Чоржўй қалъасидан қўшимча аскар, ўқ-дори, битта замбарак, битта пулемёт олиб, кемага баржа улатди. Кема дарғаси бундан норози бўлиб, тўнғиллади:

— Шу думсиз ҳам беш кунда зўрға етамиз, оқимга қарши сузиш осон эканми?..

Кун тиккага келганда, қуёш тиғига чидай олмаганлар ўзларини каюталарга урдилар. Асадулла ҳам дастлаб каютада ўтирди. Кейин нафаси қайтиб, юқори сахнга чиқди. Кеманинг тумшук томонига ўтиб, йўғон арқонга суюнганча айқириб оқаётган лойқа сувга тикилди. «Қадимда Жайхун деганларича бор, тентак дарё — бошини қайга уришни билмайди...»

Шу пайтда дарё тўлқинлари узра хотиралари қалқиб-қалқиб кела бошлади: «Ҳаётнинг ўйини ҳам Жайхуннинг оқишига ўхшайди: висол сари оқди, десанг, бир бурилади-ю, айрилиқ ўзанига тушади: қувончга йўл очди, десанг, қайғуга қараб бошлайди. Энди ҳаётнинг нағмаси қандай бўларкин?.. Ҳаёт остонада кутиб туролмайди. Шу дарё мавжидай бостириб келаверади. Ўзингни ўнглаб ололмасанг, чилпарчин қилиб қирғоққа улоқтиради-ю, яна олға кетаверади. Ҳижрон кишанларини шу тўлқинларга ура олган одамгина омон қолади. Мен шунга қодирманми?..»

— Асад Мираъламович, хаёлларингизга шерик қиласизми?

Асадулла нозли овоздан ўзига келиб, орқасига қаради: оқ кўйлак, кенг соябонли оқ шляпа кийиб олган дилбар аёл, элчининг котибаси — Валентина Николаевна унга ширин жилмайиб турарди. Асадулла унинг ёнига келди.

— Офтобдан кўрқмайсизми?

— Бу офтоблар менга бегона эмас, бу ерларда кўп бўлганман.

— Йўғ-е?

— Ҳа, отамнинг Ишқобод³⁰ да, Марида ҳам заводлари бор эди. Отам билан кўп келганман.

— Дадангиз?

— Ҳа, дадам капиталист эди, — аёл шундай деб кулди. — Кўрқманг, мен капиталист эмасман. Дадам шунчаки инженер эдилар. Ҳозир Петроградда тинчгина яшаб юрибдилар. Сиёсатга аралашмайдилар. Мен ҳам сиёсатдан узоқдаман. Шеърятни севаман. Сиз шоир экансиз, а?

— Ким айтди? Бекор гап. Шунчаки ҳавасманадлик бор.

— Э, йўк, камтарлик қилманг. Сиз ҳақингизда Тошкентда етарли маълумот тўплаганман.

— Шунақами, сиёсатдан узоқдаман, дейсизу разведкага яқин экансиз-да?

— Аёл хандон отиб кулиб юборди. Асадулланинг кўзи унинг оқ юзидаги кулгичга тушиб, эти жимирлашди. Валентина Николаевна Синелникова ўзининг чиройли эканини ҳам, кулиши эркакларга ёқишини ҳам биларди. Ҳозир Асадулладаги ўзгаришни аёлларга хос сезгирлик билан пайқади. Пайқади-ю, одамови туюлган бу эркакни ҳам ийдира бошлаганидан ўзича яйради.

— Сиз аёлларни билмас экансиз, аёлларнинг ҳаммаси эркаклар салтанатидаги разведкачи. Керакли эркак ҳақида ҳар қандай маълумотни тўплаши мумкин.

— Сизда яна кимлар ҳақида маълумот бор?

— Ҳозирча фақат сизга тегишли маълумотга эгаман, — Синелникова шундай деб нозли қараш қилиб қўйди. Бундан Асадулла сергак тортиб, жиддийлашди. Ундаги бу ўзгариш ҳам аёл назаридан четда қолмади.

— Сиз Пушкинни севасизми? — деди аёл гапни бошқа ёққа буриб.

— Уни кўп ўқиганман. Менга Крилов ёқади, ундан таржималар ҳам қилганман.

— Пушкиндан Криловни афзал деб биласизми? Қизиқ...

Гуржистоннинг дардларин, гўзал,

Куйламагил чок этиб дилни:

У эслатар менга ҳар маҳал

Ўзга ҳаёт, олис соҳилни...

Синелникова кўзларини ярим юмиб, шеър сеҳридан маст бўлиб ўқирди. Шеър Асадуллани ҳам ўзига тортди.

— Наҳот шу шеърлардан Криловни баланд кўйсангиз? — деди аёл норози оҳангда.

— Баланд кўймайман, лекин... халқини ғафлат уйқусидан уйғотмоқчи бўлган шоир ишқий шеърлар билан кун кўролмайди. Бунинг учун Криловнинг шеърлари зарурроқ.

— Унда ўзингиз ҳам шунақа шеърлар ёзаркансиз-да, а? — деди Синелникова лабини хиёл буриб. — Ўқиб беринг-чи...

— Пушкиннинг шайдосига ўқийдиган эмас-да.

— Ноз қилманг, Асад Мираъламович, эркакларга ярашмайди.

Асадулла мийиғида кулиб, гапни ҳазилга олмоқчи бўлди:

Бизим Тошканд элида анча лой кўб,

Ҳисобни билмаган бемаъни бой кўб...

Синелникова кулди, лекин боягидай яйраб, хандон отиб эмас, кўнгил учунгина кулди.

³⁰ Ҳозирги Ашхобод ўша йиллари Ишқобод, Асхобод деб ҳам юритилган.

- Ҳафсалангизни пир қилдимми? Айтдим-ку, шоир эмасман, деб.
- Менга ишқий шеърларингиздан ўқинг.
- Ишқий?.. Бунақаси йўқ менда.
- Қўйсангиз-чи, шарқ шеърлятида ишқий шеър ёзмай бўларканми, жононнинг битта холига Самарқанду, Бухорони бериб юборасизлар-ку?
- Дуч келганининг холига эмас, Валентина Николаевна, агар кўнгилни ром этса ўша жонон...
- Нима, сизнинг кўнглингизни ҳеч ким ром этмаганми?
- Ром этган... Лекин менинг кўнглимда бошқа ташвиш ҳам бор эди. Халқимни жаҳолат уйқусидан уйғотишга бор кучимни сарфлаб, жононга Самарқанду Бухорони бериб юборишни унутибман.
- Ҳазилни ҳам билар экансиз, а, дастлаб кўрганимда сержаҳл одамдирсиз, деб ўйловдим.
- Хилватда нимани сирлашяпсизлар?
- Иккови ҳам овоз келган томонга баравар қарашди. Асадулла Ушинскийни кўриб, таъби тирриқ бўлди. Синелникова эса сир бой бермай жилмайди.
- Вениамин Самойлович, саволингиз бир ҳикоятни эсимга солди, — деди Асадулла энсаси қотганини яширмай. — Бир бола кўшнининг уйига усти ёпиқ тобоқда таом олиб бораётган экан. Бир киши учраб: «Е, ўғлим, тобоқда нима олиб борурсан? — дебди. Ақлли бола шундай жавоб берибди: «Ей, отажон, тобоқ ичиндаги нарсани кишига айтмоқ ва кўрсатмоқ даркор бўлса эди, усти ўралмаган, очик бўлар эди...» Худди шунга ўхшаш, сирлашаётган бўлсак, саволингизга нима деб жавоб қиламиз?..
- О, Вениамин Самойлович, шарқ шоирлари билан ҳазиллаша кўрманг. Айниқса Криловни қадрлайдиганлари аяб ўтирмайди.
- Буни биламан, Валентина Николаевна, Асадулла Мираъламовичнинг тиллари қилич дамидан ҳам ўткир.
- Бўлди, чегарадан чиқманглар, — деди Синелникова пичинг тошлари отила бошлаганини фаҳмлаб. — Биз Пушкинни эслаяпмиз. Вениамин Самойлович, қаторимизга қўшилишингиз мумкин.
- Миннатдорман, хоним, Пушкин! О, буюк даҳо!
- Уни севасизми?
- Уни севмаслик — калтабинлик!
- Асадулла томоқ қирб, тескари қаради. Аёл ундаги ўнғайсизликни сезмаганга олди.
- Битта шеърини ўқиб беринг, Вениамин Самойлович!
- Шеърини? — Ушинский беўхшов кулимсиради. — Бу каллада шеърга ўрин йўқ. Ҳаммаси манифесту чақириқлар билан банд.
- Аёлларнинг кўнглини шу манифестлар билан оласизми?
- О, аёлларнинг кўнглини қандай олишни биламиз биз...
- Асадулла бу ерда ортиқ қолгиси келмади. Шилқимлик иси кела бошлаган суҳбатдан димиққан каютани афзал билиб, улардан узр сўради.

2

Кун оққанда кема лангар ташлади. Шувалов каютада ётган Асадуллани юқори саҳнга чақирди.

— Дарғанинг айтишича, анов тепалик ортида туркманларнинг овули бор экан. Ёнингга бир-икки мусулмонларни олиб, бориб кел, ён-атроф тинчми, сўраб-суриштир, — деди. Кейин яқинлашаётган элчига юзланди. — Николай Захарович, шу яқи ўртада овул бор экан. Мираъламович бориб келсин. Озиқ-овқат харид қилиш керак.

— Майли, борсинлар, — деди Хмарин ҳафсаласизлик билан.

Синелникованинг атрофида гирдикапалак бўлаётган Ушинский Асадулла, Зикриё афанди ва тўрт афғоннинг қирғоққа тушганини билмай, доғда қолди.

Бир барханни ошиб ўтиб, ялангликка чиқдилар. Ялангликда ўттизга яқин ўтов тикилган, атрофда қўй-ечкилар ёйилган эди. Овулга яқинлашаётган бегоналарни кўриб, оқсоқол пешвоз чиқди.

— Хош келдингизлар, — деди у саломга алик олиб.

— Каркига йўл олганмиз, ортиқча нон-гўштингиз бўлса сотиб олайлик, — деди Асадулла.

— Мусулмонмисанлар баринг?

Асадулла шерикларига қараб олди.

— Алҳамдулиллоҳ...

— Унда сенмас экансанлар. Бизга ўруслар келади, дейишиб эди. Ўруслар келса ўтказманглар дейишган.

— Нимага?

— Каркида зулм қилишибди. Бизга яроғ қолдиришди.

— Кимлар ташлаб кетди?

— Э, ўғлон, суриштиришингдан ўрусларинг борга ўхшайди. Демак, сенлар экансан. Иззатинг борида қайт. Бошларинг балолаларга қолмасин.

Қария шундай деб ирғай таёғини дўқиллатиб, орқасига қайтди.

Асадулла ва Зикриё афанди бир-бирига савол назари билан тикилган ҳолда туриб қолдилар. Кейин орқаларига бурилдилар...

— Овулларни қуроллантиришибди, — деди Асадулла Шуваловга.

— Қайтиш керак, ҳали ҳам кеч эмас, — деди Шувалов.

— Бир гап топиб келдингизми? — деди Хмарин уларга яқинлашиб.

Асадулла айтди. Бу орада Ушинский билан Синелникова ҳам уларга қўшилди. Жиддий маслаҳат кетаётганини билиб, Ушинский аввал Зикриё афандига юзланди:

— Бизнинг муҳим гапимиз бор, илтимос, ҳоли қўйсангиз, — сўнг Синелниковага қаради. — Валентина Николаевна, узр, сизни толиқтириб қўймайлик.

— Вениамин Самойлович, сиздан илтимос, Зикриё афандига бундай муомала қилманг. У ҳамма гапдан бохабар, — деди Асадулла унинг қилиғидан норози бўлиб.

— Мана шу ишингиз бекор. Мухожирга ишонишга ҳаққимиз йўқ.

Улар паст овозда баҳслашиб, бир қарорга кела олмадилар. Саҳнда давра қуриб ўтирган афғонлар уларга қараб-қараб қўйиб, безовталанишди.

— Эрталаб ҳал қиламиз, — деди Хмарин баҳсга яқун ясаб. — Ҳозир сир бой бермайлик. Юринглар, афғонлар билан гурунг қилайлик.

Афғонлар уларни ўринларидан туриб қаршиладилар.

— Мирза Қандилхон, гапимиз чала қолиб эди, — деди Хмарин чордана қуриб, — демак, амир Омонуллохон Инглистондан тап тортмабди-да, а?

— Ҳа, соҳиб, тап тортмади. Авом жон деса жонини бермоққа тайёр ҳозир. Эронда ҳам шу ҳолми?

— Йўқ, Мирза, Эронда буткул акси. Россия Эронга мустақиллик берган эди. Мустақилликни асрай олмади.

Хмарин Эрон воқеаларини айтишга тутинди. Афғонлар уни қизиқиб жон қулоғи билан тинглашар, Саид Фаффорбек эса ундан кўзини узмас эди. Хмарин бу ўтқир нигоҳни сезди.

— Мухтарам Саид Фаффорбек, ҳикоям сизга маъқул келиб қолди шекилли, а? — деди у бир маҳал.

Саид Фаффорбек бундай мурожаатни кутмаган эди, шу боис жавобга шошилиб қолди.

— Ҳа, ҳа, — деди у, — ғоят қизиқ ҳикоя. Эроннинг аҳволи кўп мушкул экан.

— Сиз ҳам юрт кезганга ўхшайсиз, кўларингиз айтиб турибди, йўл узок, ҳамсуҳбат бўлайлик, хангома қилайлик.

— Юртларни кезганим рост, бироқ мухтасар гапни хушлайман: йўл қувлаган хазинага, гап қувлаган балога йўлиқаркан. Хазинага йўлиқайлик илоҳим, — у шундай деб юзига фотиҳа тортди. — Насиб қилса ҳали кўп сўхбат қурармиз. Ҳозир толиқдим. Як нафас ҳузур — тахти Сулаймон, дейдилар...

Саид Ғаффорбек ўрnidан туриб, каютага тушиб кетди. Шувалов Асадулла билан кўз уриштириб олди.

«Бири — Ғаффорбек. Шериги ким?»

Ҳар икковининг хаёлида шу жумбоқ ҳукмрон эди.

Телба дарё маст уйқуга кириб тўлғанди. Қоронғилик ҳаммаёқни бир текисда бағрига олди. Тиниқ юлдузлар осмонга сочилган чўғдай пориллайди. Дарёдан кўтарилган енгил шабада гўё шу юлдуз — чўғларни аланга олдирмоқчидай юқорига интилади. Кемага кучи етмаган тўлқинлар баржани силтаб-силтаб тортади. Каюталардан хуррак овози эшитилади.

Асадулланинг ҳам, Шуваловнинг ҳам кипригига уйқу илашавермади.

Шабада осмондаги чўғларни ёндира олмади, аксинча, ўчириб қўйиб, тонгни уйғотиб юборди. Барханлар ортидан бостириб келган тонг ҳадемай ёйилиб кетди.

Хмарин олға қараб юришни буюрди.

Пешинга яқин ўнг қирғоқдаги барханлар устида туркманлар кўриниб, милтиқларини силкитганларича бақира бошлашди.

— Тўхташни талаб қилишяпти шекилли? — деди Шувалов уларга хавотир билан қараб. — Тўхтамасак, отишади.

— Тўхтанг! — деб буюрди Хмарин, дарғага қараб. Кейин Асадуллага яна юзланди. — Гаплашиб келиш керак улар билан, бориб келинг.

— Мен ҳам бораман.

— Вениамин Самойлович, бунақа ишни мусулмонларнинг ўзлари бажаргани маъқул, мен буларнинг феълени биламан, — деди Хмарин. — Асадулла Мираъламович, Зикриё афанди билан бирга боринг.

Улар оқ байроқ кўтариб, соҳилга тушдилар. Аркони ҳарбдан икки отлиқ ажралиб, уларга яқинлашди. Отлиқларнинг иккаласи ҳам елкасига милтиқ, белига қилич осган, кексайиб қолганига қарамай, эгарда тетик ўтиришарди. Улар отдан тушиб, элчилар билан омонлашдилар.

— Бекбобо, бу ҳаракатларингизнинг боиси не? — деб сўради Асадулла. — Кемамизга оқ байроқ илганмиз. Бу ерлардан ўтувимизга амирингиз Саид Олимхон изн берганлар.

Қариялардан бири энгагидаги сийрак соқолини силаб, ўткир нигоҳини Асадуллага қадади. Аммо саволга жавоб бермади.

— Бекбобо, — деди яна Асадулла, — биз сизларга меҳмонмиз. Дарё узориндан Каркига бориб, ундан Афғонистонга ўтиб кетажакмиз. Балки сизнинг аскарларингиз бизнинг кимлар эканлигимизни билмаслар, балки бизларни душман ҳисоблаб отиш очгандирлар?

— Болам, бизларни тентак фаҳмлама, — деди тикилиб турган қария, — сен билганни биз-да биламиз. Бизнинг ўруслар билан орамиз бузулди.

— Сабаб нима, бекбобо?

— Сабабини билмайсанми? Билмасанг айтай, эшит: ўруслар Каркида туркманларга зулм қилдилар. Бекларни тутиб ўлдурдилар. Уйларни ёндурдилар. Бола-бақрани ҳам ўлдиришдан тоймадилар. Инсоният нуқтаи назаридан бундай хўрликка чидашга тоқатимиз қолмади. Ё нажот, ё ўлим! Ё ишларимизни ўнгариб оламиз, ё баримиз қирилиб битамиз.

— Қирилиб битишдан ўзи асрасин, бекбобо, яхши нафас қилинг. Туркманларнинг бахти очилиб кетса ажабмас. Бекбобо, русларнинг зулмини ўзингиз кўрдингизми?

— Замин бевафо бўлиб қолди, болам, ҳеч кимга ишоналмаймиз! Мана сен мусулмоншева экансан, гапларинг маънили, аммо ишонмайман. Ҳозир яхши гаплар гапириб, Каркидаги биродарларингга яроғ олиб кетаётгандирсан? Кеманинг думида замбарак кўрдим?

— Яроғимиз бор, аммо зинҳор кўмакка бораётганимиз йўқ. Каркида туркманларга зулм қилинганини сиздан билиб, ҳайратда қолдим. Бундай бўлувига сира ишонмайман. Сизларни алдашган. Сўзимга инонмасангиз, майли, кемани бунда қолдириб, ўзимиз қайиққа ўтириб борайлик манзилимизга.

— Бўлмайди, болам, қайиқ тугул чибинни ҳам ўтказмаймиз. Биз ўтказсак-да, нарида бошқалар бор. Нобуд бўлишингиз тайин.

— Бекбобо, унда бизнинг Афғонистонга сафаримиз нима бўлади? Биз уруш бўлмасин, муслмонларнинг қони беҳуда тўкилмасин, муслмонларнинг ҳам бағрига шамол тегсин, ўзининг нонини ўзи есин, бошқалар тортиб олмасин, деган келишувни аффон амирига етказмоқ учун хайрли сафарга чиқиб эдик.

— Гапинг чинми?

— Бекбобо, сизни алдамоқ гуноҳ эмасми?

— У ҳолда... Кемадан тушинглар. Элчига ўлим йўқ. Яроғларингни бизга беринглар. Биз сизларни от-аробага ўтказуб, бир кеча-кундузда сарҳадга етказиб қўямиз.

— Ичимизда ўруслар ҳам бор, улар-чи?

— Ким бўлса бўлсин, одам айирмаймиз.

— Бекбобо, ўзингизни уринтирмай, бизларни ўтказиб юбора қолмайсизларми?

— Болам ўзбекмисан, ўзбеклар ўжармас-ку? Мен сенга боғона айтдим. Каркига бора-боргунча аскар кўп.

— Бекбобо, у ҳолда мен кемага қайтиб, биродарларим билан маслаҳат қурай. Балки ёнингизга қайтарман.

— Туркман бобонгнинг гапига кир. Нобуд бўласан йўқса.

Асадулла кемага қайтганда Шувалов барчани қуроллантириб улгурганди. Кема хизматчилари пастдаги той пахталарни юқорига ташиш билан овора эдилар. Хмарин, Шувалов, Ушинский кема қуйруғида элчининг қайтишини сабрсизлик билан кутишарди. Асадулла уларга туркман бегидан эшитганларини айтаётганида Зикриё афанди нари кета бошлади.

— Зикриё афанди, тўхтанг, сиздан яширгувчи сир йўқ, — деди Хмарин. Ушинский эътироз билдирмоқчи эди, у ўнг қўлини кўтариб: «Жим бўлинг», деган ишора қилди.

— Чол ҳийла ишлатмаяптимикин? — деди Хмарин Шуваловга қараб.

Шувалов дарров жавоб бермади.

— Бошим қотиб қолди. Назаримда қирғоқдаги туркман овулларини оёққа турғазишган. Бу чолнинг гапи ғалати. Афғонистонга ўтказиб қўйишига ишонайлик. Лекин қуролларимизни топширишимиз... Нияти қоронғи.

— Ишонмаслик керак уларга, — деди Ушинский.

— Йўлда кетаберамизми? — деди Хмарин.

— Орқага қайтиш керак, ҳали ҳам кеч эмас, — деди Шувалов.

— Сиз замбаракдан бир ўқ узинг, қирғоқда аскар зоти қолармикин, — деди Ушинский. — Улар отган ўқ кемамизга етиб келмаса ҳам керак. Кемага шунча аскар олганимиз нимасию қочишни таклиф қилганингиз нимаси?

— Вениамин Самойлович, милтиқ отишни биласизми?

— Мен сиёсий арбобман. Виталий Сергеевич, ҳали мени жангга солмоқчимисиз?

— Вениамин Самойлович, уёқдан учиб келган ўқ ким арбоб, ким жангчи, деб суриштириб ўтирмайди. Яхшиси бежанжал ортга қайтайлик.

— Энди қўрқитяпсизми? — деди Хмарин зарда билан. — Қароримиз шу: олға юриш. Керак бўлса, жангга кирамиз. Ҳа, Виталий Сергеевич, мен яхшигина мерганман, ҳисобга олиб қўйинг.

Шувалов, иложим қанча, дегандай елка қисди.

Кеманинг жилганини кўрган туркманлар қийқириб, пала-партиш ўқ уздилару тинчидилар.

— Ана, айтмадимми? — деди Ушинский қувониб. — Булар бир пўписа. Замбаракни кўриб, эсларини йиғиб олганлар.

3

Ҳижрон дардининг яраларига туз сепувчи туш тугамай, тун оёқлади. Асадулла тушида болаларини кўрди. Уларни шу ерда, шу дарё юзида кўрди. Удар дарёнинг телба мавжларини писанд қилмай, кема орқасидан изма-из келардилар. Асадулла уларга етишай деб ҳаракат қилади, аммо кема атрофини ўраб олган йўғон арқонларни ошиб ўтолмайди. Бирдан лойқа сув ермойга айланди-ю, ёна бошлади... Унинг алангаси Асадулланинг кўкрагини куйдирди, тутуни нафасини бўғди. Шу алпозда уйғониб кетди. Каюта ичи димиқиб қолган — ётолмади. Шарт ўрнидан туриб, саҳнга чиқди.

Тонг бўзариш арафасида. Кема саҳнида дарёдан кўтарилган шабада ҳукм суради, барханлар ортидан ўт пурковчи куч йўқ. Қумларнинг тафти ҳам сўнган. Тумшуғини қумли оролга тираган кемани уйқусираётган тўлқинлар силтаб-силтаб кўяди.

Асадулла куйруқ томонда ўтирган одам қорасини кўриб, дастлаб танимади. Бағрини шабадага тутиб турганда Фуломқодир қўзғалди-да, унга яқинлашиб салом берди.

— Ҳа, иним, уйқу қочдимми? — деди Асадулла, унинг саломига алик олгач.

Фуломқодир жавоб бермай елка қисиб кўя қолди.

— Уйингизни соғингандирсиз. Ҳадемай юртингизга етасиз. Ҳаловат топасиз.

— Ҳаловатни кўмсаганим йўқ.

Тундроқ юрувчи афғон йигитнинг бу гапидан Асадулла сезди-ки, унинг қалбида бир тош бор. Одатда бундай тош қўзғалса, алам дарёси тўлқин уриб қирғоқдан тошиб кетади. Балки бу тун бир нима сабаб бўлиб тош қўзғалгандир. Балки йигит аламлари оташида қовжираётгандир. Балки унинг ҳам дарди айрилиқдандир. Шундай бўлса, айрилиқ оғриғининг қалбдаги кучи, ларзаси Асадуллага бегона эмас.

— Сиз нимадандир қаттиқ аламдасиз, — деди Асадулла ҳамдард одамнинг овози билан.

Фуломқодир: «Қандай сездингиз», дегандай савол назари билан тикилди.

— Аламсиз одам борми? — деди у пича сукутдан кейин.

— Истасангиз айтинг, кўнглингиз ёзилади.

— Гапингиз ғалати, соҳиб, мен эркакман, аламини баҳам кўрган эркакни кўрганмисиз?

— Маъқул айтдингиз, иним, эркак номини олиш учун ўғил бола бўлиб туғилиш кифоя эмас, дардлар бандилигига дош бериб, енгиш ҳам лозим. Тан жароҳатидан юрак жароҳати ёмон. Сиз ёшсиз, бу азобларга бардош бера оласиз.

— Соҳиб, мен билан булар ҳақда гаплашманг.

— Хоҳишингиз...

Асадулланинг шундай деб жимиб қолганини кўрган Фуломқодир, терслик қилганини фаҳмлаб, изза бўлди.

— Маъзур тутинг, соҳиб, ижозат этсангиз бир сўроғим бор эди.

— Сўранг.

— Юртимни ҳали бориб кўрасиз. Фуқаро ночор. Амир, назаримда, сизларга кўз тикиб эди, ёрдамга маҳтал эди. Сизлар эса... ўзим кўрдим, биздай ночор экансиз. Бизнинг борувимиз, сизнинг келувингиздан нима наф?

— Ночорлигимиз ҳақ. Бизни урушлар еди, иним, ҳозир ҳам уруш тингани йўқ. Илгари фақир минг уқубат ила битта нон топса, ўзига бир тишлагина қоларди. Энди топган нонимни ўзим ейман, деса урушиб ётишибди. Ҳадемай уруш тугайди, фақирнинг нони бутун бўлади. Сизнинг юртингиз ҳам луқмасини Инглистонга бермайди. Бунга етишиш учун қўшнилари инок, аҳил, тинч бўлиши керак. Биз шунинг аҳдлашувига бормоқдамиз.

— Ўруслар нонингизга шерикмасми?

Саҳнга кема дарғаси чиқиб, Асадулла саволга жавоб бера олмади, суҳбатлари узилди. Кема пишқириб, силтаниб, қум орол чангалидан қутула бошлади. Бирин-сири уйғонганлар саҳнга чиқаверишди. Шувалов дарғага харитани кўрсатиб, ниманидир аниқлаб олгач, барчани тўплади.

— Агар кечаги чолнинг гапи рост бўлса, бугун яна туркманларга дуч келамиз. Беш-олти соатдан кейин дарёнинг тор ерига етамиз. Пистирма учун бундан боп жой йўқ. Эҳтиётдан шай бўлиб туришимиз шарт.

Пистирмага етишни истамагандай кема тез-тез қумга тиқилаверди. Бундан дарға ҳам, хизматчилар ҳам ҳолдан тойишди. Шувалов айтган жойга беш-олти соатда эмас, кун пешиндан оққанда етишди.

Олға юришганлари сайин соҳил аста кўтарилиб, дарёни икки томондан сиқиб кела бошлади. Тўлқинларнинг бевошлиги ортди. Кема тор, чуқур ўпқон сари кириб боргандай бўлаверди. Ана шу пайтда ҳар икки қирғоқдаги тепаликлар устида одамлар кўринди. Дам ўтмай ҳар икки қирғоқдан ўқ дўли ёға бошлади.

Шуваловнинг буйруғи билан вакола ҳайъати ва афғон аъёнлари пастга тушиб, каюталарда жон сақлайдиган бўлишди. Қолганлар тепада жанг бошладилар.

— Булар огоҳлантириб ҳам ўтиришмади, демак, кучлари кўп, ўзларига ишонишади.

— Ваҳима қилманг, ўртоқ Мираъламов, ўтиринг, — деди Ушинский зарда билан.

Асадулла унга жавоб бермай, тик турганича юқорига қулоқ тутди: замбарак уч-тўрт ўқ узиб, жимиб қолди. Нима бўлди? Баржадагилар қирилиб битишдими? Пулемёт ҳам бир меъёрда отмаяпти. «Бемаънилиқ, бу ҳолда жангга кирмоқлик мутлақ тентаклик. Кема тайёр нишон-ку? Бу ёқдан отилган ўқ тупроққа санчилади, беҳуда кетади. Наҳот Шуваловнинг фаҳми шунга етмаса?»

Кема имиллаб олға боради, ўқ дўлининг тинишидан эса дарак йўқ.

— Николай Захарович, эшитяпсизми, туркманларда куч кўп. Орқага қайтиш керак.

— Тор ўзандан чиқиб олсак, улар бас келишолмайди.

— Унгача одамларимиз нобуд бўлиб кетишади.

— Ваҳима қилманг, азизим, ўтиринг. Одам бунақа пайтда ўзини қўлга ола билмоғи керак.

Шу пайт каюта эшиги зарб билан очили, ичкарига афғон сарбози йиқилди. Синелникова қонга беланган йигитни кўриб кўрқувдан қичқириб юборди. Ушинский довдираб қолди. Аввал Асадулла, кейин Хмарин сарбозга ёрдам бериш учун шошилишди. Сарбознинг ўнг билаги ўқдан титилиб кетган, оғриқдан гапиришга қурби етмасди.

— Ўрус сардор ўлди, — деди инграб.

Асадулла ўзи ҳам билмаган ҳолда юқорига интилди.

— Мираъламов, қайтинг! — деб буюрди Хмарин.

— Ярадорга қаранглар! — Асадулла шундай деб эшикни ёпди.

Юз-кўзи қонга беланган Шувалов той пахтага суюганича ҳаракатсиз ўтирарди.

— Виталий Сергеевич! — деди Асадулла, уни елкасидан ушлаб.

— Тирикка ўхшайман, Мираъламович, — деди Шувалов инграб, — қара, кенгликка чиқдикми?

— Йўқ.

— Қайтиш керак.

Асадулла пахтадан бир сиқим юлиб олиб, Шуваловнинг юзидаги қонни артди. Ўқ пешонасини ялаб ўтган экан.

— Боғлаб қўй, Мираъламович, тўйгача тузалиб кетади.

— Бунақада тўйни кўрмаслигимиз ҳам мумкин. Каютага тушинг.

— Сен тушиб айт, орқага қайтишга рухсат берсин.

Шу пайт кема бир силтаниб, тўхтади.

— Қумга тиқилди, — деди Асадулла асабийлашиб. — Энди ем бўлишимиз тайин. Замбарак нимага жим?

— Отилмаяпти.

«Иш юришмаса буламиқ³¹ дандон синдиради, дегани шу», деб ўйлади Асадулла, кейин дарғанинг ёнига югурди.

— Кенгликка қачон чиқамиз? — деди у бақириб.

— Бу аҳволда икки-уч соатсиз чиқиб бўлмайди, — деди дарға отишаётганларга ишора қилиб.

— Орқага ҳайданг, қайтамиз, — деди Асадулла қатъий. Бу қатъийликдан ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

Кема силтаниб-силтаниб қум чангалидан қутулди-да, ортга қайта бошлади. Салдан сўнг каюта эшиги қия очилиб, Хмариннинг боши кўринди.

— Нима гап? — деди таҳдидли оҳангда.

— Қайтыпмиз, — деди Асадулла. — Қаранг, ўтиш мумкин эмас.

Хмарин ташқарига чиқмади. Шуваловнинг аҳволини кўрди-ю, индамай эшикни ёпди.

Туркманлар уларни анча ергача таъқиб этиб бордилар. Оқим изига тушган кема тезлашиб кетди.

Омон қолган аскарлар ярадор шерикларининг жароҳатларини боғлашди. Тўрт кишининг жасадини кеманинг қуйруқ томонига қўйиб, устига мато ташлашди. Баржада ҳам уч одам ҳаракатсиз ётарди.

Яраси ювилиб, малҳам қўйиб боғлангач, Шувалов каютага тушди.

— Валентина Николаевна, малол келмаса, ярадорларга қарасангиз, — деди Асадулла.

Хмарин бош ирғаб «боринг» дегач, Синелникова норози кайфиятда чиқиб кетди.

— Етти киши ҳалок бўлди. Ўттиз икки одам яраланган, оғирлари ҳам бор, — деди Асадулла ҳорғин оҳангда.

— Бунга Бухоро амири жавоб бериш керак, — деди Ушинсий.

— Вениамин Самойлович, Бухоро амири ўликларни тирилтириб беролмайди.

— Виталий Сергеевич, сиз ҳарбий одамсиз. Шунин билар экансиз, нимага қаттиқ турмадингиз, бизни ишонтирмадингиз?

— Вениамин Самойлович, — деди Хмарин асабийлашиб, — илтимос, бунақа бемаъни баҳсни бас қилинг. Ахир ўрни эмас, наҳот тушунмасангиз?

Каюта эшиги тарақлаб очилиб, Фуломқодир кўринди.

— Соҳиб, сизни йўқлашяпти, — деди у Асадуллага.

— Ким?

— Мирзо Қандилхон соҳиб. Саид Ғаффорбек соҳиб оғирлашиб қолдилар.

Фуломқодир шундай деб эшикни оҳиста ёпди.

— Нима деяпти? — деди Ушинский.

Асадулла айтди. Шуваловнинг ярим юмуқ кўзи шарт очилди.

— Тез чиқинг, — деди у.

Афғонларга ажратилган каютада кўкраклари боғланган Саид Ғаффорбек ҳансираб ётарди. Асадулланинг кирганини билиб, Мирзо Қандилхонга «чиқинглар» деб илтимос қилди. Унга итоат этдилар.

— Асадулла афанди, мен Рафиқман, — деди у ўзбекчалаб.

— Биламан. Сизга... бу ерда... қанақасига ўқ тегди?

— Худо ураман деса, жой танламас экан. Бир қарай деб эдим...

— Менда гапингиз борми?

— Гуноҳимдан ўтинг мени.

— Шугинами?

— Тошкентга қайтсангиз, Худо хоҳласа қайтасиз, сиздан бир ўтинчим бор: Ўқчидаги уйимга боринг. Кўчадан киришда ўн бир қадам, айвондан кўчага ўн уч қадам юриб, сўнг қиблага тўрт

³¹ Аталасимон овқат.

қадам қўясиз. Сўнг одам бели баробар қазисангиз бир хум чиқади. Тиллоларнинг ярми, йўқ, учдан иккиси сизга, розиман, олинг. Қолганини завжамга бериб, болаларим билан Бухорога етказинг. Бухорода акам бор, завжамни никоҳига олиб, болаларимга оталик қилсин. Васиятим шу.

— Тошкентга нима учун бориб эдингиз? Тўғриси айтсангиз, васиятингизни бажо келтирамиз. Тиллоларингиз менга керак эмас.

Саид Ғаффорбек кўзларини юмди. Нафас олиши тезлашди.

— Москвага етганда элчини ўлдирмагим лозим эди.

— Ўзингизга ярашмаган ҳунарни танлаган экансиз. Қотилликдан кўра хоинлик дуруст эмасми сизга?

— Гапирманг... Худо урди мени.

— Қайтишингиз сабаби нима?

— Москва йўли берк... Валихонга бошқа одам боради. Бухорода Хаустон деган инглиз ҳаммасининг ҳисоб-китобини қилиб берган. У Тошкентдан одам кутаётган эди. Кимлигини билмайман. Ўша одам келса, улар ҳам Афғонистонга йўл оладилар. Мен... сизларни йўқ қилишим керак эди.

— Бир ўзингиз-а? Шеригингиз ким?

— Шеригининг кимлигини билмайман... бир одам бор яна, ғайридинлардан... Энди васиятимни бажо келтирасизми... қасам ичинг...

— Истагингизни оилангизга етказаман.

— Илоҳим Тошкентга омон-есон қайтинг...

Асадулла ташқарига чиқди. «Мени ўлдириши лозим бўлган одам, энди омонлик тиласа?! Ажаб дунё бу...» — деди у ўзича.

Кўп ўтмай афғонлар Саид Ғаффорбек жасадини ҳам қуйруқдаги мурдалар ёнига қўйдилар.

Оқшом тушиши билан кема дарё ўртасида лангарандоз қилди. Марҳумларни соҳилга дафн этдилар. Тун таҳлика билан кечди. Тонг ёришар-ёришмас лангар кўтарилди. Қош қораймай туриб Термизга етдилар. Ярадорларни қалъа госпиталига жўнатгач, Хмарин Асадулла билан биргаликда темир йўл бекатига бориб назоратчига Кўшкка боражакларини маълум этди.

— Поездингиз Тошкентга жўнаб кетган, — деди назоратчи. — Фақат хароб вагонларим бор.

Назоратчи ўқлар тешиб ўтган, айрим ерлари куйган, деразалари синган вагонларни кўрсатди. У ер-бу ерини тозалаб, эрталабга тайёр қилишини айтди.

— Асадулла Мираъламович, сиз Ушинскийнинг номзодига қарши чиққан экансиз. Буни эшитиб, миллий адоват деб ўйлаган эдим, янглишган эканман. Сиз уни яхши биларкансиз, — деди Хмарин.

— Буни нимага эслаб қолдингиз?

— Мен ўзимни оқламайман, лекин кўпроқ ўша айбдор, унинг гаплари меъдамга тегди.

— Николай Захарович, бир-биримизни айбламайлик. Олдинда ҳали узоқ йўл бор.

— Сиз ҳукумат аъзосисиз, шу одамни орқага қайтариб юборсангиз-чи?

— Ҳаққим йўқ, Николай Захарович. Менга бундай ҳуқуқ берилмаган. Ундан ташқари у фирқа гуруҳига бош.

— Мушкулумизни осон қилиб бўлмас экан, азизим, — деди Хмарин афсусланиб.

Асадулла унга қараб туриб, дастлабки учрашувини эслади. Ўшанда Хмарин Асадуллада нохуш таассурот қолдирган эди. Икки ой аввал Туркистон Ташқи ишлар халқ нозирлигига чақирилганда Асадулла яна Ишоқхонни жўнатиш масаласида гаплашмоқчидир, деб ўйлади. Бироқ хонага кириши билан нозир унинг қўлига арабча имлода чиройли қилиб ёзилган мактуб тутди.

— Афғонистоннинг янги амири Москвага мактуб юборибди. Шу ерда таржима қилиб, радиотелеграф орқали етказамиз. Сизга Николай Захарович ёрдам берадилар. Танишинг: Хмарин, Николай Захарович. Россия империясининг Эрондаги элчихонасида масъул вазифада

ишлаганлар. Дипломатлар ичида биринчи бўлиб Совет Россиясига хизмат қилиш истагини билдирганлар. Инглизларнинг тазйиқи туфайли Эронни ташлаб келишга мажбур бўлганлар.

— Сиз мен билан истасангиз форсийда, истасангиз рус тилида гаплашаверинг, — деди қотмадан келган, ораста кийинган, ҳали қирқни қораламаган Хмарин унга қўл узатиб:

— Форсийни сизчалик билмасам керак, ҳар ҳолда уста кўрмаганман, кўп сўзлашмаганман ҳам, — деди Асадулла.

Кўз қарашларидан киборлиги сезилиб турган Хмаринга бу гап хуш ёқиб, жилмайди.

— Бошладик бўлмаса, — деди у Асадуллани ёзув столига таклиф қилиб. — Хў-ўш, амирнинг биринчи гапи шундай, — Хмарин оёқларини чалиштириб олганча оғзаки таржима қила кетди. Асадулла эса ёзиб борди. Мактуб яримлаганда Хмарин мактубни Асадуллага узатди. — Бир чекиб олай, ўзингиз эрмак қисиб туринг.

— Шу ерда чекаверинг, Николай Захарович, — деди нозир кулдонни у томон суриб. Хмарин миннатдорчилик билдириб, папирос тутатди-да, кўзини сал қилиб, Асадуллага разм солди.

Асадулла унинг найрангини фаҳмлаб, ичида кулиб қўйди-ю, сир бой бермай ишни давом эттирди. «Подшо хизматида бўлгани учун нозир унга ишонқирамай, мени чақиртирган. Бу димоғдор жаноб ҳалиги гапимга ишониб, энди мени синаб кўрмоқчимиз?.. «Асадулла хат мазмунини яхши тушунса-да, сўзларни русчада қиёмига етказиб ифода этишга қийналди. Шунинг учун таржимани дафъатан бошлай олмади. Хмарин унга эътибор бермагандай хотиржам папирос тутатаверди. Асадулла узоқ ўйлаб, мактуб таржимасини давом эттирди.

«... Олий ҳазратлари, менинг буюк ва қадрли дўстим, Буюк Русия давлатининг президенти! Сиз инсониятнинг дўстлари бўлмиш ўз йўлдошларингиз ила бақамти адолатли ва олийжаноб вазифани — одамларнинг фароғати ҳамда фаровонлиги хусусида қайғурмоқни зиммангизга олганингиз боиси ва дунёдаги юртлар, дунёдаги халқларнинг озодлигини, тенг ҳуқуқлилигини овоза этганлигингиз учун мен мустақил ва озод Афғонистоннинг шу дўстлик хатини тараққиёт йўлига интилниш афғон халқи номидан илк бора сизга юбормагимдан сарфароздирман.

Соф юракдан билдирган ҳурмат-еҳтиромим буюк дўстим томонидан лутфан қабул этилажак, деб ҳоҳиш билдираман ва чин юракдан ишонаман.

Ҳижрий санасининг 1337 йили, ражаб ул муражаба ойининг 6-куни, яъни насарий санасининг 1919 йили, 7 апрели.

Сизнинг дўстингиз Омонулло».

Асадулла хатни нозирга узатди. Нозир кўзойнагини бурнига қўндириб, тезгина ўқиб чиқди.

— Демак, учинчи мактубимиз ҳали уларга етиб бормабди. Лекин... ниятлари яхши, жуда яхши. Ниҳоят, мустақиллик нима эканини англашибди.

Хмарин Асадулланинг таржимасини ўқишга ошиқса ҳам сиртига чиқармади. Стол устидаги иккинчи хатни олиб, кўз югуртирди.

— Буниси «умрлари узоқ бўлгур ташқи ишлар министрига», «умрлари узун бўлгур амирнинг» пок ниятларини тасдиқ этувчи нома. Ҳорижия нозири Маҳмуд Тарзи имзолаган. Шарқликларнинг одати шунақа. Ҳар бир сўзи такаллуфга тўйдирилган, гаплари ёлғонми, чинми ажратиб бўлмайди. Умуман... дипломатия тилига жуда мос.

Бу гап Асадуллага малол келиб, манзират қилиб ўтирмади:

— Жаноб Хмарин, — деди у норози оҳангда, — буни Европада айтсангиз ярашарди.

— Ҳа, ҳа, Николай Захарович, — деди нозир унинг гапини бўлиб, — кесатикларингиз ўринсиз.

— Кесатаётганим йўқ, мени кечиринг, — деди Хмарин ўрнидан туриб. — Чиндан ҳам дипломатия тили такаллуфга бой бўлиши керак. Қоидаси шунақа. Умуман... дипломатияда сохталик мавжуд. Генри Уолтен деган дипломатнинг бир гапи бор: «Елчи ўз давлати манфаатлари йўлида бошқа мамлакат аҳлини усталик билан алдаш учун ҳорижга

юбориладиган ростгўй, ҳалол одамдир», дейди. Жан Лабрюер эса: «Дипломатнинг вазифаси ўзи алданмагани ҳолда бошқаларни алдай олишдан иборат», дейди. Сатоу эса...

— Жаноб Хмарин, қўйинг бу гапларни. Ким ўзи уларингиз?

— Уларми? — Хмарин нозирга қараб, елка қисди. — Улар машҳур дипломатлар. Бири инглиз, бири франтсуз...

— Ана кўрдингизми, ўзгаларни алдаш уларга ярашади, бизга эмас.

— Сиз, Асадулла Мир... кечирасиз...

— Мираъламович, деб эслатди нозир.

— Ҳа, Мираъламович, дипломатия сиёсатидан беҳабар бўлсангиз керак. Ҳар бир давлат, ким бошқаришидан қатъи назар, ўзга давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатишга мажбур. Дипломатик алоқаларнинг эа ўз қонун-қоидалари бор.

— Алдашни асос қилиб олган қоидаларими? Йўқ, бу бизга тўғри келмайди. Эски дунёнинг бундай дипломатияси бизга тўғри келмайди.

— Янгиси, маъқули борми?

— Унисини билмайман. Лекин... бўлиши керак, бўлади. Бир-бирини алдаш билан қанақа дўстлик ўрнатиш мумкин, ҳеч тушунолмапман.

— Бу ҳақда кейинроқ бафуржа мулоҳаза қиламиз, — деди нозир, уларни мурсага келтириш ниятида. — Ҳозир Тарзининг мактубини таржима қили беринглар. Шу бугуноқ Москвага етказишимиз керак.

Асадулла Туркижроқўм мажлисида Хмарин номзодини эшитганида, бир нарсага ҳайрон бўлган эди: шу пайтгача подшога астойдил хизмат қилган, кимлардир асос солган дипломатия қоидаларини тўғри деб билувчи бу одамга шундай вазифани қандай ишониб топширишди экан? Фақат шахсий таассуроти эмас, балки мана шу мулоҳазалар пайдо бўлгани учун ҳам Хмарин номзоди Асадуллада иккиланиш уйғотган эди. Талъат мақсумнинг, сўнг Рафиқ Ирисовнинг гапларидан кейин бу иккиланиш қайта уйғонди. Карки сари юришга ўзи буйруқ бергани ҳолда айбни ўзгага юклаши эса шубҳа эшигини очиб юборди...

Тунни кемада ўтказдилар. Кун ёйилганда «мажруҳ» вагонларга жойлашиб, «қайдасан Кўшк», деб йўлга чиқдилар. Шуваловнинг яраси хавфли эмас экан, докторлар унинг сафарга чиқишига монелик билдирмадилар.

4

Кўшк йўли беҳатар бўлса-да, Асадулланинг юрак-бағрини эзиб юборди. Йўл четларида уруш даҳшатидан дарак бериб турувчи куйган уйлар, қорайган ўчоқлар, сўппайиб қолган мўрилар, яқин-яқин ердаги инсон мазорлари, ҳайвонларнинг ўлимтиклари... Гўё бу қумлик улў маҳшаргоҳ кўринади. Мана шу куйган уйлар одамларнинг бахти эди. Бу уйларга ҳам қалдирғочлар баҳор келтирар эдилар. Бу уйларга ҳам қалдирғочлар оз бўлса-да бахт, оз бўлса-да шодлик олиб кирар эдилар. Энди уйлар куйган. Энди қалдирғочлар йўқ. Инсонларнинг нотинчлиги беозор қушларни ҳам тўзитган. Қайғуга банди бўлганда кўзга тор кўринган бу уй бахти чечаги кулганида олам қадар кенг, олам қадар гўзал кўринарди. Энди бу одамлар қайда? Тирикми улар? Ё мазористонни макон қилганмилар? Ё айрилиқнинг темир тирноқлари орасида нола чекиб, бу ерлардан бош олиб кетганмилар? Бундаги қалдирғочлар қайда? Қай ерларда осойишталик излаб чарх ураётган эканлар?

Асадулла шу ўйлар гирдобида туриб, ўз уйини эслади. Ўша қорайиб, тутаётган уйини, супа устини, супада жизғанаги чиқиб ётган хотини, унга ёпишган кенжасини эслади. Кўз олдидаги ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Харобазорлар ердан узилиб, вагон билан ёнма-ён чопаетгандай, «менга қара, мендан кўз юмма, мени унутма», деб нола қилаётгандай бўлди. Харобалар «югура-югура» чарчагандай, ортда қолиб кетди. Ана шунда... болалари кўринди. Шод, чақ-чақлаб ўйнаётган болалари эмас, куйган азобланган болалари кўринди. Улар тинмай югуришади. Нимадир деб бақиривади. Асадулла эшитмайди. Поезд филдиракларининг тарақ-

туруқидан бошқа товуш қулоғига кирмайди. Филдираклар эса бир меъёрда, «Бу нимаси? Бу нимаси?», деб овоз чиқараётгандай...

Асадулла анчагача шу туйғуларга банди бўлиб турди, кейин ўзини босиб, фикри тиниқлашгач, хаёлига сатрлар қуйилганини ўзи ҳам сезмади:

*Гуллар хазон ўлмиш, тикони қолмиш,
Боғлар барбод ўлмиш, хазони қолмиш.*

*Золим фалак бу элларга қаҳр этмиш,
Хонавайрон, синган қозони қолмиш...*

Кўпдан бери, айниқса, уйи ёнгандан бери хаёлига шеър келмаган эди. Даҳшатли манзаралар уни кутилмаганда шеърга қайтарди. Лекин бу оний ҳолат уни тезда тарк этди. Кўкрагидаги оғриқ кўзғалиб, кўзларини юмди. Шуваловнинг маслаҳатига кўра, яхши кунларни, бахтли дамларни эслашга ҳаракат қилди. Даҳшатга тирик гувоҳ бўлиб турганинда қувончли дамларни эслашга уриниш бачкана туюларкан. Ўзининг ҳаракатидан ўзи нафратланиб, кўзини очди: рўпарада Зикриё афанди кўзини юмиб ётарди. Пастки ўриндикда боши боғлоқлиқ Шувалов ўйга толган. Ушинский тирсагига таяниб, нигоҳини ташқарига тиккан. «У ҳам харобазордан даҳшатга тушганмикин? Индамай қолгани қизиқ. Ахир темир эмас, одам-ку, юрагига найза ботгандир, жим кетиши шундандир. Ё бошқа сабабми? Рафиқ айтган ғайридин шу эмасми? Шувалов асосан шундан шубҳаланяпти. Ушинский Карки йўлидан борамиз, деб туриб олганидан кейин шубҳаси яна ҳам ортди. «Боз гардад ба асли худ ҳама чиз, зари софию нуқрау арзиз»³², дейишлари бежизмас. Мана, Саид Ғаффорбек — Рафиқ Ирисов сўнгги нафаси олдида аслига қайтди-ку? Ушинский асл қиёфасини қачон кўрсатади? Агар Шуваловнинг шубҳаси тўғри чиқса, кўп вақт ниқобда юрмайди, сафар оёқламай ўзини ўзи фош этишга мажбур бўлади. Балки у душман одами эмасдир? Бу аҳволда қанча юради? Юрт бошига мусибат тушгунчами? Ҳа, бунақалар мусибатнинг илк дақиқасидаёқ бошқа томонга ўтишга мамнуният ила шай туришади. Энг хавфлиси ҳам шу — кўзининг ёғини еб юради, суянсам суянчиғим, ёпинсам ёпинчиғим, деганинда ҳам суянчиқсиз, ҳам ёпинчиқсиз қоласан.

Ушинский лип-лип ўтаётган йўл четидаги харобазорга кўзларини тикиб ўтирган бўлса-да, хаёли бошқа ёқда эди. «Мираъламовнинг феълини билардим, буларга қўшилмаслигим керак эди. Содиқлигимни кўрсатаман, деб топшириққа бўйсуним — менинг калтабинлигим. Содиқ одамдан қачон миннатдор бўлишибди? Содиқ одамнинг қисмати бир — бевақт шарафсиз ўлим. Булар сафига ўтган эдим, менга ким қўювди садоқатни кўз-кўз қилишни. Садоқатлиларнинг ўн тўрттаси ётибди ер тишлаб. Шуларни кўриб ҳам ақлим кирмабди-я. Умуман, ўйиндан чиқишим керак эди. Пайт пойлашим керак эди. Энди кеч... Манави жандармдан эҳтиёт бўлишим керак. Менга кун бермайди энди...»

Шувалов кўзларини юмиб ётгани билан уйғоқ эди. У Оренбургни, унда қолган хотини, бир ўғил, бир қизини ўйларди. Оиласини Москвага жўнатомай қолди. Ўртоқлари ваъда беришгани билан кўнгли нотинч. Агар Дутовнинг одамлари собиқ жандарм Шуваловнинг болшевик экани, ҳозир Туркистон ЧКсида хизмат қилаётганидан хабар топишса оиласини омон қўйишмайди. У оиласини Москвага, ундан Тулага, отасининг ҳузурига жўнатмоқчи эди. Йўлнинг хатарга тўла эканини биларди, аммо ўзга чораси йўқ эди. Шуваловнинг ҳам қалбида айрилиқ жафоси бор эди, шу сабаб Асадулланинг дардини эсласа, оиласи ёдига тушаверади. Назарида болаларини атаман Дутов тириклайин ўтга ташлагандай бўлади. Ҳозир ҳам хаёлини шу машъум фикр ёритди. Сесканиб, шарт кўзини очди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, — деди Ушинский, худди унинг уйғонишини пойлаб ўтиргандай, — яхши тушлар кўрдингизми?

Шувалов ёмон хаёлини ҳайдамоқчи бўлгандай, бошини силкиб, керишди.

³² Мазмуни будир: Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, бари бир, ўз аслига қайтади.

— Бунақа шоҳона вагонда фақат шоҳона туш кўрилади. Агар лозим бўлса, айтиб беришим мумкин.

— Виталий Сергеевич, пичинг қилманг.

Шувалов унинг кўзига тикилиб, ёвузлик учқунини кўрмади. Хаёлида кутилмаганда уйғонган гап ўзига маъқул келиб, сохта жилмайди.

— Пичинг қилаётганим йўқ, Вениамин Самойлович, тушимда изимизга тушган айғоқчини нақ пешонасидан отиб ташлабман. Менинг тушим ҳамisha ўнгидан келади.

— Айғоқчи? — Ушинский саросималанди. Бармоқлари енгил титради. Буни Шувалов ҳам, тепада кузатиб ётган Асадулла ҳам сезди.

— Ичимизда айғоқчи бор эканми?

— Қим айтди? — деди Шувалов унинг кўзига тикилиб.

— Ўзингиз, ҳозир айтдингиз-ку?

— Э, омон бўлинг, мен тушимни айтдим сизга.

Шувалов шундай деб кулди-да, Ушинскийнинг елкасига оҳиста уриб қўйиб, даҳлизга чиқди.

Асадулла уларнинг суҳбатига аралашмади.

Кўзини юмиб ётган Зикриё афанди бўлиб ўтган суҳбат тубида оғир тош яширинганини сезди. «Ораларида ихтилоф бор. Ушинский деганлари бошқача одам. Шуваловнинг турган-битгани сир. Хмарин, киборлиги демаса, бамаъни, билимдонга ўхшайди. Хонимчанинг сирли қарашлари, нозли кулишлари ғалати, бу Овруро одамлари учун ғайритабиий эмас, аммо шарқликларга ҳазм бўлиши қийин. Сафарга аёлни олиб нима қиларди. Шуни деб ғалва чиқмаса эди. Ихтилофга барҳам бера олишмаса, оқибат нима бўлади? Юрт аҳволи нима кечади?»

Зикриё афанди йўлга чиққанида Кобулга етиб боришни, Ҳиндистон муваққат ҳукумати аъзоларига вакола ҳайъатини таништиришни орзу қилган эди. Буларнинг аҳил эмаслигини сезиб, кўнглига ғулғула тушди. Бири бир ғояни, иккинчиси иккинчи ғояни айтиб турса, ҳукумат аъзолари нима дейишади?

Поезд хариш бўлган бедаво отдай судраларди. Вагон дам-бадам силкитганда чалқанча ётган Синелникованинг кўкраклари юпқа кўйлакни титратади. Қўлларини болиш қилиб олган бу зебо аёл эшик ўрнига тортилган пардага кўз тиккан. Кимнингдир, ким бўлса майли, кириб келишини кутади. Аввалига Асадулланинг кириб келишини истади. Бева эркак аёл имосига илҳақ бўлади, лекин бу Мираъаламовичдан садо чиқмайди. Шоир бўлиб севги ҳақида шеър битмаган эркак эркакми? Синелникова шуни ўйлайвериб, боши қотиб кетди. Охири Асадулла ҳақида ўйламасликка қарор қилди. «Бу эркак билан зериккан маҳалда фақат адабиёт ҳақида суҳбатлашиш мумкин», деб қўйди. «Вениамин Самойлович — тайёр пишган ош. Истасам ейман, истасам чайнаб, тупуриб ташлайман, истасам итларга бераман... Бунақа шилта, арзон-гаров одамларни итга берган маъқул. Унгача силаб-сийпаб туриш керак. Муҳожирнинг иши осон. Нафасим тегса, боши айланиб, тиз чўкканини ўзи ҳам билмай қолади. Чекист — чақилмайдиган ёнғоқ. Унга қип-яланғоч рўпара бўлсанг ҳам, аввал ҳужжат текширади. Бунақалардан узокроқ юрган маъқул. Хмарин... О, у менинг содиқ қулим бўлиши керак. Ҳозир гўё мен сичқону у қорни тўқ мушук. Нима ҳам қилардик, мушук жанобларининг қорни очар, кейин изимдан эмаклар қоларлар...»

Шундоққина кўшни хонада Хмарин оёқларини чалиштириб ётган ҳолда папирос тутатарди. Синиқ деразадан кираётган илиқ шамол папирос тутунини бир онда тўзителиб, кўздан йўқотарди. «Биз ҳам тутунга ўхшаб қолдик, — деб ўйлади у, — Россия тўзиб кетди. Бечора Россия. Шундай қудратли мамлакатнинг пароканда бўлиши мумкинлиги ғалати ҳол. Ақлга сиғмайдиган ҳодиса. Тарихнинг қалтис хатоси. Император-ку, илдизига қурт тушган, чириб адо бўлган дарахт эди. Керенский ҳукумати-чи? Нимага анқовсиради? Нима учун ҳокимиятни бой бериб қўйди? На сиёсатдан, на давлат юритишдан хабари бўлган одамларнинг қўли баланд келса?! Ушинский деганларини элчихонага фаррош қилиб олмас эдим. Энди менга ақл ўргатмоқчи. Нодон! Унга фақат Шувалов бас келади. Ҳар ҳолда дворян дворян-да. Муомаласидан билиниб турибди.

Болшевикларга нимага аралашиб қолган экан бу? Яна ЧКга... Мираъламов покиза одам экан. Унга дипломатияни ўргатмаса ҳам бўлади. Шарқли зиёлилар муомаласининг ўзиёқ дипломатга хос. Бошига оғир кулфат тушса ҳам билдиргиси келмайди. Бу одам лойдан эмас, тошдан ясалган бўлса керак. Муҳожирнинг феъли ҳам Мираъламовга ўхшайди. Бунинг хомхаёллигига ҳайронман. Ҳиндистонни Англия чангалидан тортиб олиб бўларканми? Ҳиндистон — Англияга бир умрга берилган неъмат. Афғонистон ҳам узоққа бормайди. Бу уринишлари аввалги буюк Россия даврида наф берарди. Болшевиклар инглизларга қарши нима қила олишарди? Дипломатлар вагонининг аҳволи бу. Яхши ҳамки шу вагонларда Кобулга кириб бормаймиз. Йўқса... Э, Тангрим, Россияда нима қасдинг бор эди? Мен нима гуноҳ қилган эдим. Мен саргардонликни эмас, саройларда виқор тўкиб юришларни умид қилиб эдим-ку? Юрагим кечагина тўлган коса янглиғ эди. Бугун эгасиз бўш ётоққа айланди. Гоҳо равшан, гоҳо хира бу оламдаги дабдабалар момақалдиروقдай ўткинчи экан-да, а? Россиянинг қудратини қайтариб бер, Тангрим. Исо Масихнинг жонини қайтариб бергансан-ку, унинг умматларига ҳам ишончни, қудратни қайтар...! «Хмарин хаёлидан шу гаплар ўтиб беихтиёр ўрнидан турди-да, шошилиб чўқиниб қўйди. У художўй эмас, чўқинган онлари камдан-кам бўларди. Ҳозирги иши бир оздан сўнг ўзига ҳам наша қилиб, аччиқ кулимсиради. «Асабларим чарчабди. Бу одамлар билан муомала қилиш учун темир асаб керак. Яхши ҳам Валюшани ёнимга олдим. Лекин... хонимнинг кўз сузишлари сал бошқача бўляпти. Огоҳлантириб қўйишим керак... «Имрўз букуш чу метавон кушт. Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт»³³, деганлари рост...»

Хмарин шу қарорга келиб, ўрнидан турди.

Қўшни вагон афғонларга берилган, Фуломқодир эшикка яқин бўлмада, уч сарбоз билан бирга эди. Юрагига гап сиғмай, сарбозлар гурунгига қўшила олмаган Фуломқодир вагон эшигини очиб, зинага ўтириб олди. Илиқ шамол уни ялаб-юлқай бошлади. Кемада Карки томон йўлга чиқишганда у хотиржам эди. Ҳатто пистирмага дуч келганда ҳам ўзини йўқотмади. Лекин Кўшк — Ҳирот орқали Кобулга борилажани билиб, безовталанди. Кобулга агар Ҳазора йўли билан кетилса, Чораймоқни босиб ўтишади. Демак ўша ерда... унинг куни тугайди. Киндик қон тўкилган очофат ерга энди юрак қони тўкилади. Унинг гуноҳлари беҳисоб кўпайди. Оллоҳнинг марҳаматига умид йўқ. Серсоқолни отганда кўзи тинди. Илгари ҳеч бундай бўлмаган эди. Бегуноҳ одамни отиб, Худонинг қаҳрини келтирдими? Оллоҳ шунинг учун уни Карки йўлидан қайтариб, Ҳазора йўлига рўпара қилдими? Чораймоқда кимнинг қиличи қонсираган экан? Унинг жонини ким олар экан? Пешонасида шундай шармандали ўлим борлигини билса, бунчалар саргардонликка кўнармиди... Фуломқодирнинг ёзуғи фақат шуми?.. Шу гапларни хаёлидан ўтказган совар кўзларини чирт юмиб, инграб юборди.

Вагон тўрида, алоҳида бўлмага жой қилдирган Мирза Қандилхон хаёли кемадаги воқеалар билан банд эди. Бухоро амирининг истаги билан қўшилган Саид Фаффорбекнинг хатти-ҳаракати, ҳалокати унга сир бўлиб қолди. Бухоро ерида отиш очганларга амир номидан сўз айтмагани бир сир, отишда ўзини тутмай, тўппонча билан ташқарига чиқиб, оқибатда ўқ еб пастга қулаши ўн сир, «болшевик сардор»га гап айтгани юз сир эди. Энг алам қиладигани — бу сирларнинг биронтасига ҳам унинг тиши ўтмас эди. Кемадан поездга эмас, сирлар қанотидан алам қанотига ўтгандай безовта эди у.

... Поезд имиллаб йўл босади.

Вакола ҳайъати, афғонлар, аскарлар... ҳар бири ўз хаёли, умиди, илинжи, ўз ташвиши, ҳижрони, дардини ортмоқлаб Туркистон ҳудудига тобора яқинлашар эди.

5

³³ Мазмуни будур: Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдиради.

Чилланинг учинчи куни Кўшк уларни оташ нафаси билан қаршилади. Қизиган тош устида тухум тугул кабоб пиширса ҳам бўлгули эди. Тоғу тош табиий истехком вазифасини ўтовчи бу қадимий тилсимот қальанинг булоқлар отилиб турган соя ерида жон сақладилар.

Асадулла, Шувалов ва қалъа коменданти ичкарига кириб, Тошкент билан боғландилар. Карки йўлидаги воқеа шундан сўнг ойдин бўлди: полковник Ламкард Каркини ўраб олиб, қалъани топширишларини Асхобод ҳукумати номидан талаб қилган, Карки йўлида учраган зотни қириб ташлаган эди.

— Ҳаммаси пухта режа билан қилинган, — деди Шувалов, телеграф тасмасини ўқир экан. — Қирғинни бошлашлари билан овулларга хабар кетган. Туркманлар ҳақиқатни англашга улгурмаганлар.

— Ўртоқ Шувалов, — деди комендант, — кеча менга ғалати хабар етказдилар. Шаҳар атрофида қаландарларми, шайхларми, пайдо бўлиб, аҳолини Афғонистон ихтиёрига ўтишга чорлаётган эмиш. Бу ерларни руслар босиб олишган, энди Афғонистонга дейишаётганмиш.

— Бугуноқ уларни қўлга олинг.

— Ахир улар қаландарлар... халқ норози бўлади.

— Бизга шу қаландарлар керак, — деди Шувалов қатъий оҳангда.

Комендант тушунмагандай елка қисиб қўйди.

Бу пайтда ёнига сарбозларни олиб йўлга чиққан Мирза Қандилхон Афғонистоннинг сарҳад ҳокимига рўпара бўлди. Йўлдаги саргузаштларни баён қилиб, ваколанинг Кобул сари юрмаги учун лозим бўлган от-улов рўйхатини берди. Сарҳад ҳокими Ҳирот ноибига ҳозироқ чопар жўнатажагини маълум қилиб, йўл босиб ҳориган биродарларига дастурхон тузади.

Инглистоннинг муҳорибани бас қилгани ҳақидаги хушxabар шу дастурхон устида айтилди. Барча шукрлар айтиб, бир-бирини муборакбод этганда Ғуломқодирнинг ичини мушук таталагандай бўлди. Йўқ, у хушxabардан норизо эмасди, билъакс, юртга омонлик мушарраф этилганидан мамнун эди, аммо бурчини, қасамини адо этолмаганидан, муҳорибадан йироқ ерларда ўзга юмуш билан банд эканидан, энди қасос умиди сўнгги нафасига қадар армон бўлиб қолишидан афсусда эди. Умри тобора қисқариб бораётганини сезгани учун эмас, армонда кўз юмажагини билгани учун фиғон чекарди. Унинг нолаю фиғонларига бегона биродарлари эса ҳам хушxabардан, ҳам юрт тупроғига эсон-омон етиб келганларидан сармаст эдилар...

Улар қош қорайганда ётоқларига қайтишди. Кечки салқинда баҳри-дили яйраган Хмарин уларни кўриб, гап қотди:

— Мирза Қандилхон, бизни ташлаб Афғонистонга ўзингиз жўнавордингизми, деган хавотирда эдим.

Мирза Қандилхон табиатан ҳазилга тоби тоқати йўқроқ эди. Устига-устак нўноқ ҳазил билан қаршиланиб, дами ичига тушиб кетди. Ёмон гап айтиб юбориб, балога қолмай, деб тилини тишлади. Хмарин эса бунинг ҳолатини тушунмай: «Ғалати киши экан-ку», деб ҳайрон бўлди.

Йўл азоби кучини кўрсатди, тонг беозоргина, жимгина бостириб кириб, қушларни уйғотди, аммо уларни уйғотмади.

Шуваловнинг буйруғини бажариб, қаландарни бошлаб келган комендант уларни уйғотгиси келмай, булоқ бўйида анчагача ўтирди.

Биринчи бўлиб Хмарин уйғонди. Ярим-яланғоч ҳолда ювингани чиққан элчи дарахтга суяниб, оёқларини баҳузур узатиб ўтирган қаландарни, ундан сал нарида милтиқ ушлаган аскарни кўриб, ажабланди.

— Ким бу? — деб сўради комендантдан.

— Қаландар... Тескари ташвиқот билан шуғулланаётган экан.

— Қизиқ... қизиқ... — деди Хмарин, — қаландарлар ҳам сиёсатчи бўлиб кетишибдими? Бу ерга нима учун олиб келдингиз?

— Буюрилган, — деди комендант, гапни қисқа қилиб.

— Қизиқ... қизиқ дипломатларнинг ҳам иши ўзгариб кетган шекилли?

— Хмарин шундай деб уй томон қараб бақирди: — Виталий Сергеевич, сизни кутишяпти!

Хмарин ювиниб олгунича ичкаридан бошқалар ҳам чиқиб, қаландар суяниб ўтирган чинор олдида тўпланишди.

— Мираъламович, сўраб кўр-чи, туркманларни нимага аврашяпти экан?

Асадулла таржима қилди.

— Афғонистон муҳорибадан азият чекапти, ёвқур сарбозлар керак. Туркман биродарларимизнинг кўмагига муҳтожмиз, — деди қаландар.

— Ерларига-чи? Ерларига муҳтож эмасмисизлар?— деди Асадулла.

Қаландар елка қисиб қўйди, аммо жавоб бермади.

— Менга қаранг, — деди Хмарин қаландарга, — қачондан бери аскар тўплаш қаландарларга қолган?

— Биз пиримизнинг истакларини бажо келтиряпмиз.

— Пирингиз ким?

Қаландар ўйлаб ўтирмай, калласига келган номни айтди.

— Уруш тугагандан кейин аскар тўплаши қизиқ буларнинг, — деди комендант.

— Ҳа. Буларнинг мақсади фақат аскар тўплаш эмас... — деди Шувалов. ўйчан ҳолда. — Николай Захарович, буни эслаб қолинг. Буларнинг бошқа даъвоси борга ўхшайди.

— Бу табиий, азизим, — деди Хмарин. — Икки қўшни мамлакат алоқа ўрнатаётганда албатта чегара масаласи кўтарилади.

— Чегара масаласи? — деди Ушинский ҳайрон бўлиб. — Биз афғонларнинг ерига даъво қилмаймиз.

— Бунақа нарсаларни йўлга чиқмай ўрганиш керак эди, азизим Вениамин Самойлович, — деди Хмарин. — Дипломатик алоқа ўрнатиш осон эмас. Амирнинг маслаҳатчилари уни турли мақомга солишлари мумкин. Бунақа гапларга шай туришимиз лозим. Карки йўлини тўсганлар амир билан дўст тутинишимизга осонликча кўна қолишмас. Уларнинг бир найранги, мана, ойдин бўлиб турибди. Улар дарёнинг бу бетини сўрашса керак. «Аҳволимиз танг, халқ оч, унумли ерларга муҳтожмиз» дейди, у дейди, бу дейди, хуллас, минг баҳона рўқач қилишади. Бу қаландарингиз шунга пойдевор ҳозирляпти, ишонаверинг. Дипломатия тарихида бунақа ўйинлар кўп бўлган.

— Буни нима қиламиз унда? — деди Шувалов иккиланиб.

— Нимага туттирдингиз? Сўроқ қилиш учунми? Сўроқ қилинг.

— Нимани сўрайман, маълум-ку?

— Маълум эмас, азизим, бу одамга яхшироқ қаранг: қаландарга ўхшамайди. Жандани яқинда кийган. Юзларига қаранг: офтобда куймаган. Бу оёқлар кўп пиёда юрмаган. Қаландарларни билмас экансиз.

— Қайдан биламан... Раҳмат сизга, Николай Захарович... Мираъламович, унга таржима қил: тўғриси айтса айтсин. Нимага юборилганини биламиз. У билан пачакилашиб ўтирмаймиз, ҳарбий ҳолат қонунига кўра шу ерда отиб ташлаймиз.

Асадулла таржима қилди. Шувалов тўппончани филофдан чиқарди.

— Бундай қила кўрманг, — деди Ушинский.

— Жим бўлинг, — деди Шувалов зарда билан, кейин бир-икки қадам олдинга босди.

Қаландар бирпас жавдираб турди-да, сўнг икки қўлини кўтариб, тиз чўкиб, жонҳолатда гапира бошлади. Шуваловнинг таваккал билан юритган иши қутилган самара берди.

— Пирининг номини айтди: кобуллик Қодир оға ҳазрат экан, — деди Асадулла.

— Яхши. Пирининг олдига биз билан бирга боради. Сўраб кўр-чи, бу амирнинг фармони эмасмикин?

Бу саволга жавобан қаландар бош чайқади.

— Комендант, кетгунимизча қамаб қўйинг. Бошингиз билан жавоб берасиз. Мираъламович, сен афғонлар билан гаплашиб кўр-чи, бу пирнинг саройда мавқеи бормикин?

Комендант билан аскар қаландарни олиб кетдилар.

Худди Нева соҳилларида сайр қилиш учун отлангандай кийиниб олган Синелникова уларга яқинлашиб, нозли оҳангда деди:

— Сирли мажлисингиз сизларга овқат ўрнида ўтар, аммо мен нонуштани афзал кўраман. Вениамин Самойлович, сиз-чи?

Бу саволдан Хмариннинг ғаши келиб, тескари қараб олди. Айтган эди-я, бу хонимчага, эркакларга суйкалма деб, ё атайин ғашига тегяптими?

Ушинский Синелникованинг саволига жавобни ҳаяллатмади.

— Ҳа, ўртоқлар, хонимнинг танбеҳлари ўринли, — у шундай деб олдинга тушди. Синелникова уни қўлтиқлаб олди.

— Эрталабдан нима ғалва, Вениамин Самойлович, бир таъвия ўтирувди анави ерда, бировни ўлдирмоқчи эканми?

— Э, йўқ, шунчаки бир қаландар. Пирининг гапига кириб бу ерлар Афғонистонга ўтиши керак, деб ташвиқот қилиб юрган экан.

— Шунга шунчами, энди уни отсалар керак, а?

— Йўқ, Валентина Николаевна, биз билан бирга кетар экан.

— Шу етмай турувди.

— Сиз азият чекманг, афғонларга қўшиб қўямиз. Ўзлари олиб боришади.

— Вениамин Самойлович, сут ичганимиз йўғ-а?

Синелникова шундай деб гапни усталик билан чалғитиб юборди.

Ушинский изма-из келаётган Хмарин кўзидаги ғазабдан беҳабар, Синелникованинг ийиб қолганидан ўзида йўқ хурсанд эди...

Кўшк уларни ипсиз боғлади. Улар Ҳиротдан дарак, нафақат дарак, от-улов етиб келгунга қадар кутишга маҳкум эдилар. Кутиш ҳаммадан ҳам Хмаринни эзиб юборди. У котибасининг қилиқларидан хавотирга тушди. Назарида бу дунёни аланга олиб бўлган, энди ўчириш амримаҳол эди. Хмарин охирги чорани қўллаб, «Тошкентга қайтариб юбораман», деб пўписа қилгач, Синелникова пича инсофга кирди. Шунда ҳам Хмариннинг кўнгли тинчимди.

Ипсиз боғланишнинг учинчи куни, оқшом маҳалида уларнинг қароргоҳига ўнга яқин руслар кириб келиб, бараварига таъзим қилишди.

— Келинлар, меҳмонлар, — деди Хмарин уларга пешвоз чиқиб. Кўнглидан эса, «мужикларнинг шундай таъзим қилиши қандай яхши», деган гап ўтди.

— Биз шу ерлик деҳқонлармиз, жаноб, — деди қорувли, тепакал одам. — Билишимча, афғон амирининг вакили бор эмиш.

— Ҳа, бор, нима эди?

— Арз билан келдик.

— Нима, сиз Афғонистон ерида яшайсизми?

— Йўқ, жаноб, лекин афғонларга арзимиз бор.

Мирза Қандилхон чинор ёнидаги супага тўшалган кўрпачада ёнбошлаб, чилимни ғуриллатиб тутатарди. Хмарин уни кўрсатди.

— Амирнинг вакили ўша одам. Сизларга... таржимон керакдир?

— Йўқ, жаноб, миннатдоримиз сиздан, биз форсийда гаплашаверамиз. Умримиз шу ерларда ўтяпти, тилини ўрганиб олганмиз.

Деҳқонлар супага яқинлашиб, Мирза Қандилхонга эгилиб таъзим қилдилар. Хмарин қизиқиб, улар ортидан борди.

— Сардор, — деди қорувли, тепакал деҳқон, — сизга арзимиз бор.

— Менгами? — Мирза Қандилхон ажабланиб, Хмаринга қаради.

— Сизга, сардор, — деди меҳмон, — арзимиз шуки, Афғонистондан қароқчи босяпти. Жамшидий деган бир қабила бор экан. Улар бу тупроққа ўтиб, молларимизни афғон тупроғига ҳайдаб, шуйла ўғирлик ила касби маишат қияптилар.

— Жамшидийларми? Ким айтди сизга?

— Бировини тутдик.

— Қани у?

— Жамшидийларни инсофга келтиришга ваъда берсангиз, уни сизга топширамиз, йўқса, ўзимиз чорасини кўрамиз.

— Мен сарҳад ҳокимига, ундан ўтиб, Ҳирот ноиби ул ҳукумасига арзингизни айтаман. Сиз тутган одамни ноибга етказаман.

Икки деҳқон тўпдан айрилиб, дам ўтмай афтлари моматалоқ бўлиб кетган бир қўлли одамни бошлаб келишди.

— Юртни сарафканда қияпсанми, қўлинг чопилгани кам эдими, малъун, энди бошинг кетгай! — Мирза Қандилхон шундай деб гуноҳкорни тепди. Бир қўллик одам чекинди-да, ўзини ўнглай олмай, гурсиллаб йиқилди, анчагача ўзига келолмади.

— Ғуломқодир! — деб қичқирди Мирза Қандилхон, жойига қайтар экан, — Оёқ-қўлини боғла, Ҳиротга элтгаймиз.

«Сафимиз икки кишига кўпайибди-да», деб кўнглидан ўтказди Хмарин.

Кечки овқатдан сўнг, чойхўрлик қилиб ўтиришганда Хмарин дафъатан Мирза Қандилхонга гап отиб қолди.

— Сўзларингиз эътибори борми ўзи, уч кундан бери тириклай михладингиз-ку, ё амирнинг ўзи бунга келмоқчимиз?

Мирза Қандилхоннинг пиёла ўшлаган қўли бир зум муаллақ қолди. Ўзича бир нима деб ғўлдиради, бироқ сўз айтмади. Пиёлани дўқ этиб дастурхон устига қўйди-да, ўрnidан туриб кетди. Ушинский билан Шувалов улар орасида нима гап ўтганини тушунишмади. Шу сабабли Асадулла Хмаринга форсчалаб деди:

— Николай Захарович, ўринсиз таъна қилдингиз. Ахир афғонлар бизни бу ерда кутишмаган-ку? Ҳиротга темир йўл бўлсайкан, поездга чиқиб кетаверсак. Уч-тўрт киши бўлсак экан, уч-тўрт от билан йўлга тушсак. Хабар бориб, то от-улов ҳозирлангунча чидаймиз-да. Шуни бошқалар айтса ҳам сиз айтмаслигингиз лозим эди. Сиз бу ерларнинг шароитини яхши биласиз.

— Мен ҳазиллашмоқчи эдим.

— Ҳазилингиз кўполроқ чиқди. Узр сўрасангиз чакки бўлмас.

— Менми? — Хмарин ҳайратланди. Кейин бир оз ҳовурдан тушди. — Яхши...

— Нима бўлди ўзи? — деди Шувалов, Хмарин ўрnidан туриб кетгач.

— Шунчаки... — деди Асадулла, — шахсий гап бу.

Нонуштада Мирза Қандилхон кўринмади. Гарчи Хмарин узр сўраган бўлса-да, шомда айтилган гап кечаси билан унга тинчлик бермай, тонг-саҳар уйғотиб, сарҳад ҳокимига етаклади. Пешинга яқин анча чиройи очилган ҳолда келди.

— Марҳаматли соҳиб, — деди у Хмаринга енгил қуллуқ қилиб. — Афғонистон тўфроғи сизларнинг пойи қадамларингизга маҳтал. Ҳиротдан минмагингиз учун сара отлар, йўлда тикмак учун ҳайма³⁴, ҳар хил асбоб-таомларни юклаб кетмоқға улов, сизларни азиз жонларингизни муҳофаза этиб кетмоқға оз бўлғонда эллик аскар йўлга чиқиб, кечи билан эртага Кўшкда бўлур³⁵.

Дарёдаги азоблар, мажруҳ вагонлардаги сафардан сўнг отда йўлга чиқиш кўпчиликка сурур бўлиб кўринди.

³⁴ Чодир.

³⁵ Абдулла Авлонийнинг шахсий кундалигида баён этилишича, вакола ҳайъати учун 144 отдан иборат карвон ҳозирланган.

Мирза Қандилхон айтгандай, от-улов эртасига пешинда етиб келди. Бу ҳашамни кўриб, бошқалар у ёқда турсин, дипломатия дабдабаларидан бохабар Хмарин ҳам ҳайратга тушди. «Бунақа шоҳона сафар тушимга ҳам кирмаган эди», деди у Асадуллага. «Шундан билингки, бизга илҳақ улар», деди Асадулла.

Учинчи қисм

КУЗДАГИ БАҲОР НАФАСИ

І б о б

ҲИРОТ

1

Миркомил ҳожининг бир одати бор: агар бошлаган иши ҳаддан ташқари силлиқ кетса, хавотирга тушади. У: «Сиёсат бобидаги ишми ё тижорат юмушларими то охирига қадар силлиқ битмайди. Қаердадир қоқилади», деб қаттиқ ишонади. У, мардлик билан иш юритувчи бой, бир нарсадан — кўз тегишдан ҳайиқарди. Бухорога оппа-осон келиши, Талъат мақсумнинг одамлари билан тузоққа илиниши, ниҳоят, Саид Олимхон ҳузурига кириб, амир билан тез тил топишиши уни сергаклантирди. Миркомилбой Бухородан Афғонистоннинг Мазори Шарифга қадар бўлган йўлни босиб ўтгунча турли хаёллар гирдобиди азоб чекди.

Баъзан қум барханлари аждаҳонинг панжасидай бўлиб кўринади. Аждаҳонинг ўзига, олов пурковчи оғзига қачон рўпара келар эканман, деб кўнгли ғаш бўлади.

Мазори Шарифга омон-есон кириб келганида сал ҳайрон ҳам бўлди. На ғаним, на қанотидаги Муҳиддин бошлиқ чапанилардан заҳмат кўрди. Кутилган ерларда аждаҳо учрамади. Наҳот у афғон ерида пойлаб ётган бўлса?! Хаустон афғон ерларида зиён-заҳмат етмаслигига қафолат бериб эди...

Миркомилбой — узоқ вақт кўрмагани, ҳамшаҳри Хасанхон ҳазрат билан қучоқлашиб кўришаётганда ҳам кўнглининг бир учи хижил эди. Тошкентдай шаҳарда эътибори катта бўлган, Қўқон мухториятига оҳам сўзини ўтказа оладиган Хасанхон ҳазрат — жуссаси кичкина, сержаҳл қария Миркомилбойни чиндан соғинганмиди ё кўнгил учун шундай қилдими, ҳар ҳолда ҳамшаҳрини бағридан дарров бўшатмади. Қўқондан Тошкентга қайтмай, Афғонистонни мўлжал қилиб жўнаворган Хасанхон ҳазратнинг эътибори бу ерда ҳам ёмон эмасди. Мазори Шариф ноибки, унинг ҳурмати уни ўринлатяптими, демак, ҳазрат бу ерларда бекор юрмаган.

Мазори Шариф ноибининг саройига ўша куни тошкентлик азиз меҳмон билан бирга хунук дарак ҳам етиб келди. Бу хабарни келтирган чопар барака топмади. Худди болшевикларнинг элчиларини унинг ёлғиз ўзи атайин қўлдан чиқаргандай ноибдан тепки еди. Рус элчиларнинг Карки йўлида қуролли пистирмага учраб, изларига қайтиб кетишлари Хаустон учун ҳам, ноиб, Хасанхон ҳазрат учун ҳам нохуш бир ҳол эди. Улар дарё ўзани торайган бу ерда элчиларнинг маҳв этилажигига тўла ишонар эдилар.

Элчиларнинг Чоржўйга қайтиши, айниқса Хаустонни гаранг қилди. Энди янги режа тузиш керак, тузиш ҳам бир гап бўлар, уни амалга ошириш-чи? Хаустоннинг жонига ноиб ора кирди.

— Ўрусия сафорати аҳлини Ҳиротда кутиб олмак лозим, — деди у. Хаустон: «Хўш, ундан кейин-чи?» — деган маънода қараб, сўзининг давомини кутди. Ноиб, фикрини тўла баён этишга шошилмади, Хаустоннинг тоқати тоқ бўлаёзганда яна тилга кирди: — Улар Мазори Шариф сари юришлари мумкин. Улар шу йўлда асроил чангалига тушадилар.

Хаустоннинг хаёлига ҳам шу фикр келган эди-ю, аммо иккиланаётганди. Кобулга яна икки йўл бўлса-да, Мазори Шариф орқали бориладигани улар учун беҳавотирроқ эди. Карки йўлида бир ўлимдан қолган элчилар энди эҳтиёткор бўладилар ва энг хавотирсиз йўлни танлайдилар. Ноиб Хаустоннинг фикрини тасдиқлади. Шу билан бирга яхши таклиф ҳам айтди:

— Ҳиротга ишонган одамлар юборилмоғи лозим. Сафорат аҳли орасидаги одамингиз биз юборган йигитлар билан мулоқотда бўлса бас.

Хаустон ноиб хизматига суюнса-да, унга тўла ишона олмас эди. У ҳаммадан хавотирланарди ва бу одати кўп ҳолда уни қийин аҳволдан олиб чиқарди. Шу боис ноиб ажратган одамлар орасига Мухиддин билан унинг беш йигитини ҳам қўшди. Бу билан ноибнинг одамларига ўзига хос кўриқчи ясади.

Хасанхон ҳазрат Кобулга ошиқарди. Шу сабабли бу ўйинга қизиқиш билдирмади.

Ноибнинг одамлари билан Мухиддин ва унинг чапанлари саҳарда жўнадилар. Хаустон Мухиддинга анчагина гап тайинлади. Миркомилбой уларни берироқда кузатиб, ичидан қиринди ўтарди. Бош силкиб-силкиб қўяётган Мухиддинга тикилиб, айтилаётган гап мазмунини уқмоқчи бўларди.

2

Сарҳад. Харитада юртларни юртлардан, халқларни халқлардан, тақдирларни тақдирлардан айириб турувчи ингичка, илонизи чизиқ. Қоғозда шундай жонсиз. Сарҳадни босиб ўтган одамгина бу чизиқнинг қудратини ҳис этади. Кобулдан Тошкентга қадар борган, Тошкентдан хатарнок, таҳликали йўллар билан юртга қайтаётган афғонлар отларидан тушиб, Яратганга таваллолар қилиб, ерни ўпдилар. Бу дамда Асадулла ва унинг биродарлари бағрида ўзга ҳис уйғонган эди. Улар сарҳадни босиб ўтишлари ҳамон, бошқа мамлакатга эмас, гўё бошқа оламга, қайтиш мушкул бўлган борса-келмас юртга қадам қўйгандай ҳис қилдилар ўзларини. Ўша кўзга таниш тупроқли йўллар, тошли сўқмоқлар давом этаётган бўлса-да, харитадаги ингичка чизиқ уларнинг қалбини шарт иккига айириб, ярмини бу томонда олиб қолгандай, айрилган қалб бўлаклари фарёд билан потирлаб бир-бирига талпинаётгандай эди.

Шу ҳислар ўз ҳукмини ўтказгани учун ҳам анча ерга қадар гап-гапга қовушмади. Устига-устак, отда сафар қилиш сурури сароб экани маълум бўлиб, баъзиларнинг она сутлари оғизларига келди. Жинга чақа танга чилдирма бўлиб кўрингандай, ҳайма, идиш-товоқ, озиқ-овқатга мосланган тарақа-туруқ аравалар улар кўзига тахтиравондай кўринди. Мирза Қандилхон уларнинг аҳволини кўриб, икки аравани юқдан бўшаттириб, жой қилиб берди.

Чордара, Милол манзиллари ортда қолди. Парвонага етишса, у ёғи Ҳирот...

Тоғ йўллари уларни чилла офтобида қовжираётган чўлга олиб келди. «Бизнинг Мирзачўлга ўхшаркан», деди Асадулла чор атрофга боқиб бораркан.

Узоқда гумбаз қорайиб кўриниб, карвон йўлни ўша томон бурди. Пишиқ ғиштдан ишланган сардоба ёнида беш-ўн чоғли одам карвоннинг яқинлашишини кузатиб туришарди.

— Туркманларми? — деди Шувалов, улар томон ажабланиб қараб.

— Шунақага ўхшайди, — деди Асадулла. — Шу ерлик туркманлардир.

— Қуролланган-ку?

— Бу ердагилар қуролсиз юрмайди, — деди Зикриё афанди, — йўқ деганидан ханжар топасиз.

Карвон сардобани гир айланиб ўраб, ҳамма ўзини муздек сувга урди. Асадулла сувдан тўйиб ичгач, гумбаз соясида хотиржам ўтириб олган туркманларга яқинлашиб, салом берди.

— Қарасам, туркманга ўхшайсизлар, нечук сиз афғонлар орасида юрибсиз ё маконингиз шу ерми? Сизлар не вақт бу ерларга келдингиз? — деб сўради ёши улўроқ кишидан.

— Маконимиз шу ер, ёшулли. Вақтики Эрон шоҳларидан Нодиршоҳ туркманларни тахти идорасига олгандан сўнг, туркманлардан аскар ясаб, Афғонга ҳужум қилиб, бу юртни ҳам тахти ҳимоясига олган вақтида бир минг уйли туркманларни кўчириб келиб ерлашдирмиш. Бизим киндик қонимизда бурая тўкилмиш. Сенинг юмушинг надир, бурая на мақсадда келибсан?

— Тошканд деган шаҳри азимни эшитибмидингиз?

Туркманлар бир-бирларига қараб, елка қисишди.

— Туркистон туркманларидан нарида, азим шаҳарлар бор. Бири Тошканд, Туркистоннинг пойтахти. Шундан Кобулга ҳайрли салом етказмагимиз даркор.

— Юмушинг савоб экан. Йўлингда ҳамхўдуд туркманларнида кўрдинг?

— Кўрдим.

— Аҳволлари нечук?

Асадулла тайинли жавоб беришни билмай, иккиланди. Туркманларнинг жавоб кутиб, унга кўз тикишларидан аёнки, улар аҳволни биладилар, савол беришдан мақсадлари — эшитганларини янада ойдинлаштириб олиш.

— Туркистонда юрт оғалари бўлак бўлган, эшитганмисиз? Юртни амир ҳам, бек ҳам эмас, чорикор, ишчи, хунармандлар сўрайди. Бу бекларга хуш келмай, шўриш бошлаганлар. Туркманларда бу шўриш азобидан азият чеқдилар.

— Эшитмиш эдик... Шўриш тугаб муродга етдиларми?

— Йўқ ҳали.

— Муродга етилса не бўлғуси, туркманларга налар берилғуси?

— Ер, сув, аёғли молларнинг бари...

— Бекларникими?

— Ҳа.

Туркмалар афсус дегандай бош чайқадилар.

— Номақбул юмуш, — деди ёши улўғроғи.

— Сабаб?

— Оллоҳ бандаларини синамоқ учун бирига мўл, бирига оз вермиш экан. Янги амир бизгада ер вермиш эди, туя вермиш эди, олмадук, бировнинг ҳаққи...

Бу гапни эшитиб Асадулланинг кўз олдида Каласдаги мўйсафид келди: «Тақдирлари бунча ўхшаш бўлмаса буларнинг, — деб ўйлади у, — ҳатто озодлик онлари ҳам бир вақтда кўз очса. Лекин... бизим эл озодлиги ўзга. Бунда... бугун амир ер берган бўлса, эрта тортиб олишдан тап тортмас ё бировга инъом этиб юборар. Ўхшаш тақдирлар шу нуқтада айри-айри бўлиб кетмайдими? Озодлик муқбил ва муваққат деб шу жиҳатдан ажралмайдими?..»

— Қочоқларми?

Асадулланинг фикри узилиб, ёнида пайдо бўлган Ушинскийга қаради.

— Йўқ, юз йиллар илгари ажодларини ҳайдаб келишган.

— О... бечоралар. Биздаги туркманларга озодлик берилди. Булар ҳам ерларига қайтишлари мумкин. Тушунтириб қўйинг.

— Ҳаққимиз йўқ бундай қилишга. Булар Афғонистон фуқаролари. Шу ерларга ўтроқлашиб қолишган.

— Ёшулли, — туркман шундай деб уларнинг суҳбатини бўлди, — муддаонг савоб эмиш, бизга қўноқ бўлиб ўт.

— Илтифотингизга қуллуқ. Аммо бизим ихтиёр афғон меҳмондорида.

— Қайда меҳмондор?

Асадулла сардоба оғзида туриб, хизматкорларга иш буюраётган Мирза Қандилхонни кўрсатди. Туркман бориб, унга нималардир деб тушунтирди. Аммо у қатъий бош чайқайвергач, туркман авзойи бузилиб, изига қайтди. Бир оз ўйланиб турди-да, энли белбоғини ечиб, кумуш сопли ханжарини олди.

— Ёдгорлик сенга, — деди ханжарни узатиб, — туркманлар ҳақида ёмон сўйламадинг. Йўлда яроғсиз юрма.

— Раҳмат сизга, мушкулларингиз осон бўлсин, — деди Асадулла тортиқни қабул этиб.

— Оллоҳ зиёда қилсин, — туркман шундай деб шерикларига имо қилган эди, улар чаққон туриб, гумбаз четидаги мешларни отларга юклаб, йўлга тушдилар.

— Ханжарни нимага берди? — деди Ушинский, улар ортидан қараб.

— Йўлда яроғсиз юриб бўлмас эмиш. Сиз ҳам у-бу олволинг, — деди Асадулла.

— Умуман... тўғри таклиф, — деди Ушинский, унинг киноясини тушунмай.

Оқшомда Парвона деган работга тушдилар. Бу ерга илгарироқ етиб келган хаймадорлар чодирларни тикишга, хизматкорлар ўчоққа олов ёқиб, қозон осишга улгурган эдилар.

— Бу ернинг асли номи Фарғона экан, — деди Зикриё афанди чодирга кириб жойлашар экан. — Бундан аввал ўтганимда ривоят эшитиб эдим. Қадимда Фарғонадан бир мўйсафид келиб бино қилган экан бу ерни. Шу боис баъзилар Фарғона ота деб ҳам юритадилар. Менга ўхшаб юртга сиғмай, бу ерларга келиб, илдиз отиб кетибди. Мусофирликда ўтса ҳам жойни обод қилиб, номини қолдирибди. Унга ҳавас қиламан. Мендан нима қолади бу дунёда...

— Зикриё афандим, сизнинг хизматларингиз работ қилишдан улуғроқ. Сиз келгусини ақл кўзи билан кўриб, ойдинлик йўлини очмоқ қасдида жонингизни тиккансиз.

— Шу йўлни очишга қурбимиз етармикин, шу кунларни кўрармикинмиз, бу ҳаракатимиз хомхаёл эмасмикин, деб кўп ўйга толаман.

— Менинг ортда қолган ўйларим бу. Хомхаёллар жилмайиб берса, дунё хандон уриб ўйғонади. Дунёнинг ўйғонгани аён-ку.

— Илинжим ҳам шундан, зора бир кун ўйқули бахтимиз ўйғонса.

— Бу энди ўзингизга боғлиқ, афандим. Халқингиз ғафлат бошига муштлаб, жаҳолат жомасини ирғитар экан, бахтнинг ўйғонишдан ўзга чораси йўқ.

«Одам кўёшга ўхшаб ўздан нур — меҳр нуруни, яхшилик нуруни тарқатиб туриши керак. Чунки атрофдагилар бундай нурга муҳтож бўлишади. Асадулла афанди шундай одам. Шундай ўғлонлар мавжудлиги халқнинг бахти», деб ўйлади Зикриё афанди, унинг гапларини жимгина тинглар экан.

Чодир оғзида Шувалов кўринди:

— Жойлашиб олдингларми, чой тайёрмиш, — деди у ичкарига бош суқиб.

Ташқарига чиқиб, Синелниковага ажратилган чодир ёнидан ўтишаётганда ичкаридан Хмариннинг асабий овози, кейин Ушинскийнинг тўнғиллагани эшитилди. Зикриё афанди овозларга эътибор бермагандай ўтиб кетди. Асадулла билан Шувалов эса бир-бирларига маъноли қараб кўйди.

— Хонимчанинг ноз-фироқлари менга ёқмаяпти, — деди Шувалов.

— Парво қилманг. Бир ўзи бўлгани учун шунақа. Ҳали унга, ҳали бунга сузилади. Шериги бўлганда гапдан бўшамас эди.

— Сенга ҳам кўз сузаяпти шекилли, а? Баъзи сергап бўлиб қоляпсанлар?

— Шеърият шайдоси экан, Пушкиндан кўп ўқийди.

— Сенга шайдо бўлмаса бас, шеър ўқиса ўқийверсин.

— Шайдо бўлишига арзимаيمانми?

— У арзимайди сенга.

Шуваловнинг усталик билан чап бергани Асадуллага маъқул келиб, кулимсираб кўйди.

Дарёдаги таҳликали кунлар узоклашгани сайин Ушинский гап келганда Хмариндан шубҳаланаётганини қистириб ўтадиган одат чиқарди. Бугун ҳам Хмарин Синелникова чодирдан авзойи бузилиб чиқиб, тоби йўқлиги, чарчаганини баҳона қилиб, овқат емай, туриб кетгач, элчининг юриш-туриши тобора шубҳали бўлиб бораётганини айтди. Бу гапга Асадулла ҳам, Шувалов ҳам эътибор беришмагани учун жимиб қолди.

Бу йўллар Зикриё афандига таниш бўлганидан Асадулла отда у билан ёнма-ён борарди. Хмарин билан Шувалов орқароқда, Ушинский билан Синелникова эса аравада эди. Олдинда — соварлар орасида Ғуломқодир қаддини букиброқ борарди.

— Шу йигит анча сўлиб қолди, сездингизми? — деди Асадулла унга имо қилиб.

— Сездим, дарди борга ўхшайди. Дарди бору дардкаши йўқ. Бундан оғир азоб йўқдур одамга. Назаримда, баъзан сизнинг йўлингизни пойлайди шу йигит. Сизни ҳоли топмайди ёинки дардини айтишга куч йўқ.

— Дардини айтмайди, кемада суҳбат қурганмиз.

— Булар софқўнгил, мард, ўта мағрур бўлишади. Бўйин эгишдан кўра ўзларига ўлимни раво кўришади.

— Бу ҳам йигит кишининг хусни, — деди Асадулла.

Парвонадан чиқиб, бир оз йўл босишгач, чўл тугаб, тоғлар бошланди. Тоғ орасидан чиқишгач, кўзларига миноралар ярқ этиб ташланди.

— Ҳиротга етдик, — деди Зикриё афанди. — Ана, тўққиз минора...

Минораларга яқинлашганда Асадулла отдан тушди.

— Шуларнинг бир қисмини Шоҳрух, бир қисмини Мир Ҳусайн бино қилган деб сўйлайдилар. Бундаги мадрасалар замонанинг дорилфунунлари бўлган, — деди Зикриё афанди.

— Иморатлари қани?

— Мадраса кўрғон ташқарисида эканидан англислар Абдурахмонхон замонида буздириб ташлашган экан.

— Нима сабабдан?

— Ўруслар Кўшқдан бостириб келишса, кўрғон ҳимоясига халал берар экан.

— Ё алҳазар! — Асадулла шундай деб ёқа ушлади. — Савод чиқармаганни жоҳил десам, бу англислар... жоҳил эканлар, бағоят даражада жоҳил...

— Ваҳший деяверинг. Бунинг қадрига етмаганга ўзга ном йўқ.

Ҳар бирининг баландлиги икки юз, айланаси йигирма газ келиб қоладиган миноралар машъумликларга гувоҳ бўлавериш, емирилиш палласини бошлаб юборган, нақшларидан нур кетиб, хатти кўфий ила ёзилмиш оятлар англаб бўлмас даражага тушган эди.

Асадулла минораларга анчагача тикилиб турди.

«Бу ерлар қачонлардир гавжум бўлган. Қачонлардир Шоҳрух мирзо, Улуғбек мирзо, Мирзо Ҳусайн Бойқаролар асъасаю дабдабалар билан ўтишган бу ерлардан. Минораларнинг совуқ ғишлари балки мир Алишернинг, Мирзо Бобурнинг оғзидан учган ғазалларни сингдириб юборгандир... Минораларнинг бири «ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш», деса бошқаси: «Ўз юртни кўюб, Ҳинд сори юзландим. Ё Раб, нетайин, не юз қаролик бўлди», деб нола ила акс-садо берар... «Жомийдек, Навоий, Бобурдек аҳли дониш қадами етган бу муборак мадрасалар бир жоҳилнинг, бир ваҳшийнинг хаёлхонасига келган хавотир туфайли, бузуқ фикр туфайли вайрон этилса?!» Асадулланинг бўғзига бир нима тиқилди: бу ғазаб чўғими ё алам йиғисими — ўша топда ўзи ҳам билмади. Фақат... кўзлари онамланганини сезди. «Бу миноралар нима сабабдан кўкка бўй чўзган, — деб ўйлади у. — Гўзаллик излабми ё ҳақиқат излабми? Минораларнинг боши булутга етиб нима кўрди? оҶақмоқларними? Баттол шамол унинг бошига не ғуборларни ёғдирмади? Не адоватлар, не кулфатлар, не аламлар ҳақида дарак етказмади? Энди пойидаги иморатлардан, гумбазлардан айрилиб, кеккайиб қолган бу минораларга урилган шамол нималар деяпти экан?..»

Карвон минораларни айланиб, илгарилаб қолган эди. Зикриё афанди Асадулланинг руҳиятига тушунгани учун уни юришга ундамай, тек турди. Аммо карвондан бир отлик айрилиб чиқиб, уларга қараб келаверди.

— Сизларни кутишяпти, соҳиб, — отлик шундай деб, ортига бурилди.

Асадулла отни етаклаб, миноралардан пича узоқлашгандан кейингина узангига оёқ қўйди.

Ҳири рўд наҳри бўйига, атрофини тоғ ўраган ажиб бир водийга, салжук турклари томонидан бино қилиниб, икки қат девордан кўрғон ясалган, ҳандақлар билан ҳимояланган қадим шаҳар, табаррук шаҳар — Ҳирот дунё эллари ичида Афғонистонни озод, мустақил деб тан олган юрт вакиллари зўр дабдабалар ила қаршиламоқда эди.

Ҳирот ноиб ул ҳукумаси, ноиб салор, саф тортган бир минг қадар сарбозу совар вакола ҳайъатини Тупроқкўрғонда кутдилар. Етти мартаба тўп отилиб, азиз меҳмонлар шарафланди.

Олдинда Хмарин билан Асадулла, сал орқароқда Ушинский билан Шувалов мезбонларга яқинлашдилар.

— Буюк Россиянинг янги ҳукумати номидан Буюк Афғонистоннинг янги амирини, шунингдек, амирга садоқатли ноибларини, барча афғон фуқаросини муборакбод этмоқ шарафига муяссар

этилганимдан бағоят хурсандман. Биз Афғонистон тупроғига қутлуғ ниятлар ила қадам босдик, — деди Хмарин баландпарвоз овозда.

— Некқадам азизмонларимиз ниятларини Оллоҳ зиёда қилғай, — деди ноиб ул ҳукума, шарқона лутф билан.

— Ҳамҳудуд эллар тотувли, биродарли неъматига эришиб, мустабидлар зулмидан халос бўлиб яшамоқ бахтига етишмоғи бизнинг яккаю ягона умидимиз, — деди Асадулла.

— Умидлари муборак бўлғай.

Расмий муборакбод, танишувдан сўнг, қалъадан чиқиб, икки чақиримча йироқдаги «Боғи шоҳи» номли ноибнинг боғига бошладилар. Фараҳбахш боғнинг жануб тарафига шарқ усулида икки қаватли иморат тушган, тўрт ботмон чамаси мевазор, гулзор баланд пахсадевор билан ихота қилинган эди. Иморат қаршисида тўрт мрамар ҳовуз бўлиб, тиниқ сувда қирмизи балиқлар оҳиста сузиб юрарди. Таом вақти етгани учун истироҳатга берилмай, дастурхон атрофида давра қурдилар.

3

Нонуштадан сўнг Мирза Қандилхон икки фойтун билан Боғи шоҳига кириб келди. Фойтунларнинг бирига Хмарин, Шувалов (Хмариннинг таклифи билан), Синелникова, Мирза Қандилхон, иккинчисига Ушинский, Асадулла ва Зикриё афанди ўтирдилар. Олдинда Ғуломқодир билан яна уч совар, ортда эса ўн чоғли совар кузатувида шаҳар кўчаларига чиқдилар.

Бозорга олиб борувчи йўл манзилга етмай торайиб, фойтун юролмайдиган бўлиб қолди.

— Бозор оралаш майлингиз бўлса, отга минамиз, — деди Мирза Қандилхон.

Соварлар отдан тушиб, жиловни ушладилар. Синелникова фойтундан тушаётганда Мирза Қандилхон Хмаринга:

— Хоним бунда ўтира турсинлар, — деди.

— Валя, биз тезда қайтамиз, — деди Хмарин, Қандилхоннинг мақсадини англаб.

Синелникова ёлғон жилмайиш билан жойига қайтиб ўтирди.

— Мираъламович, пайқадингми, котиба форсчани билмасмикин? — деди Шувалов, унинг ҳаракатини кузатиб.

— Билмаса керак.

— Ҳозир афғон Хмаринга бир нарса девди, хоним тўхтаб қолди. Тушунди шекилли.

— Виталий Сергеевич, наҳотки...

— Сен мен билан баҳслашма-ю, гап орасида бир синаб кўр, хўпми?

Фойтун олдида тўрт совар қолиб, бошқалар жинкўча оралаб бозорга кириб бордилар. Кенг иштон, узун кўйлак, калта нимча кийган эркаклар кафтларини пешоналарига қўйиб, салом бериб, йўл бўшатардилар. Юзига оқ ипдан тўқилган парда тортган аёллар эса девор томон ўгирилиб, отлиқлар ўтиб кетгунча қилт этмасдан турардилар.

Бозор деганлари ҳам тор, ҳам бетартиб эди. Расталар Туркистон бозорларидаги каби батартиб, мунтазам бўлмай, чапақай калишдай пойма-пой эди. Бир раста читфуруш, ёнида кавушфуруш, унинг ёнида аттор, сўнг баққол, сўнг яна читфуруш... — аралаш-қуралаш жойлашган эди. Йўллар сиҳатга зид, бадбўй, иссиқ кунда кўнгилни ғоят беҳузур қилар эди.

Унда-бунда отлиқлар ҳам учрар: олдинда жиловдор, икки тараф узангиларнинг ёнида рикобдор³⁶ юришидан уларнинг амлоқдор экани аён эди. Бундайлар бозорда кам — тўрт-бешдан ошмас, аксар пиёдаларнинг кимлиги либосларидан маълум, улар орасида тўқдан оч, тузук либослидан жулдур кийимлиси бисёр эди. Меҳмонларнинг бозорда пайдо бўлганини аввал гадолар илғашди. Қўлларини чўзиб, тавалло айтиб, уларга пешвоз чиқа бошлашди.

³⁶ Узанги ёнида югуриб юрувчи хизматкор.

Мирза Қандилхон икки соварни олдинга ўтказиб, отни орқага бурди-да, Хмарин йўлини тўсди:

— Қайтмоғимиз лозим, соҳиб.

— Бир оз айланайлик, балки ул-бул олармиз, — деди Хмарин, унинг қилиғига тушунмай.

— Четдан келган кишилар, ким бўлсин, бозордан мол оладурғон экан, аввал ноиб соҳибдан ижозат сўрамоғи шарт.

— Таажжуб, — Хмарин шундай деб отини бурди.— Жаноблар, жаннатда кўрмоқ бору емоқ йўқ дейишарди. Биз жаннатда эканмиз.

Фойтунга қайтганларида Тупроққўрғон томонидан дўл-ноғоралар овози келди.

— Қалъага борамиз, — деди Мирза Қандилхон.

— Ним бўлади у ерда, томошами? — деб сўради Хмарин, ҳафсаласизлик билан.

— Йўқ, соҳиб, Кўшқдан олиб келганимиз, жамшидийнинг боши кесилади.

— А? Дарров-а?

— Аввалги ўғрилиги учун бир қўли кесилган эди. У шариат бўйича ҳукм қилинди.

Хмарин унинг гапини охирига қадар эшитмай, Синелниковага юзланди.

— Валя, қизиқ томоша, бир қўллик ўғрининг боши кесилар экан.

— Николай Захарович! — Синелникова шундай деб юзини бурди. — Даҳшат... таклиф қилгани уялмадингизми?

— Валя, ахир бу ер шарқ. Бундан баттари ҳам бўлиши мумкин.

— Нимага тўхтаб турибмиз? — деди Ушинский, Хмаринга яқинлашиб.

Хмарин Мирза Қандилхоннинг таклифини айтди.

— Йўқ, йўқ, Николай Захарович, бизни бу азобдан қутқаринг, илтимос, — деди Ушинский Синелниковага бир қараб олиб.

— Бизнинг иштирокимиз мутлақ ноўрин, — деди Шувалов уни қувватлаб.

— У ҳолда боққа қайтамиз, кечки зиёфатга қадар бўшмиз, — деди Хмарин.

— Менинг Мирза Қандилхондан бир ўтинчим бор, — деди Асадулла.

— Бош устига, соҳиб.

— Мен ҳазрат мир Алишер Навоий қабрларини тавоб этмоғим шарт. Абдурахмон Жомий, Абдулла Ансорий хоки туробини-да, зиёрат этмоғим лозим. Бунинг учун ноиб соҳибдан ижозат олмоқ зарурми ё сизнингда ижозатингиз кифоями?

Кейинги гап Мирза Қандилхонга маъқул келиб, яйраб жилмайди:

— Савоб юмушларга алоҳида ижозат жоиз эмас. Ҳозироқ бошлаб бораман.

— Вениамин Самойлович, Виталий Сергеевич бу ерда улўф одамларнинг мақбаралари бор. Истасангиз, боришингиз мумкин.

— Мен бораман, — деди Синелникова қатъий оҳангда.

— Мен ҳам боришим мумкин, — деди Ушинский.

— Вениамин Самойлович, сиз мен билан боғда қолсангиз, илтимос, кечки зиёфатда сўзлайдиган нутқимни бамаслаҳат тайёрласак, — деди Хмарин.

Ушинский ўзи кутмаган қопқонга бехос тушиб қолди.

Уларни Боғи шоҳида қолдиргач, фойтунлар Алишер Навоий мақбараси томон йўл олди.

— Навоийни эшитганман, аммо шеърларини билмайман, — деди Синелникова.

— Ўрусча ўғурмаси йўқдур-да, — деди Асадулла. У ҳозир суҳбатлашадиган аҳволда эмасди. Назарида мақбарани зиёрат қилгани эмас, балки Навоий билан юзма-юз учрашишга бораётгандай эди.

— Шеърдан ўқиб беринг.

Асадулла дарров жавоб бермади. Аёл ҳам уни шоширмади.

— Битта байтини айтиб бераман:

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от.*

— Бу нима дегани?

— Бу деганики... дунёда абадий нарса йўқдур, ҳеч нарса боқий эмас, яхшилик билан ном қолдиришгина абадийдир.

— Доно гап экан, — деди Шувалов, унинг сўзларини диққат билан тинглаб.

— Сиз ўзингизга содиқсиз, Асад Мираъламович, шу ерда ҳам фалсафий шеър айтдингиз. Нима, Навоийнинг ишқий шеърлари йўқми?

— Шеърлар нима экан, дostonлари бор, — деди Зикриё афанди суҳбатга қўшилиб.

— Қани айтинг-чи...

— Асадулла афанди турганларида... мени маъзур тутасиз.

Асадулла бу хонимдан қутула олмаслигига ақли етиб, бир байт айтди:

*Агарчи ишқ аро бўлди мубаддам куфр ила диним,
Не ғам, чун поклик расмидурур бу ишда ойиним...*

Синелникова байт таржимасини эшитиб, кулимсиради.

— Ишқий шеър, аммо бари бир, фалсафаси кучлироқ.

— Сиз ишқ билан фалсафани айри-айри қўясизми?

Шуваловнинг бу хилда нозиктаъб билан саволга тутиши Синелниковани сал гангитиб қўйди.

— Нимага энди, — деди у Шуваловга жилмайиб қараб. — Севги — энг мураккаб фалсафа. Чақилмаган ёнғоқ, уни ҳамма ҳам чақавермайди.

Шуваловнинг саволи Синелниковани чалғитиб, Асадулланинг жонига ора кирди.

Фойтун мақбарадан анча берида тўхтади. Асадулла пастга тушиб, мақбарага тикилганча ҳаракатсиз қолди. Кейин ҳамроҳларига эътибор бермай, бир-бир босиб юрди.

Зикриё афанди унга эргашмоқчи бўлган Синелникова билан Шуваловни тўхтатди.

— Нима, бу ерга ҳам кириш мумкин эмасми? — деди аёл норози оҳангда.

— Мумкин, хоним, фақат кейинроқ борайлик. Афтидан, Асадулла афанди сеҳрланиб қолдилар, халал бермайлик.

Асадулла нурай бошлаган мақбарага яқинлашиб тўхтаганини, кейин тиз чўкканини ўзи ҳам сезмай қолди. Унинг кўзлари сағнада эди: наҳот буюк бир одам шу совуқ тош остида ёлғиз ётган бўлса, наҳот бу совуқ тошлар суюқларини эзиб турган бўлса... Шу хаёлдан эти сесканди.

Болалигида ғаройиботлар, сеҳргарлар ҳақида кўп эртак эшитган эди. Бу ғаройиботлар, бу сеҳргарликлар ҳақиқат эмас, хаёлот маҳсули эканини билса-да, ҳозир кўнгли шундай бир сеҳргарлик истади. Унинг назарида буюқларнинг бу ҳолда жонсиз ётиши инсофдан эмас. Қани ўша сеҳргар ҳозир пайдо бўлса, бу тошларни улоқтириб ташласа, шоирга жон берса, ўша бақо гулшанидан ташвишли дунёга қайтарса...

«Ажаб саодат эрур, чиқса яхшилик била от...»

Шундай боқийлик эгаси жонсиз ётса... қандай бедодлик бу!..

Асадулла алҳол барча нарсани унутган эди. У учун ҳозир фақат бир инсон — Алишер Навоий мавжуд эди.

4

Кечки зиёфат чоғида ноибнинг бир томонидан Хмарин, иккинчи томонидан Асадулла жой олгач, уларга лутфу карамлар кўрсатилди. Таомлар кети узилиб, чойга навбат келгач, ноиб Асадуллага юзланди.

— Ўғри қатл этилди.

— Хабарим бор, ноиб соҳиб, қўлингиз шариат ҳукмида қаттиқ экан.

— Маҳбусингизни сўроққа тутдим. Қодир оға ҳазратнинг айғоқчиларидан экани аниқ. Уни Кобулга еткармоқ истагимизми? Мен ризоман.

— Ташаккур, ноиб соҳиб. Ижозатингиз билан сўроғимни сўрасам... Қодир оға ҳазрат... амир саройида эътибори зўрми?

— Эътиборими?.. Сизга аниқ жавоб қайтармоққа ожизман. Ҳазратнинг раҳматли амир Ҳабибуллоҳон замонида эътибори баланд эди.

— Бадният эмасми?

Ноиб ул ҳукума бу саволга жавоб беришдан бўйин товлаб, суҳбат мавзуини бошқа ёққа буриб юборди:

— Сафарингиз хатарнок бўлибди, менга айтдилар. Энди сизларни қайси йўлдан йўлласам экан? Кобулга уч йўл мавжуд.

— Бу сизнинг ихтиёрингизда, ноиб соҳиб.

Ноиб қалин, мошгуруч соқолини силаб, анча ўйланди. Кейин бирдан қарсак чалган эди, зиёфат аҳли жим бўлди.

— Ёзуқ дастурхонли уй — куни доим тўй. Азизмонларга дастурхонимиз ҳамиша ёзуқ, кунимиз фақат тўй. Бироқ буларга Кобулда илҳақлик ила кўз тикканларки, йўлга узутувдан ўзга чорамиз йўқтур. Маълумингизким, Ҳиротдан Кобулга уч йўл бўлуб, бири Кандаҳор йўлидурки, эллик олти работ бўлиб, масофатан минг саккиз юз қирқ олти чақиримдур. Яна бири Ҳазора йўлидурки, ўттиз бир работ бўлуб, масофатан минг чақиримдур, учинчи Мазори Шариф йўлидурки, масофатан минг беш юз эллик олти чақиримдур, қирқ олти работдур. Кўрдингизки, Ҳазора йўли энг яқин, бироқ азизмонларни бу тоғлиқ хавфли йўлга йўллашга кўнглум чопмайдур. Йироқ бўлса бўлсун, азизмонлар бешикаст етмоқлари учун Мазори Шариф йўлини танладим. Оллоҳ азизмонларнинг йўлларини оқ қилуб, ўз паноҳида асрагай, омин. Тонг билан чопар йўлга чиқуб, Мазори Шариф ноибига номаи муборагимизни етказгай.

Ертаси куни нонуштадан сўнг вакола ҳайъатини ноиб йўқлатди. У Чорбоғдаги хонасида ёлғиз эди. Шундан билдиларки, ноиб фақат ўзини қизиқтирган муаммолар хусусида суҳбат юритмоқчи. Ноиб суҳбатдан қаноат ҳосил қилмади. Чунки кўп муаммолар, хусусан, Россиянинг бермаги мумкин бўлган ёрдамлари фақат амирга айтилгуси, фақат амир билангина ҳал этилгуси муаммолар эдики, ноибга буларни билдириб, тўйдан олдин ноғора қоқмоққа ҳақлари ҳам йўқ эди, лозим деб ҳам билмадилар.

Боғи шоҳига қайтишгач, бир оздан сўнг, Хмарин Асадулланинг хонасига кириб келди:

— Муҳожир қани? — деди у асабий тарзда.

— Мен сиз билан бирга эдим.

— Муҳожир ҳам, Валя Синелникова ҳам йўқ. Қаёққа кетган бўлишлари мумкин?

Савол жавобсиз қолди.

Зикриё афанди билан Синелникова ҳеч қаерда йўқ эди. Улар тушлик таом вақтида ҳам кўринмадилар.

— Бир ёққа кетишга бўлса тушликка етиб келишади, — деди Хмарин, сўнг Мирза Қандилхонга бориб, воқеани баён қилди.

Уларнинг чиқиб кетган-кетмаганидан сарбозлар ҳам беҳабар эдилар. Бирпасда ҳаммаёқ талотўп бўлиб кетди.

Боши тош билан уриб мажақланган Зикриё афандининг жасадини, кўйлаклари пораланган, томоқлари тишланиб, ранги бир аҳволга тушган Синелниковани оқшомга яқин олиб келишди.

Туни билан кўзларига уйқу илинмади.

Тонгда Зикриё афандини, Ватани ҳажрида ўртаниб ёнган, саргардонлик захридан бағри куйиб, адоий тамом бўлган, юрти саодати абадиясига бир ишониб, бир ишонмай юрган ҳинд инқилобчисини Ҳирот тупроғига қўйдилар. Бу, айниқса, Асадулла учун мусибатли ва аламангиз бўлди.

Қабрга тупроқ тортилиб, одамлар тарқай бошлаганда ҳам Асадулла ҳаракатсиз турарди. Асадулла Зикриё афанди билан бир неча ҳафтагина ҳамсуҳбат, ҳамроҳ бўлди. Ана ўша биргаликда ўтган кунлар икки покиза дилни боғлади. Зикриё афанди Асадуллага Ҳиндистон

ҳақида, оиласи, биродарлари ҳақида сўзлаб берган эди... Бу сўзларни Асадулла кейинроқ, Зикриё афандини ўйлаган кезлари эслайди. Ҳозир, қабр ёнида, марҳумнинг куйиниб айтган гаплари қулоғи остида жаранглайди.

«Мен кўп нарсани даъво қилмайман. Юртим озод бўлса бас. Ўзим осмонни севсам дейман. Ерни, сўнг шу тупроқда юрган барча одамларни, бор беғуборлиги, бор фазилатлари, ҳатто бор қусурлари билан севсам дейман. Бошқа илинжим йўқ менинг...»

Дафн маросимидан қайтишгач, Синелникова бор гапни айтиб берди: Зикриё афанди уни бозорга боришга кўндирибди. «Кеча бозорни кўрмай қолган эдингиз, мен ҳам ул-бул харид қилишим керак», дебди. Бозорни кўролмай қолгани Синелниковага алам қилган экан, кўнибди. Бозор йўлидаги жинкўчада уларнинг йўлини уч-тўрт афғон тўсибди... Зикриё афанди чорасиз қолибди...

Афғонларнинг маълум қилишича, воқеа содир бўлган уй ташландиқ эмиш. Буни эшитиб, Шувалов ўйланиб қолди: «Бу тасодифми ё йўл пойлашганми?»

Шу воқеа сабаб бўлиб, йўлга чиқишлари яна бир кунга кечикди.

Кобул сари юриб, иккинчи работга қўнишганда шакл-шамойили, феъл-атвори афғонлардан буткул фарқланувчи, юз тузилиши Туркистон қирғизларини эслатувчи одамларни учратиб, Асадулла ажабланди. Асли мўғул бўлиб, Бобур замонида ҳам мўғул тилида гаплашган, кейинчалик форсийлашган бу халқ тўғрисида эшитган эди. Лекин улар Мазори Шариф йўлида эмас, ўз номлари билан аталувчи Ҳазора йўлида яшашларини ҳам биларди. Уч-тўрт ҳазора билан гаплашгач, Шуваловни огоҳлантирди.

— Демак, ноиб ҳам бир нимадан ҳадиксираган. Кимларнидир чалғитмоқчи бўлган, — деди Шувалов. — Демак, ҳали ҳам хатарда эканмиз.

Ерта саҳарда афғонлар бесаранжом бўлиб қолишди. Кун ёйилай деганда работга Ғуломқодир кириб келди. Отга ўнгарган одамни худди улоқ ташлагандай Мирза Қандилхон оёғи остига ташлади.

— Қочган экан, соҳиб, кимдир биров арқонларни кесибди, ханжар ҳам берибди қўлига, — у шундай деб кумуш сопли ханжарни узатди.

Асадулла уни таниди: Парвона йўлида туркман берган ханжар...

Ханжарни Ушинский ҳам таниб, Асадуллага савол назари билан қаттиқ тикилди.

Қаландар ўзига келиб қимирлади. Ғуломқодир уни елкасидан чангаллаб, қаддини кўтарди.

— Нимага қочдинг? — деди Мирза Қандилхон, унга ўқрайиб. Афтидан, тепкилайдиган иштаҳаси бор эди-ю, меҳмонлар иззатини қилиб, ўзини бу ишдан тутаетган эди.

— Соҳиб буюрди, — деди қаландар, унга қўрқув билан жавдираб қараб.

— Қайси соҳиб?

— Қаландар ўгирилиб, Хмаринга тикилди.

— Ана у...

Ҳамма ялт этиб Хмаринга қаради. Хмарин аввалига тушунмади. Кейин бирданига ранги қув ўчиб кетди. Лаблари титради. Қаландар томон бир-икки қадам босди. Сўнг тўхтаб, Мирза Қандилхонга ўқрайди.

— Бу не томоша, Мирза Қандилхон?! — деди бақириб.

— Бу не томоша экани менга- да, аён эмас, соҳиб, — деди Мирза Қандилхон ғазабини яширмай.

— Шундайми?.. — Хмарин қаландар устига бостириб борди. — Сен нимасан ўзинг, қаландармисан, айғоқчимисан ё алайҳиллаънамисан, сени ким қочирди, ким ханжар берди, айт!

Қаландар бир оз ҳадиксираган ҳолда Хмаринга қараб тураверди.

— Айт! — деди Хмарин, жонҳолатда қичқириб.

— Сиз, соҳиб...

— Шундайми... хўш, нимага қочирдим?

— Мазори Шариф йўлидан адашганимизни етказ, дедингиз.

— Нима?! — Хмарин Мирза Қандилхонга савол назари билан қаради: — Қайси йўлдан боряпмиз?

— Ҳазора йўли бу, соҳиб.

— Бу қанақаси!!! Бу қанақаси, деяпман?!

— Сизларни Кобулга бешикаст етказмоқ мақсадида бўлди бу.

Асадулла Хмаринга яқинлашиб, уни билагидан ушлади:

— Николай Захарович, юринг, гаплашиб олайлик,— Асадулла шундай деб Мирза Қандилхонга қаради. — Биз кенгашиб олмоғимиз шарт. Қаландарга бирор кори ҳол бўлмасин. У ёлғон сўзлаяпти.

Чодир оғзида пайдо бўлган Синелникова қаландарга ажабланиб қараб қолди. Тўртовлон аёлга эътибор бермай Шуваловнинг чодирига кирдилар. Асадулла қаландарнинг гапини баён қилди.

— Бир нарсага ҳайронман, — деди Ушинский, — ханжар сизники эди шекилли, Асадулла Мираъламович?

— Ҳа, меники эди. Лекин мен уни Николай Захаровичга ҳадя қилувдим.

— Қизиқ.. ҳадя бировга оширилмас эди шекилли?

— Мен илтимос қилдим, — деди Хмарин, унинг гапини шарт бўлиб. — Мен ноёб қуролларга ўчман. Тошкентда йигира уч ханжарни қолдириб келганман. Асадулла Мираъламовични тинч қўйинг, агар ўша лаънати қаландарнинг гапига ишонсангиз, мана, мени жазоланг.

— Николай Захарович, жазолаш ҳақида гап бўлмаяпти-ку? — деди Шувалов босиқлик билан. Унинг хотиржамлиги мажлис аҳлидаги ботиний асабийликнинг портлаб, зоҳирга чиқишига йўл қўймади.

— Аффонлар Ҳазора йўлидан боражагимизни атай яширишган, — деб давом этди Шувалов, — бунинг учун улардан ўпкалаш керак эмас.

— Сиз билармидингиз? — деб сўради Ушинский.

— Кеча маълум бўлди, Мираъламович айтди, йўловчилар билан гаплашиб билибди.

— Демак, фақат икковингиз билгансиз... Қизиқ... Николай Захарович, йўлга чиқадиган кунимиз нима учун ноибга учрашдингиз?

— Ноибнинг ўзи йўқлатувди. Йўқламаган тақдирда ҳам борар эдим. Дипломатия расми шунақа.

— Шунақами? Ноиб нима деди?

— Оқ йўл тилади... ташвиқот юргизманглар, деди. Россиядаги ишчи-деҳқон кўзғолони ҳақида гапиришни ман қилди.

— Нима учун бунинг ўша вақтда бизга айтмадингиз?

— Айтганим билан бошқача тушунардингиз.

— Николай Захарович, илтимос, чодирингизда бўлиб турсангиз. Фирқа гуруҳи кенгашиб олиши керак.

— Қайтиб кетишга тайёрланаверайми?

— Николай Захарович, — Шувалов шундай деб, уни елкасига қўлини қўйди. — Ёш бола эмассиз-ку, а?

— Виталий Сергеевич, элчига жуда меҳрибон бўлиб кетибсизми? — деди Ушинский, Хмарин чиқиб кетгач.

— Вениамин Самойлович, биз аффонлар еридамиз. Ҳар бир ҳаракатимиз уларнинг кузатувида. Ҳар бир сўзимизга қулоқ тутишади. Орамиздаги ихтилофни сезишса, сафаримиздан дуруст натижа чиқиши қийин.

— Жаноб Хмариннинг хатти-ҳаракатлари бошидаёқ менга шубҳали кўринган. Ҳамма шубҳалар тасдиқланди: аввал Карки йўлига бошлади, пистирмага дуч келдик, кейин мана бу

воқеа. Мен уни элчиликдан четлаштиришни таклиф қиламан. Болшевик сифатида унга ишончсизлик билдиришимиз зарур.

— Таклифингизга қўшилмайман, — деди Асадулла, — уни элчилик ҳуқуқидан маҳрум қила олмаймиз. Ёрлиқ унинг номига ёзилган. Москвадан фавқулудда мухтор элчи етиб келгунча Афғонистон амири билан фақат шу одамгина Россия ҳукумати номидан гаплаша олади.

— Вениамин Самойлович, шубҳангизга ҳам, таклифингизга ҳам қўшилмайман. Карки йўлидан боришга сиз ҳам ундагансиз, эсингиздами? Қаландарнинг гапига келсак... У сизни ёки мени ҳам кўрсатиши мумкин эди. Николай Захарович қайси йўлдан кетаётганимизни билмай туриб, қанақасига уни Мазори Шарифга юборади? — деди Шувалов.

— Билган бўлса-чи? — деб бўш келмади Ушинский.

— Билмаган. Бунга ишонаман. Хўп, дейлик, у бизни яна пистирмага рўпара қилмоқчи бўлган. Бу унга нима учун керак? Аввало атрофимизда ўзимизникидан ташқари афғон аскарлари ҳам кўп. Ўзимизни ҳимоя қила оламиз.

— Енгил ўйламанг, Виталий Сергеевич, ҳамма нарса бўлиши мумкин. Шунинг учун таклифимни кун тартибидан олмайман.

— Хоҳишингиз. Овозга қўйинг бўлмаса.

— Овозга қўяман: демак, икки киши қарши... Яхши. Иложим қанча. Зийракликни йўқотиб қўйибсиз ўртоқлар, огоҳлантираман. Элчининг бегуноҳлигини исботлаш учун қаландарни сўроқ қилишингизни қатъиян талаб қиламан.

— Вениамин Самойлович, бунга афғонларга қўйиб берайлик. Бизга бари бир айтмайди.

— Сизнинг бепарволигингиз мени ҳайратга соляпти, чекист бўлганингизга ишонгим келмай қоляпти.

— Мен вазифамни унутганим йўқ. Ичимизда сотқин ё айғоқчи бўлса мендан қочиб қутулолмайди, ишонаверинг.

Кенгаш шу тарзда тез ва бесамар якун топди. Ушинский чодирдан норози қиёфада чиқиб кетди. Асадулла билан Шувалов қўшни чодирга киришди.

Хмарин ханжарни жомадондан ким, қачон олган бўлиши мумкинлигини билолмай боши гаранг эканини айтди.

— Николай Захарович, котибангиз... форсчани тушунадими?

— Валентина Николаевнами?.. Йўқ, нима, сиз ундан шубҳаланяпсизми?

— Йўқ, шунчаки сўрадим. Ҳа, яна бир нарсани сўрасам: Валентина Николаевнани кўпдан биласизми?

— Ҳа. Петроградда танишганман. Бамаъни оиланинг фарзанди. Отаси инженер. Бу оила сиёсатга аралашмас эди. Валяни Тошкентда учратиб қолдим. Отасининг изидан келган экан, отаси қўзғолондан кейиноқ уйига қайтган экан. Москва йўли беркилгач, Валя чорасиз қолиб, Ташқи ишлар нозирлигида ишлаётган экан. Сафарга уни мен таклиф қилганман. Ундан шубҳаланишингиз... қизиқ, ўзи бу аҳволда бўлса-ю... У енгилтак ҳам эмас, ишонинг. Фақат Ушинский хиралик қилиб жонига теккан. Мен нафратланаман бундайлардан. Россиянинг шарафини булғашади булар.

— Николай Захарович, бу ишни сизнингча ким қилган бўлиши мумкин? Ҳар ҳолда қаландар қочган, энди сизга тухмат қиляпти. Мақсади нима?

Хмарин: «Рост гапиряпсизми?» — деган қараш билан Асадуллага тиқилди.

— Ҳа, тухмат бу, — деб таъкидлади Асадулла, — унга ишончимиз йўқ.

— Раҳмат, жаноблар... Менингча бу... афғонларнинг иши ҳам бўлиши мумкин.

Шамол булутни, булут ёмғирни ҳайдаб келганидек, муаммо муаммони бошлаб келаверди. Муаммо осмонини тимқора булут босди — ёмғир ёғадими, дўлми, қорми, номаълум эди. Булутнинг томчи ташламай ўтиб кетишига ҳам умид бор эди.

Асадулла ташқарига чиқиб, Фуломқодирни излади. Чодирлар ортида отга ем бераётган соварни топиб, гапга солди. Фуломқодир от кишнашидан уйғониб кетганини, кейин

узоқлашаётган чавандоз шарпасини илғаб, изма-из қувганини гапириб берди. Шундан сўнг Асадулла Мирза Қандилхонга учраб, қаландар сўзлари тухмат эканини, элчидан бундай нопок хатти-ҳаракат гумон қилишнинг ўзиёқ гуноҳ эканини айтди.

Мирза Қандилхон «қаландарнинг қорнини ёриб бўлса ҳам, ҳақиқатни ойдинлаштиришга» ваъда берди.

Асадулла чодирига қайтаётганида кўкрагида қўққис оғриқ туриб, нафаси сиқилди. Кўз олди қоронғилашиб, боши айланди. Чодир қозиғига узатилган қўл муаллақ қолиб, беҳол йиқилди.

Кўзини очганда ўзини чодирда кўрди. Шундайгина ёнига аффон табиб чордана қурган. Сал нарида вакола ҳайъати — бари жам бўлган.

— Оллоҳга шукр, дард фориг бўлди, — деди табиб,— соҳиб, андак ҳоригансиз, ҳордиқ чиқармоғингиз даркор экан.

Асадулланинг бетоблиги сабаб бўлиб, ўша куни работда қолишди.

Ерта тонгда аффонлар яна талотўп кўтаришди: кимдир қаландар сақланаётган чодир орқасини кесиб кириб, «Оллоҳнинг севган бандаси» бўғзига пичоқ санчибди. Бундан нафақат соқчи, балки гуноҳкор банданинг ўзи ҳам ғафлатда қолган кўринади.

II 6 o 6

АЙРИЛИҚ ВА ДИЙДОР

1

Асадулланинг боши айланиб тургани учун уни тахтиравонда кетишга кўндиришди. Тахтиравон деганлари кўринишидан анча хунук — Туркистоннинг ўлик кўтарадиган анбарини эслатар эди. Бу аробанинг бўйи ҳам, эни ҳам бир ярим газ бўлиб, ичига тушган инсон боласи оёқ узатиб ётиш роҳатидан маҳрум, устига-устак, бу аробанинг олди билан ортига икки от қўшилиб, «равон» қилинар экан. Мабодо отлар йўртиб қолса ичидаги соғ одам оғриб, оғриқ бўлса у дунё сафарига тадорик кўриб қолиши ҳеч гап эмас экан. Асадулла бу «роҳатижон маофа»да узоқ юролмай, тавба-тазаррулар билан яна от миниб юрмоққа мажбур бўлди.

Турон деган работга қўнишганда Асадулла анча ҳолдан тойган эди. Шу боис кечки таомдан сўнг гурунглашиб ўтира олмай, чодирига кирди. Ярим кечада шарпа сезиб, чўчиб уйғонди.

— Сардор соҳиб, гуноҳимдан ўтинг, ҳаловатингизни буздим.

— Фуломқодир, сизмисиз? Асти хижолат бўлманг, келинг, ўтиринг.

— Сиз яхши одам экансиз, соҳиб, кўриб, сезиб юрибман. Афсус, бизим уруғдан эмассиз.

— Бу афсусингиз чакки. Бани башарнинг бари бир-бирига қариндош-уруғ.

— Доно одамсиз, соҳиб.

— Фуломқодир, сизга нима бўлди, руҳингиз паст?

— Видолашгани кирдим, соҳиб, бу тун Чораймоққа жўнайман.

— Мирза Қандилхон юборяптими?

— Йўқ, соҳиб. Бундан кунботар сари юрилса, менинг уруғим ерлари бошланади. Мен бу ерлардан бош буриб ўтолмайман. Уруғдан чиқар чоғимда менга марҳамат қилган эдилар, қасос олувимга имкон бериб эдилар, мен уддалай олмадим.

— Фуломқодир, сўзларингиздан ҳеч нима англамадим?

— Чораймоққа боришим керак, вассалом. Ўзга нарсаларни сўраманг, соҳиб. Кирувимнинг боиси бўлак: Карки йўлида, Саид Ғаффорбек кўз юмай туриб, сизни йўқлатган эди, эслайсизми?

— Ҳа, эсимда.

— Ким эди у? Биродарингиз эмасмиди?

— Бир вақтлар биродар бўлганмиз...
— У ҳолда... — Фуломқодир тиз чўқди, — гуноҳимдан ўтинг.
— Нималар деяпсиз?
— Соҳиб, уни мен отганман.
— Сиз?
— Ҳа...
— Нимага?
— У аввал ўрус соҳибни отди. Кейин сиз чиқиб, пахта билан унинг қонини артар маҳалингизда назаримда сизни нишонга олиб эди. Мен... адашибман, биродарингиз экан-ку...
— Адашмагансиз. У баднияти ила бизга қўшилиб экан. Сизнинг заррача гуноҳингиз йўқ.
— Мендан рози бўлинг, соҳиб.
— Фуломқодир, кетманг.
— Соҳиб, жўнашимни бировга билдира кўрманг, Худо умрингизни зиёда қилсин..
Фуломқодир Асадуллага яқинлашиб энгашди-да юзини юзига қўйиб хайрлашганича чодирдан чиқди.

Асадулла нима қиларини билмай, гангиди. Юмшоқ тўшак устида эмас, тиканаклар устида ётгандай безовталанаверди. Ташқарида нонушта ҳозирлигини бошлаган хизматкорлар шарпаси эшитилгач, ўрnidан турди. Мирза Қандилхоннинг чодирига бориб, овоз берди.

Мирза Қандилхон Асадуллани овозидан таниб, «яна тоби келишмадим», деб ўйлади. Сўнг, Фуломқодир воқеасини эшитиб, кўзларидан уйқу қочди.

— Умри қисқа экан-да, — деди бош чайқаб, — афсус, ёвқур эди...
— Уни ўлим кутяптими? Бошқа чора йўқми?
— Бегуноҳ қон тўккан бўлса, қасос олишади. Чораймоқни биламан. Қоидалари аёвсиз.
— Бунга йўл қўймаслик лозим. Сиз амир номидан борсангиз-чи?
— Ҳуқуқим йўқ.
— Биз борсак-чи? Гуноҳини сўраб олсак-чи? Балки хун тўлармиз?
— Чораймоққа бегоналарнинг сўзи ўтмайди.
— Ижозат беринг, ўзим борай.
— Хийла ўжар экансиз, соҳиб. Бесамар юмушни бўйнингизга олманг.
— Ёш умрга раҳм қилинг, увол кетмасин. Амирнинг мактубини етказиб, хайрли иш қилган соварни ўлимга топшириб кетувингиз гуноҳи азим эмасми?

Амирнинг мактубини эслаб, Мирза Қандилхон ўйга толди. Дарҳақиқат, бу совар мактуб элтган эди. Уни Тирмизда сардор Муҳаммад Валихон сафга қўшган эди. Унга бу масъул юмуш топширлаган экан, демак, чакана совар эмас... Мирза Қандилхон аниқ қарорга келиб, хизматкорни чақирди.

Отлар эгарланиб, ўн чоғли совар узатувида Асадулла билан Мирза Қандилхон йўлга чиқишди.

Отларга тиним бермай, кун ёйилганда Чораймоқ жойлашган қишлоққа кириб боришди. Уруғ оқсоқоли — елкалари кенг, қиррабурун, кўзлари ўткир, овози жарангли одам — уларнинг ниятларини билиб, бош чайқади.

— Фуломқодир менинг мана шу елкаларимда улғайган, — деди у. — Чораймоқда унинг оллдига тушадиган йигит йўқ. Надоматким, гуноҳга ботди. Уни олиб кетиб, жонини қийнаманг. Қонга қон билан хун тўлаши лозим. Ҳали-замон қизнинг ҳешлари келади. Халал бермангиз.

— Унинг гуноҳи нима? — деди Мирза Қандилхон.
— Билмайсизми? — ажабланди оқсоқол. — Айтмадимми? Маълумингиз бўлсинким, Фуломқодир завжасининг жонини олган. Аммо завжасига қўшилган эркакни қўлдан чиқарган.

Аёлини бегона эркак ила ўлдирганда эди, гуноҳдан фориф бўларди, ундан хун талаб этилмас эди. Чораймоқнинг қонуни — шу! Пухтун вала³⁷ни бузмоққа ҳеч бир кимсанинг ҳадди йўқ!

— У амирнинг совари... — деди Мирза Қандилхон эътироз оҳангида.

— Бу менга маълум, — деди оқсоқол унинг гапини бўлиб. — Чораймоққа бир инглиз келиб эди. Тижорат юмушлари билан келиб тургучи эди. Шул зот завжасини зўрлаганми ёинки аёл ўз хоҳиши ила қўшилганми, бу бизга қоронғи. Бизга аёни шуки, инглиз қочган. Уни топиш мушкул вазифа. Амир инглизга қарши лашкар тўпламоқда деб эшитиб эдик. «Муҳорибага бор, шахид кетсанг розимиз, омон қайтсанг, гуноҳингдан кечамиз», деб эдик. Унга от бериб эдик, яроғ бериб эдик. Муҳорибага насибаси қўшилмабди. Жони шу ерда олинади. Ёзуғи шу экан боламнинг. Бу ҳам унинг саодати. жасади бегона тупроққа қўйилмайди.

— Амир уни муҳорибадан айириб, масъул... савоб юмуш билан сарҳадга йўллаган, — деди Асадулла суҳбатга қўшилиб.

Оқсоқол унга тикилди.

— Сиз кимсиз? Бизим аёнларга ўхшамайсиз.

Асадулла кимлигини, вазифаси, ниятини айтди.

— Ғайриюрт бўлатуриб, Ғуломқодирга нечук куйиняпсиз? — деди оқсоқол, унинг сўзларини эшитиб.

— У бизнинг жонимизни асраб қолди.

— Буни ўзи айтдимми?

Асадулла Мирза Қандилхон олдида Саид Фаффорбек ўлимини эслашни лозим топмай, ёлғон гапирди:

— Йўқ, ўзимиз кўрдик. Йўлда ёв бизга ҳужум қилди. Ғуломқодир мисоли шер олишди. Жонини аямади.

— Ҳақ рост бу, — деди Мирза Қандилхон, уни қувватлаб.

— Ёв... инглиз эдимми? — деб сўради оқсоқол.

— Инглисни ўзимиз кўрмадик. Аммо... ёвни инглиз йўллагани аниқ.

Оқсоқол ўйга толди.

— Биз кенгашиб кўрамиз, — деди бир оздан кейин.

Оқсоқол чорлаган кенгаш кўп чўзилди. Сўнг қишлоқ аҳли майдонга тўпланди. Оқсоқол қарорини шунда маълум қилди. Ўлимни бўйнига олиб, бир четда маъюс турган Ғуломқодир амир хизматига қайтиши лозимлигини билиб, бақариб юборди. Қўлларини кўтариб, тиз чўкканча судралиб, оқсоқолга яқинлашди-да, уни тиззаларидан қучди.

— Жонимни қийнаманг мени, хунхўрларга топширинг. Топширинг хунхўрларга!

Оқсоқол унинг ёлборишига эътибор бермади.

— Сенинг хунингни амир соҳиб ҳазрат тўлайди. Шундайми? — Оқсоқол Мирза Қандилхонга қаради. Бу кутилмаган саволдан Мирза Қандилхон гангиб қолди. Яхшики оқсоқол ундан жавоб талаб қилмади. Йўқса, нима дейиши ўзига ҳам қоронғи эди.

Ғуломқодир онаси билан рози-ризолик тилашиб, тарк этган эди бу қишлоқни. Уни ҳеч ерда ўлим бағрига олмади. Жон беришни истаб келиб эди, бу ерда ҳам ўлим ундан қочди. Энди яна онаси ҳузурига кирди. Рози-ризолик тилаб кирди яна. Юзлари онасининг кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлди. Юраги онасининг нолаларидан пораланди. Кўз олдини алам, ҳижрон пардаси тўсди. Томоғини айрилиқ панжаси билан бўғди.

Уйдан чиқиб, кутиб турган соварлар сари юрди. Асадуллага рўпара келиб, тўхтади. Унга мунгли нигоҳини қадади. Асадулла бу нигоҳга дош беролмай, кўзларини олиб қочди.

— Сиздан рози эмасман, соҳиб...

Ғуломқодирнинг секин айтган бу гапи дарани гумбурлатиб юборгандай, атрофни акс-садо тутиб кетгандай туюлди Асадуллага.

³⁷ Номус кодекси.

«Сиздан рози эмасман, соҳиб... Сиздан рози эмасман...»

Асадулла унинг дардини тушуниб турарди. Лекин шундай ёш йигитни нодон ўлим қўлига топшириб кета олмас ҳам эди.

Работдагилар буларни совар изидан кетганини билиб, қаландарни ўлдирган одам топилибди-да, деган хаёлга боришган эди. Бундай бўлмаганини эшитиб, ҳаммалари ажабланишди.

2

Кобулда элчиларни интиқлик билан кутаётган бўлсалар-да, карвон ошиқмас эди. Вакола хайъатини тоғли-тошли йўлларда уринтириб қўймаслик учун меҳмондор карвоннинг илдамлашига йўл қўймасди. Кун ёйилмай бир работдан йўлга чиқиб, кун ботарда иккинчисига қўниб, аста-секинлик билан Кобулга яқинлашар эдилар. Босиб ўтган работларининг барчаси бир-бирига ўхшаш: бир суратда, бир қолипда, бир усулда ишланган: биридан иккинчисига кўчиб борган киши аввалгисидан бунисини айирмоғи учун ўткир зеҳн соҳиби бўлмоғи лозим эди. Работларга амир томонидан тайин этилган арбоблар карвонни оқшом чоғи эҳтиром ила кутиб олишар, сабоҳда эса лутфлар кўрсатиб узатардилар. Шу зайлда карвон Ҳирот вилояти чегарасини босиб ўтиб, Кобул вилоятига қадам қўйди.

Чилла чиқиб, кун анча салқинлашди. Айниқса кечалари изғирин туриб, Асадулланнинг кўкрагидаги оғриқ бот-бот азоб бера бошлади. Айниқса, кунда олти-етти тош масофани отлик босиб ўтиш машаққати ҳам ҳолдан тойдира берди.

Бугун йўл анча текис бўлганидан илдамроқ юришганми, ҳар ҳолда Панжоб работига оқшом тушмай етиб келишди. Беш томондан беш ирмоқ келиб қўшилувчи ерга қурилган работ атрофи бениҳоя манзарали эди. Шу манзараси билан ҳам уни ўзгалардан дарҳол фарқлаш мумкин бўларди.

Таом ҳозирлангунга қадар Асадулла работдан ташқарига чиқиб, тиниқ ирмоқ бўйида бир оз ҳордиқ чиқармоқчи бўлди. Ирмоқ томон юрди-ю, катта харсанг устида кунботарга боқиб ўтирган Ғуломқодирни кўриб, аввалига тўхтади. Унга халал бергиси келмади. Уша кундан бери неча работ босиб ўтсалар-да, Ғуломқодир ундан ўзини нари тутди. Бироқ, бу ҳамиятли йигитни шу аҳволга солиб қўявериш ҳам инсофдан эмас. Жисмоний ўлим чангалидан тортиб олиб, маънавий ўлимга — узоқ давом этадиган азобга ем қилиш — ўтакетган бераҳмлик, бадкирдорлик эканини Асадулла билар эди. Шу учун ҳам йигитни ўз ҳолига буткул ташлаб қўя олмасди.

У беихтиёр Ғуломқодир томон юрди. Йигит шарпани сезиб, орқасига ўгирилди. «Нимага келяпсиз?» — дегандай Асадуллага бир нафас тикилди-да, сўнг яна бурилиб олди. Асадулла индамай келиб, унинг ёнидаги кичикроқ тошга омонат ўтирди. Ирмоқ адоғига, йигит тикилиб турган ёққа қаради: кун қизариб ботяпти. Гўё уфқ қонга беланган, гўё ирмоқ қорли эмас, қонли чўққидан бошланади, гўё бу ирмоқдан сув эмас, қон оқади, сўнг кела-келгунча тиниб, сувга ўхшаб қолади...

Асадулла энгашиб, кафтига сув олди. «Бу йигитнинг қалби шу сув каби тоза, тиниқ. Шафақ сув юзига ранг бериб, кўзни алдаяпти. Бу йигитнинг ҳам кўнгил кўзи алдаяпти. Шафақ кетса, алдамчи ранг йўқолади. Аммо кўнгил кўзидаги ранг пардани қандай йўқотиш мумкин?..»

Ғуломқодир ёнида ўтирган Асадуллага қарамади ҳам. Уфққа тикилиб ўтира-ўтира, ўрнидан турди. Асадулла ҳам қўзғалди.

— Иним, мендан ранжиганингиз ножоиз.

Ғуломқодир бу гапга дастлаб парво қилмади. Аммо уч-тўрт қадам босгач тўхтаб, ўгирилди:

— Сиз менинг жонимни асрайман, деб жонимни қийноққа солиб қўйдингиз, сиздан ризо эмасман, — деди у совуқ оҳангда.

Бу сафар унинг гаплари тошларга урилиб, акс-садо бермади, аксинча муз бўлиб, Асадулланинг вужудини титратди.

— Мен сизнинг жонингизни эмас, имонингизни асрадим. Бежаноза кетишдан асрадим сизни, — деди у.

— Бу нима деганингиз?

— Сиз хунхўрларга жонингизни инъом этмоқчи эдингиз. Ҳеч бир олишувсиз, кўксингизни ханжарга тутиб берардингиз. Шундайми? Ҳа, шундай. Бу эса иним, ўз-ўзини ўлдирмоқ ила баробар. Бундайларга жаноза ўқилмайди, тўнғиз қавмида кетади. Бу дунёингиз куйгани камми эди, у дунёингизни ҳам куйдирсангиз.

Ғуломқодир бирдан бўшашди. Совуқ боқаётган кўзлари мўлтиллаб қолди.

— Ростми шу? — деди у қулт этиб ютиниб.

— Шариат ҳукми бу. Бундайлар аҳли муслим ётган қабристонга ҳам қўйилмайди. Якка-ёлғиз, бир четга қўйилади. Мен буни сизга раво кўрмадим. Айбим шу.

Ғуломқодир бошини ҳам қилганча харсангга қайтиб ўтирди.

— Мен ўлимни истайман, соҳиб, у мендан не учун қочди? — деди хўрсиниб.

— Ўлимни ўйлашингиз чакки. Сизга зеҳн, идрок не учун берилган, куч-қувват не учун берилган, нодон ўлимга бўйин эгиш учунми! Ё юртга омонлик келтирсин, неъматлардан тўйиб-тўйиб, қувониб-қувониб баҳраманд бўлсин дебми? Сиз яшашингиз, ортингизда зурриёд қолдиришингиз лозим.

— Асадулла йигитни шу гаплари билан овунтиргандай бўлди.

Работ томонда яна бир карвон кўринди.

Асадулла йигитни ёлғиз қолдиришни маъқул кўриб, изига қайтди.

Работга кичик карвон қўнган эди. Работ арбобининг питирлаб қолганига қараганда баобруў одамлар келган кўринади. Ҳовли саҳнига кўрк бериб турган чинор ёнида Хмарин икки аъён билан гаплашиб турарди. Асадуллани кўриб, чақирди.

Асадулла Миръаламович, буёққа келинг.

Иккала аъён ҳам Хмарин мурожаат қилган томонга ўгирилди. Бири узун бўйли, қотма, ёноқлари бўртиб чиққан афғон эди. Яна бири... ўрта бўй, тўла, қўйкўз, калта соқол-мўйлаб... ёпирай... тушими ё ўнгими бу?!

— Тошкентга бораётган элчилар билан учрашганимизни қаранг. Амир кетма-кет иккинчи ваколани ҳам отлантирибди. Танишинг: генерал мирзо Муҳаммадхон, маслаҳатчилари ва таржимонлари Маматшариф...

Хмариннинг гаплари элас-елас қулоғига чалинди. Асадулла, кўзларини Маматшарифдан узмай, қулочини ёйиб, қадамини тезлатди.

— Миръалам ўғли, сизмисиз?

Тақдир панжалари айириб, номаълум томонларга, бегона юртларга итқитиб ташлаган ҳамфикрлар, бир-бировини кўриш умиди хира тортган биродарларнинг тилидан бошқа гап учмади. Айрилиқларни кўравериш зада бўлган юраклар бу кутилмаган дийдордан ларзага тушди.

Хмарин бу учрашувдан унчалик ажабланмаган сардорга савол назари билан қаради.

— Маматшариф ўзбек. Ҳамюртини учратди шекилли? — деди сардор.

«Кўринишларига қараганда фақат ҳамюртга ўхшамайди», деб ўйлади Хмарин.

— Мусофирликда дийдор кўришиш пешонамизга ёзилган шекилли? Бир Бокуда кўришсак, бир бу ерда? — деди Асадулла биродарини бағридан бўшатиб.

— Миръалам ўғли, сиз айтманг, мен куймай. Бу не шодлик бўлди, дийдор кўришдик, бу не ғамки, яна айрилиқлардан бағримиз ёнса?

— Айрилиқдан гапирманг. Дийдор кўришувимизнинг ўзи бир саодат.

Кечки таом чоғи икки вакола бир дастурхон атрофида давра кўрди. Дастурхонга таом тортилмай туриб, Асадулла дўстини таништирди:

— Маматшариф маърифатпарвар шоирларимиздан. Жаҳолатга, зулмга қарши ҳўб ва кўп ёзганлар. Виталий Сергеевич, бу кишининг шеърлари ҳатто Оренбург газеталарида ҳам босилган.

— Унда мен билишим керак. Тахаллуслари нима эди?

— Тахаллуслари... бир оз ғайритабиийроқ... зулмни лаънатлаб ёзганлари учун кўпроқ «Ваҳший» деб имзо чекардилар.

Шувалов билмас эканман, деб бош чайқади. Гапни унинг ўрнига Синелникова илиб кетди:

— «Ваҳший»? — У Маматшарифга ажабланиб қаради. — Шеърятда бундай ном билан чиқиш... Нафосатга бундай ном билан кириш?..

— Бунда рамзийлик бор, Валентина Николаевна. Ҳаммаёқни сиёсатга бостириб юборсанглар... гўзаллик қаёққа қочиб жон сақлайди?

— Гўзалликнинг қочишига йўл қўймаймиз, — деди суҳбатга аралашмай турган Маматшариф рус тилида бурро қилиб.

Гапга оғиз жуфтлаган Синелниковани Ушинскийнинг саволи тўхтади:

— Айтинг-чи, Маматшариф, Туркистонга қандай мақсад билан боряпсизлар?

— Амир фармониға биноан тижорат ишларини йўлга солмоғимиз лозим. Туркистон ҳукумати билан шу хусусда музокара юритмоқ ниятидамиз. — Маматшариф шундай дегач, берилган саволни ва ўзининг жавобини элчиға таржима қилиб берди.

— Туркистон бизға нима сотиши мумкин? — деб сўради Муҳаммадхон Хмаринга юзланиб.

— Буни Тошкентга борганингизда батафсил билиб оласиз, — деди Хмарин.

— Бу йил ғалла мўл бўлди. Биз ғалла сотишимиз мумкин.

— Жуда яхши... — деди Ушинский, аммо Хмариннинг норози қарашини англаб жим бўлди.

— Буни ҳам Тошкентда бафуржа келишиб оласиз. Бир работда учрашган икки элчининг вазифаси бу эмас, билъакс, таомни маҳтал қилмайлик.

Муҳаммадхон Хмариннинг шарқона нозик қочиримини англаб, жилмайган ҳолда унинг фикрини тасдиқлади.

Йўл азоби кучини кўрсатиб, аста-секин оромға берилдилар. Дийдор бодасидан маст икки шоир, икки ҳаммаслак, икки маърифатчи, бу кеча йўл азобини унутди. Барглари шабада қўлида майин сийпаланаётган чинор остидаги супада бақамти суҳбат қурдилар.

Ирисовнинг хиёнатидан сўнг Маматшариф Қўқонга, ундан юрти Чустга, у ерда ҳам изига тушишгач, сарҳад ҳатлаб, хорижға бош олиб кетган эди. Асадулла сургундан қайтгач, айниқса Қўқонда иш юритган кезлари биродарларини сўраб-суриштирган, аммо дарак топмай армонда юрган эди. Ҳозир ана шуларни эслади. Ирисовни, Саид Ғаффорбек либосида кўз юмган сотқинни эслади.

— Ўзгаришлардан хабар топдим. Қанотим бўлса учар эдим, бироқ бу юртни ташлаб кетолмадим, — деди Маматшариф афсус билан. — Афғонистон оғир кунларимда менга бошпана берди, бу ерда янги усул мактаб очдим. Кобулдаги ягона газитда иштирок этувимға монелик қилишмади. Маҳмудбек Тарзидек оқил инсон билан фикрлашмоқ бахтиға муяссар бўлдим. Бу бахтға эришувим эвазига юртнинг хизматини ҳам қилишим лозим эди. Эсингиздами, кимки халқ манфаати йўлида қадам қўйса, уни туну кун бад дуо қилар эдилар. Шу кунларни кўриб, бу юртға келганимда бағримға офтоб текканда жўнаб қолишим инсофсизлик бўлмасмиди?

Асадулла жавоб бермай, бош ирғаб қўйди.

— Билишмча, Туркистон нотинч эмиш?

— Сизлар фақат тижорат сабаби билан эмас, шуни ҳам билиб келгани боряпсизлар, шундайми?

— Амир атрофида турли ниятли одамлар бор. Унинг чалғиши табиий.

Асадулла Туркистондаги аҳволни мухтасар тарзда баён қилди.

— Мен йўл-йўлакай разм солиб келяпман, афғонларнинг аҳволи бизникидан яхши эмас. Қаёққа қарасанг харобалик, жаҳолат излари. Шиа-сунний қирғинлари, қабилалар аро шўришлар оқибати...

— Фуқаро аҳволи оғир, кўзлари ғафлат, жаҳолат уйқусида. Бизнинг деҳқонлар қандай таланса, буларга ҳам шу қадар зулм ўтказдилар. Бу ерда ҳам шайхлар — сайёд, сайди — жоҳил бандалар.

— Амир тузуми буларга барҳам берувига имонингиз комилми?

— Амир ғоятда доно, маърифатпарвар, инсонпарвар.

— Саволимга чап бердингиз? Назаримда ишонмайсиз. Тарихда оқилу доно подшоҳлар кўп ўтган, аммо ҳеч бири халққа тўла озодлик бермаган, ҳеч бири халқни жаҳолат ботқоғидан тортиб олмаган.

— Мираълам ўғли, алҳол бундай хулоса вақти эмас.

Маматшариф шундай деб ўйланди: орадаги йилларми ё орадаги йироқ йўлларми, таъсирини ўтказибди: маслакдош биродарлар фикрларида фарқ сезилибди.

— Биз сиз билан узоқ вақт кўришмадик, — деди Асадулла худди унинг хаёлидаги гапни уққандай. — Фақат одам эмас, олам ўзгариб кетди. Зулмга, нифоқларга, урушларга... фақат жаҳолат сабаб, халқ савод чиқарса ҳаммаси барҳам топади, деган ақидамиз, у қадар тўғри эмас экан. Халқни биров зулмдан озод этмас экан, биров нифоқларга барҳам беролмас экан. Қўлга қурол олиб, курашиб, жон бериб эришиллар экан бундай саодатларга. Сиз бу ақидалардан йироқда юрдингиз, ҳозир ҳазм қила олмасиз. Бориб кўрарсиз, амин бўларсиз.

Маматшарифнинг истаги билан бировлари Кобул воқеаларидан гапирса, бировлари Тошкент воқеаларидан ҳикоя қилиб, тонг оттидилар.

Кун ёйилмай туриб, карвоннинг бири Кобулга, бири Тошкентга йўл олди.

Қисқа дийдорнинг умри тугаб, икки биродар учун яна айрилиқ они етишди.

Маматшариф хорижия нозири Маҳмудбек Тарзи номига мактуб битиб, дўстини таърифлаб берди. Вакола ҳайъатининг таклифига кўра, Асадулла Туркистон Марказижроқўмига мана бу хатни ёзиб берди:

«Сана 1919 милодий, 13 август, туфроғи Афғонистон, работ Панжобда ёзилди.

Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасига.

Муҳтарам ўртоқларга маълум этарамки, ушбу зот шавкат маоб мирзо Муҳаммадхон сардор Афғонистон амири шарафи олийларидан буюк ваколат ила бизим Туркистонга ташриф буюражаклар.

Муҳтарам ўртоқлар, ҳар ҳолда бу зотнинг эҳтиромларин ерина етурингизга аминман.

Маълумингиз бўлсинки, бизим вакола ҳайъати Афғонистон туфроғинда бешикаст йўл босиб Кобулга ёвуқлашмоқдадур. Биза кўрсатилмиш лутфу карамлардан аёнким, афғонлар дўстлик алоқа боғланувидан астойдил манфаатдорлар ва уларнинг самимий истакларига инонмоқ лозим.

Русия Ижтимоий Шўролар жумҳуриятининг Афғонистон вакола ҳайъати».

3

Карвон работларни, йўл бўйидаги юзлаб мозорларни ортда қолдириб, тобора Кобулга яқинлашарди. Кобулга яқинлашгани учунми, йўл анча жонланиб, серқатнов бўлиб қолди. Аскарлар қуршовидаги катта карвонни савдогарлар ҳадик билан кузатадилар. Серўт ерларга кўчаётган қабилалар эса қизиқиш билан қараб туришади.

Вакола ҳайъати орасида қаландарнинг ўлимидан кейин совуқчилик вужудга келди. Айниқса Хмарин сержаҳл, одамови бўлиб қолди. Бир работда Ушинский Синелникова чодирига кириб,

унда тунаб қолгач, сомонхонага етишган бузоқдай бўлди-қолди — Хмаринни гапирмай ҳам қўйди.

Зикриё афандининг ўлиmidан сўнг Асадулланинг Шуваловдан бўлак суюнчиғи йўқ эди. Бугун ҳам улар ёнма-ён боришяпти. Йўл четига саноксиз қўй-қўзи, улоқ, йилқи, қорамолни ёйиб аста жилаётган қабиланинг ҳаракатини кузатиб бир воқеани кўришдики, оқибатда бунинг даҳшатидан анчагача ўзларига келолмай юришди.

Қабрлари устига қўчқор шохлари қўндирилган, буталарга оқ-кўк латталар боғланган мазористонда йигирмага яқин эркагу аёл фарёд чекиб, юзларини юлиб турарди. Ўртада эти устихонига ёпишган, ёшини аниқлаш амримаҳол бўлган одам оёқ-қўлини узатиб ётар эди. Асадулла аввалига уни мурда деб ўйлади. Бир вақт ерда ётган одам қўли ҳаракатга келди, фарёд ураётганларга нимадир деди. Шундан сўнг улар атрофдан тош олиб келиб, тирик одам устига тера бошладилар.

— Нима қияптилар, кўмяптиларми? — деди Шувалов ҳайратланиб.

— Шунақага ўхшайди, — деди Асадулла одамлардана кўз узмай.

Бу даҳшатли манзарани охиригача кўра олмай, иккови худди келишиб олган мисол бараварига отни ниқтаб олдинга интилишди. Мирза Қандилхон уларнинг гапларини бепарволик билан эшитди.

— Бемордан умид бўлмаса шундай қилишади, — деди.

— Балки табибингиз ёрдам берар?

— Буларнинг одатига аралашмаган маъқул. Ҳаммининг ўз удуми бор. Бегона бош суқса ёқтирмайди.

Шувалов, «даҳшат, даҳшат», деб пичирлаб, отнинг жировини бўшатди. У аста-секин ортда қола бошлади. Асадулла бир қанча вақт Мирза Қандилхон билан ёнма-ён борди.

— Бу ҳолда беморларни кўмиб кетаверишса, қирилиб битишади-ку? — деди Асадулла.

Мирза Қандилхон унинг куйинишига киприк ҳам қоқмади.

— Оллоҳнинг иродаси, — деди у беписандлик билан.

— Эркакларнинг камлиги... балки шундандир?

— Йўқ, бундан эмас. Эркаклар муҳорибада...

Мирза Қандилхоннинг бу ҳолда, бу оҳангда гапириши Асадулланинг ғашини келтирди. Жировни тортиб, отини тўхтатди. Мирза Қандилхон: «Нима бўлди?» — дегандай унга бир қараб қўйиб, йўлида давом этаверди.

«Қишда қор ёғишига, ёзда офтоб чиқишига одамлар ажабланишмайди, — деб ўйлади Асадулла. — Худди шунинг каби инсон боласининг хору хароблик ила ўлишига, бесабаб, бемақсад қирилишига ҳам ажабланишмаса, ажабланиш нима экан, даҳшатга тушишмаса, фарёд уришмаса...

Эркаклар муҳорибада... Буткул юмушлар шу касалманд, шу аёл, шу бола-бақра бўйнида. Оила бошлиғи не сабабдан кетди, билишмайди. Одам одамга ёв, қабила қабилага, юрт юртга... Қачон барҳам топади бу? Бола отаси билан, жувон эри, она ўғли билан шод-шодон яшайдургон даври давронларга етишув бахти қачон юз очади?..»

Тошли йўлда от туёқларидан чиққан овозлар акс-садо беради. Асадулланинг назарида бу дара, бу тошлар одамларга фарёд билан мурожаат қилаётгандай: «Ей, мухталиф одам болалари, — деяётгандай гўё, - на учун сиз бу қадар бир-бирингизга душман бўлдингиз? Токайгача бир-бирингизга душманлик ва ҳақорат назари ила боқажаксиз. Токайгача ҳаёти ижтимоиянинг йўлларина дарбадар бўлажаксиз?! Йўқ, бу фикрингиздан қайтингиз. Бу ҳобгоҳларингиздан чиқингиз, бу мутаассиблик, бу жаҳолатингиз чодирин улоқтирингиз! Бир кун келур, бу қилмишингиз, бадкирдорлигингиздан пушаймон бўлажаксиз. Лекин сўнг ўнгажагингиз фойда бермас.

На кўрди дунёда инсон бузуқ бу ихтилофидан,

*Туғилди турли шўришлар маишат ихтилофидан.
Бўлиб бир-бирга душман кун кечурди, кўрмади роҳат,
Қирилди, маҳв ўлди, кечди улфат иттифоқидан.
Ойилди молу сарватдан хариф ўлди шақоватга,
Йироқ кетди адолатдан ҳама миллат хилофидан...»*

Тошлар туёқлар зарбидан жаранглайди. Гўё фарёд қилади. Тили бўлганда эди бу тошларнинг. Фарёдига инсон боласи чидаш бера олармиди? Не қирғинларни, не адолатсизликларни кўрмаган бу тошлар. Афсуским, уларнинг забони йўқ. Бўлганда эди, шубҳасиз, Асадулла хаёлидан ўтган гапларни айтарди. Балки ундан зиёда қилиб, инсон боласининг юрагини поралайдиган қилиб айтарди. Афсус, минг афсус, тили йўқ...

Агара бу йўллар ҳарб-зарб эмас, фақат холис ниятли элчилар йўли бўлса эди, оламнинг кулгиси, қаҳқаҳаси ўзгача янграрди. Бу тошлар фарёдининг унини ўчириб, бағрига сингдириб, яшириб юборарди.

Таҳликали, тоғли-тошли йўлларни ортда қолдирган карвон шундай биродарлик, яхшилик йўлини очиб бораётган бўлса не ажаб!

III 6 o 6

ТАҲЛИКА ВА УМИД

1

Лорд Челмсфорд Равалпиндидаги сулҳ натижаларини батафсил эшитиб, жаҳл билан қўл силтади.

— Шармандалик, — деди у бўғилиб, — бу шармандалик тамғаси узоқ вақт унутилмайди. Бу шармандалик учун Гамилтон Грант билан лорд Челмсфордни айблашади, ҳа, унутманг буни!

— Сер, айбномангиз ноўрин, — деди Гамилтон норози оҳангда. — Биринчидан, аввал ҳам Афғонистонга икки карра қўшин тортиб, мақсадга эришолмаганмиз. Иккинчидан, бу сулҳ бундан ҳам шармандалироқ бўлиши мумкин эди. Маҳмуд Тарзининг келишига норозилик билдириб яхши қилдик. Музокарани у юритганда... бу шармандалик ҳолва эди.

— Шундайми? — Челмсфорд унга ўқрайди. — Унинг қобилиятини шу даражада юқори қадрлайсизми? Ҳинд муҳожирчи-чи? Оти нима эди?

— Абдул Ғани.

— Ҳа. Унинг музокарада иштирок этувига қандай йўл қўйдингиз? У бетўхтов қамоққа олиниши керак эди.

— Сер, бу мумкин эмас, ахир у расмий вакола аъзоси, қолаверса, у Ҳиндистонда ғайри ишларда айбланмаган. Аксинча, Ҳабибуллохон шундай айб билан қамоққа олган.

— Ҳабибуллохоннинг фаҳми етган ишга сизнинг ақлингиз калталиқ қилибди-да?

— Сер, истаган дипломатингиздан сўранг, бу ишда биз ютдик. Ҳайронман, Афғонистондан бунча қўрқиб қолгансиз?

— Қўрқиб? — Челмсфорд жаҳл билан тесқари қараб олди. — Сиз пашшадан қўрқасизми, Гамилтон? Ҳа, қўрқмайсиз. Лекин ғинғиллашига тоқат қилолмайсиз. Афғонистон мен учун бир пашша, билиб қўйинг. Шундай биқинимизда ғинғиллашига чидолмайман.

— Хотиржам бўлинг, сер, иқтисодий қамалга Афғонистондан кучлироқ давлатлар ҳам бас келолмайди.

— Қамал дедингизми? Қизиқ... қамал деганда чор-атрофдан ўраб олиш тушуниларди. Афғонистоннинг шимолдаги дарвозаси ланга очиқ турса ҳам қамал дейилаверадими?

Янглишмасам, рус элчилари Кобулга яқинлашиб қолганлар? Гамилтон, менинг гапим эсингиздами?

— Эсимда, сер, биз ҳамма чораларни кўрдик. Элчилар айланма йўл билан юриб, кўп вақт йўқотишди. Ҳаммаси режа билан боряпти. Биз қўйган одам ишни пухта юритяпти. Элчилар орасида парокандалик бор. Амир билан бир қарорга келиша олишмайди. Улардан олдинроқ Кобулга етиб келган Туркистон арбоблари амирнинг фикрини ўзгартириб юборишади.

— Гамилтон, мен сизга қойилман: бошингизга келган ҳар бир бемаъни орзуни ҳақиқатдай гапира оласиз.

— Бу бемаъни орзу эмас. Аниқ бўладиган иш.

— Бўлмаса-чи?

— Унда сўнгги чорага ўтамиз. Афғонистонга келган ҳар бир элчи бу тупроқда умрбод қолади.

— Террорми?

— Нимага? — Гамилтон айёрлик билан кулумсиради. — Афғонистонда нима кўп, касаллик кўп, дордан қочган каллакесар кўп... Шу мақсадда Хаустоннинг Кобулда қолгани маъқул. Сиз унинг қайтишига ижозат берган экансиз?

— Кобулда қола турсин, дейсизми? Яхши. Қолсин. Элчиларнинг Кобулга соғ-омон етиб келиши — унинг ҳам айби. Айбларингни биргаликда ювинглар. Тошкентлик бойнинг ўғиллари Кобулга жўнадими?

— Ҳа, сер. Улар оталари билан Тошкентга қайтиб, биз учун ишлашади. Хаустон мана шу ишни жуда яхши ўйлабди.

«Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур. Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондир», деганларидек, Равалпиндидаги сулҳдан сўнг Маҳмуд Тарзининг кўнгли хуфтонлигича қолаверди. Ҳатто бу тонг амирни йўқлашни ҳам қанда қилди. Мухташам хонасига, хонани чирмаб олган ёлғизликка банди бўлиб ўтирди. Узоқ ўтирди. Ақлини таниб кўрган бегона юртларни эслади. Қоринлари тўқ эди. Мухтожлик уларга яқин йўламасди. Бироқ одам боласи жиғилдон билангина тирик эмас экан. Унинг киндик қони Афғонистонга тўкилмаган бўлса-да, юраги шу томон талпинарди. Отаси уни ғазал мулкига бошлаб, нуктадонлик илмига ошно қиламан деганда, хаёли уни ўзга оламга чорларди. Отаси унга кўп танбеҳ берди. У эса фаранги лисонини ўрганди. Фаранги адибларини форсийга ўғирди. Фаранги инқилобчиларини ўрганди. Отаси ғазалиётнинг нафислигини унга юқтирмоқчи бўлди. У эса шеъриятга исёнкорлик руҳини олиб кирди.

Бир куни отаси умидлари синган одам аҳволида ундан гина қилди:

— Сени нуктадон шоирлар қаторида кўрмакни орзу қилиб эдим.

— Нуктадонлик олий хислат, — деди Маҳмудбек отасига, — аммо юртни кўнгил ишқи ҳақидаги ғазаллар билан озод этиб бўлмайди. Юртни озод этмоқ учун халқни жаҳолат уйқусидан уйғотмоқ керак. Бунинг учун фақат исёнкор шеър даркор...

Отаси бош чайқади-ю, индамади. Юртдан қувилган, юрт соғинчи вужудини кемириб ташлаган шоир ўғлининг фикри тўғри эканини тушунарди. Тушунарди-ю, ўғли таҳликали йўл танлаганидан безовта эди.

Дунё тасодифларга тўла. Аммо қувғин қилган зулмкор билан қувғиндаги бечоранинг бир вақтда оламдан кўз юмиши камёб ҳодиса. Афсус шуки, отаси амир Абдурахмонхон жони узилганини билмай кетди. Амирдан бир кун, борингки, бир соат кейин кўз юмганда ҳам армони қолмас эди бу дунёда.

Маҳмуд Тарзи жон талвасасидаги отасининг мўлтиллаган кўзларини, сўнгги нафасида бу кўзлардан чиққан икки томчи тиниқ ёшни унутмайди. Бу — армон, бу — айрилиқ, бу — ҳижрон кўзёшлари эди. Бу ёш кўздан эмас, балки юракнинг туб-тубидан, юрт соғинчи яширинган

еридан чиққан эди. Бу кўзёшлари ўшанда гўё чўққа айланиб Маҳмудбекнинг қалбига тўкилди. Ўшандан бери бу томчи-чўғлар бот-бот уйғонади, уни қийноққа солади.

Равалпиндаги сулҳ натижасини эшитиб шу кўйга тушди.

Ҳожиб кириб, амир йўқлаётганини айтганда ҳам ўрнидан тургиси келмади. Бари бир бориши лозимлигини билиб, ноилож хонасидан чиқди.

— Бундай саодатли тонг кунда отавермайди, — деди амир гина оҳангида. — Сизнинг муборакбод этмагингизга зор бўлдик.

— Узрлиман, амир соҳиб, — деди Тарзи ундан кўзини олиб қочиб, - тобим йўқроқ...

— Оллоҳ сақласин, — амир шундай деб, қайнотасини икки елкасидан ушлаб, кўзига тикилди. — Дилингиз бир нимадан азият чекдими?

— Ҳа, амир соҳиб... Худодан яширмаганни бандадан яширмайман: сулҳдан кўнглимга азият етди.

— Сулҳдан? Ажаб... Инглистон бизга ён босди, бундан қувонмоқ ўрнига...

— Амир соҳиб, фикри ожизимча, Инглистон бизни чалғитган, лақиллатган. Ҳамонки сарҳадларимизни ўзимиз белгиламас эканмиз, озодлигимиз, мустақиллигимиз қайда қолди? Улар афғон амирлари тахтга ўтирар чоқларида бир оз эркалик қиладилару, яна оёғимизга бош уриб келадилар, деб ишониб қолишган. Бу учун сизга олти ой фурсат беришибди. Наҳот англамадингиз?

— Мен олти ойдан сўнг бош уриб борарканманми? Мен-а?!

Амир хона бўйлаб асабий юра бошлади.

— Ёв макрини ёлғон яширади. Сулҳга ишонмаслик керак. Ҳиндистондаги ғалаёнларни бостириб, сўнг яна бизга ҳужум қилмаклари аниқ.

— Бу фурсатда биз қаддимизни ўнглаб олажакмиз. Ўрусия орқали Фарангистонга чиқамиз. Алмонияга етамиз. Инглистон ҳали кўп пушаймон ейди, ҳа!

Омонуллохон шундай деб, яна қайнотаси рўпарасида тўхтади:

— Шўрави Руси йўллаган вакола қачон етиб келади?

— Бир ҳафталик йўл қолди чамамда.

— Бир ҳафта... Менга еткурган даракларига инонсам, улар орасинда ноиттифоқлик мавжуд эмиш. Бир-бирларига-да иззат йўқ эмиш?

— Улар машаққат ила олис йўл босиб келмоқдалар. Бундай аҳволда яқин хеш-ақробалар орасинда ҳам низо кўтарилмоғи мумкин. Хулоса чиқаришга ошиқманг. Билъакс, улар билан қай ҳолда музокара юритмоқни фикрланг.

— Туркистондан ташриф буюрмиш аёнлар ваколаси ила музокараларни бошласам-чи?

— Зинҳор! Бундай қила кўрманг, амир соҳиб. Аввал чин вакола сўзларига қулоқ тутинг. Туркистон аёнлари ваколаси ҳокимиятга эришолмаган, юраги зада. Кўнгулда қоралик мавжуд бўлиши эҳтимол. Улар сизни ҳақ йўлдан оғдириши мумкин.

— Доно фикр. Мен улар билан... бир вақтда музокара бошлайман. Сўнг бир вақтда тарози палласига қўяман.

Тарзи Қодир оға ҳазратнинг кеча амир ҳузурида бўлганидан бохабар эди. Шунинг учун куёвининг бу фикрига монелик қилмади. Амирнинг милтиғида бир ўқ бўлгани ҳолда икки қуённи мўлжалга олиш унда хавотир уйғотди. Бўлажак музокараларда тушунмовчиликлар, кўнгилсизликлар юз бериши мумкинлигини сезиб, афсусланди.

3

Қодир оға ҳазрат Туркистон аёнлари ваколасининг сарвари Миркомилбойнинг сўзларини тинглаб, ажабланди:

— Қаландар жонини олмоқнинг нима зарурати бор эди?

— Вакола ичиндаги кишимизни фош қилиб қўймоғи мумкин эди.

— Чакки бўлибди... Оллоҳ раҳмат қилсин. Ислом йўлида шаҳид кетибди, жойи жаннатда бўлғай.

— Иншаоллоҳ... Энди муддаога кўчсак.

— Хўш?

— Амир ҳузурига кирмагимиз, Бухоро амири ила сўзлашган сўзларимизни етказмагимиз лозим.

— Нималарни сўзлашдинглар?

— Туркистон тақдирини.

— Хўш?

Бу афғоннинг қўполлигидан ҳожининг кўнгли оғриди. Афсус, афсус, давру давронлар ўзга. Йўқса бу одамлар олдида паст кетиб ўтирмасди-я! Аммо на илож: «Ёвга чиқсанг, яроғли чиқ, ёлғиз чиқмай, ҳамроҳли чиқ», деганлар. Туркистоннинг яроғи ҳам, ҳамроҳи ҳам шуларми энди?..

— Бухоро амири Афғонистон амирининг инглислар билан ярашмоғини истайди, — деди Мирқобилбой аламини ичига ютиб.

— Хўш? — деди Қодир оға ҳазрат ўша-ўша совуқ оҳангда.

— Сўнг бирлашиб, Туркистонни шаккоку кофурлардан тозалаб, ундан сўнг инглисларга бас келмоқ мақсадга мувофиқ дейди.

— Амир бунга кўнмайди.

— Сабаб?

— Туркистонни куфрдан ҳоли этилуvidан Афғонистонга нима наф бор?

Мирқомилбой Қодир оға ҳазратнинг бу қадар сурбетлигини кутмаган эди. Инглислар Туркистонга кўп эмас, йигирма беш йил ҳукмронлик қилиш бадалига олам-олам ақча сарфладилар. Улар олдида бу афғонлар нима бўпти? На ақчаси бор, на яроғи. Бор-йўғи инглислар билан ярашиб туриши керак, вассалом. Шунга шунча нозу фироқми?..

Мирқомилбой шуларни хаёлидан ўтказиб ғижинган бўлса-да, ичидагини сиртига чиқармади.

— Жаннатмакон амир Ҳабибуллохоннинг ниятлари бўлак эди, — деди у, ўзини хотиржам тутишга ҳаракат қилиб. — Фарғона вилоятида жиҳодга кўтарилган ислом лашкарларига мурувват кўрсатиб эдилар.

— Ҳазрат амир Ҳабибуллохон сарҳадларни бирмунча кенгайтирмоқни орзу қилиб эдилар. Бақо гулшанига барвақт чорландилар.

Бу гапни эшитиб, ҳожининг эти сесканди: «Иштаҳалари чакки эмас-ку?» деб ўйлаб, ғижинди.

— Ҳазрат амир Омонуллохонда бундай истак йўқми? — деб сўради у захрини сиртига чиқармай.

— Бу ёлғиз Оллоҳга маълум.

Шу жавоб билан амирнинг ниятлари бошқа экани, ҳазратнинг саройда мавқеи баланд эмаслиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли Мирқомилбой унинг олдида кўпам паст кетмади.

Қодир оға ҳазрат савлати келишган бу одамнинг ўзига пишиқ-пухта экани, Туркистон аъёнлари ҳар нарсага лаққа тушавермаслигини фаҳмлади. У фақат бир нарсага тушунмади: Туркистоннинг Инглистонга сотилгани, бу иш ўнгидан келмай, аъёнларнинг Афғонистонга юз тутганларини билганда ваколанинг тавба-тазарру, ялиниш-ёлворишлар ила мурожаат этмоқларини кутган эди. Вакола сарварининг ўзини тутишига қараганда улар ялиниб эмас, таклиф билан келишган. Агар чиндан шундай бўлса Афғонистоннинг худодот юртлиги қайда қолди? Қодир оға ҳазрат яна бошқа нарсага: музокарани аркони дин вакили эмас, эътиборли бой юритаётганига ҳайрон бўлди.

Қодир оға ҳазрат шу муаммолар чоҳида гарангсиди. Шунга қарамай, амир ҳузурига йўл олиб, уни Туркистон аъёнлари ваколаси билан музокара юритишга даъват этди: «Чиқмаган жондан умид», деб ўзига-ўзи таскин берди.

Кеча бўлиб ўтган бу суҳбатдан Тарзи хабар топган эди.
Амир Ҳабибуллохон: «Булар девор эмас, қулоқ», деб бежиз таъкидламаган экан...

IV 6 o 6

КОБУЛ

1

Боди Осиё, Човғул, Кўҳи Ҳаштрў ва ниҳоят, Қози қалъа... Кобулга кираверишдаги сўнги работ, сўнги манзил. Олтмиш етти хатарли кеча, олтмиш етти таҳликали кундуз ортда қолди. Кутилмаган ҳодисалар, дийдор ва айрилиқлар, шубҳалар, муаммоларга бой бўлган олтмиш етти кун хотирага, ўтмишга ҳижрат қилди. Уларни сеҳрли оҳанрабодай ўзига тортган Кобул, ана, қўл узатса етгудай бўлиб, рўпараларида турибди. Неча-неча саркарда тиф санчмади бу шаҳарга. Неча-неча қирғинларни кўрмади бу шаҳар. Қилич яланғочлаган саркардалар шаҳарни маҳв этиш йўллари балки худди шу ерда туриб ўйлашгандир? Ҳаммаси мозийнинг қора чодирини ортига яширинган эди. Амирлар, саркардалар келаверди, кетаверди. Кўҳна шаҳар эса тирик. Ҳар бир қонли жангдан сўнг қаддини кўтариб, жароҳатларига халқ кўз ёшларидан малҳам қўйиб, даволаб, муаззам кунларга етишиш илинжида яшайверди, яшайверди... Шаҳарни балки ана шу нурли умид йилларнинг нафаси, темир тирноқли панжаларидан омон сақлаб, шу кунларга олиб келгандир?

Ер юзида кўҳна шаҳарлар кўп. Ҳаммасининг бағрида урушлар қолдирган беҳисоб тамғалар бор. (Бундай тамғалари билан куллар остида қолиб кетган шаҳарлар қанча экан?) Инсоният ваҳшийлигининг рамзи бўлмиш бу тамғаларга барҳам бериш фурсати етмадими? Одамзод изида фақат мазор қолдирмай, яхшилик чечаклари унувчи гулзорлар қолдириш палласига кирмадими?

Асадулла Кобул яқинида шуларни ўйларди.

Унинг ёнида турган Шувалов эса бешикаст етиб келишганидан ҳам хурсанд, ҳам хавотирда эди: «Демак, амир билан музокара юритаётганда бошланади», деган хаёл унинг тинчини олди. Энди: «Сафимиздаги ғаним ким экан?» — деб бош қотирмасди. Уни биларди. Аммо арқоннинг бир учини ушлаб, барча ғаламисликларни бошқараётган одамлар унинг учун номаълум эди. Буни аниқламай туриб, бир ишга киришиш мумкин эмасди.

Қози қалъага чодир тутилмаганидан, таом ҳозирланмаганидан билдиларки, бу ерда тунамайдилар. Бир оз салқинлаб, ташналикларини босадилар, холос.

— Алҳол фойтунлар етиб келгач, бетўхтов Кобулга дохил бўламиз, — деди Мирза Қандилхон.

Кўп ўтмай кумуш безаклар ила безалиб, зулукдай отлар қўшилган фойтунлар вакола ҳайъатини, қилич кўтариб эмас, яхши ният билан келган ўзга юрт элчиларини Кобул сари елдириб кетди.

Кобулнинг назарга молик боғларидан бўлмиш Моҳтоб боғида юзга яқин совар меҳмонларга лутф кўрғазиб, саф тортиб турар, созандалар сози эса авжда эди.

Кобул аёнлари вакола ҳайъатига иззат кўрсатди, аммо суҳбатга берилмади. Тўкин дастурхон атрофида ҳам гурунг қовушмади. Таомдан сўнг Мирза Қандилхон барчани яна фойтунга бошлади. Яна бир оз йўл босилгач, Боғи Мустафога етдилар. Боғ ўртасида Европа усулида тикланган иморат улар ихтиёрига берилди. Фақат иморат эмас, ичкари хоналарнинг ашёлари ҳам том европача эди. Таомларнинг ҳам европача бўлиши вакола ҳайъатини ҳайратга солди. Хуллас, узоқ давом этган сафар машаққатларидан холи бўлмоқ учун барча шароит муҳайё этилган эди.

Кечки таомдан сўнг Хмарин вакола ҳайъатини шийпонга тўплади.

— Жаноблар, манзилга бешикаст етиб келдик, — деди у, — энди ижозатингиз билан, ваколанинг барча хатти-ҳаракатини мен назорат қилсам. Йўлдаги ҳар бир ҳаракатимиз, орамиздаги тушунмовчиликлар, айниқса Вениамин Самойлович, сизнинг ҳаракатингиз аллақачон Кобулдаги зоти олийларининг қулоғига етиб келганига аминман. Шуни унутмаслигингизни ва барчангизнинг дипломатия қоидаларига қатъий амал қилишларингизни сўрайман. Сафар натижаси фақат музокарага эмас, ҳар бирингизнинг хатти-ҳаракатингизга ҳам боғлиқ. Менга бугун маълум бўлишича, Англия билан уруш якунига доир музокара тугалланиб, шартнома имзоланган. Шартнома мазмунини ҳозирча билмаймиз. Амирнинг, сарой аҳлининг асл ниятлари ҳам бизга қоронғи, Англия билан имзоланган шартномадана сўнг, амирнинг ташқи сиёсати буткул ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Биз Россиянинг Афғонистондаги биринчи элчиларимиз. Юртимизга ҳам, тузумга ҳам бизга қараб баҳо беришади.

— Николай Захарович, хавотирингизга тушунмаяпман, — деди Ушинский. — Назаримда, йўлда ҳеч нима юз бермади. Ахлоқ-одоб доирасидан чиқмадик. Баҳсларимиз ҳам ўзаро ўтди.

— Шундай бўлишини истар эдим, — деди Хмарин қуруққина қилиб.

Ушинский ажаблангандек қўлларини икки ёнга ёйиб, бош чайқади.

— Николай Захарович, буёғига сиз қўмондонсиз, буюраверинг, — деди Шувалов қатъий тарзда.

— Афғонлар билан сиёсатдан гаплашманглар. Айниқса, сиз, Асадулла Мираъламович, амирлик тузумига тегишли сўз айтманг. Баъзан гап олиш, ғалва чиқариш учун сизга бирон-бир камбағални рўпара қилишлари ҳам мумкин.

Асадулла «маъқул» деб бош ирғади. Хмарин яна бир оз дипломатия қоидаларидан гапиргач, хонасига кириб кетди.

Нонуштадан сўнг Боғи Мустафога уч автомобил кириб келди. Мирза Қандилхон пешинга қадар Кобулни сайр этажакларини маълум қилди. Сайрдан биринчи бўлиб Синелникова бош тортди. Йўлда чарчаганини, ҳали ўзига келолмаганини баҳона қилиб хонасига кирди-да, эшикни ичидан қулфлаб олди. Вакола ҳайъатини ҳайратда қолдириб, Шувалов ҳам сайрга чиқолмаслигини айтди. Мирза Қандилхон пастда кутарди, ким боради, ким бормади, деб мулоҳаза қилишга фурсат йўқ эди. Шу сабабли учовлон автомобиллар сари юрдилар.

Бир тарафи тоғ, бир тарафи водий бўлган бу кўҳна шаҳар манзараси диққатни тортгули эди. Эски шаҳар кўчалари бирмунча тор, сиҳатга зид бўлса-да, янги шаҳарда бино бўлган кўчалар, уйларнинг аксари гўзал, Европа усулида эди. Амир Абдурахмонхон бошлаб, амир Ҳабибуллохон камол топтирган, бугунги кунда игнадан тортиб, замбаракка қадар Афғонистон эҳтиёжига зарур ашёлар тайёрлайдиган мошинхонани томоша қилиб, сўнг ҳарбия мактабида бўлиб, кейин шаҳарнинг кунботаридаги Боғи Бобурга кўтарилдилар.

Боғнинг шимол томонида мақбара, жануб қисмида мрамартошдан бино қилинган бир масжид чинорлар панасида офтобдан яширинган.

— Бул чинорларни мирзо Бобур ўз қўллари билан экиш эканлар, — деди Мирза Қандилхон меҳмонларни боғ бўйлаб бошлар экан.

«Абадийлик шуми? — деб ўйлади Асадулла, оҳиста қадам ташлаб бориб, чинор танасига кафтини қўяр экан. — Урушлар, зулмлар ҳам узоқ вақт унутилмайди, аммо булар лаънат билан эсланади. Боғ қилган, шаҳар бино этган, эзулик уруғини сепган одам эса шу яхшиликлари билан абадий қолгусидир. Бобур, шоҳ Бобур буюк салтанат қарор топтирган инсон тош остида ётибди. Ҳаётини бағишлагани — барпо этган салтанати емирилиб битди. Эккан чинорлари эса тирик, битган ғазаллари тирик, байтларига сингган фарёдлари, армонлари тирик...

*Толиъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди...*

Демак, инсон боласининг бахти тожу тахтда эмас, тўкин дастурхонда эмас, зебу зийнатда эмас. Қўшин тортиб, юртларга эга чиққан одам ўз бахтига эга бўлолмас экан. Шоҳ Бобур эмас,

Андижонда қора қумғонига кўз тикиб қолган, бири сира икки бўлмаган камбағал йигит бахтлироқдир...

*Менга осон дурур бўлса агар юз минг туман душман,
Вале бўлмоқ жаҳонда, эй, кўнгул, беёр мушкулдур...*

«Беёр», деб нимани назарда тутди экан? Балки: «Беватан мушкулдур», демоқчи бўлгандир?..

— Асадулла Мираъламович, дарахт билан гаплашяпсизми, нима деяпти?

Ушинскийнинг гапи унинг хаёлини парчалади. Кафтани чинор танасидан олиб, ҳамроҳларига қаради:

— Дарахтларнинг ҳам тили бор, Вениамин Самойлович, мана бу чинорнинг гапини эшитинг: «Мен шу ерга экилиб, неча юз йилдан бери шу тупроқни макон этганман. Сувсизлигига ҳам, аёзли совуғига ҳам, жазирамасига ҳам чидайман: серунум, серсув тупроқни маъқул деб кўчирсангиз - ўламан. Мени эккан одам маконидан кўчирилиб, айрилиқ армонида кетди. Мен кунда унинг мақбарасига қараб, шивирлаб, тасалли бераман. Лекин у жавоб қайтармайди. Беватанлик азоби эзиб, нобуд қилди ҳожамни...»

— Дарахт тўғри айтибди буни сизга, — деди Хмарин унга яқинлашиб. — Беватанлик — энг улуг бебахтлик. Афсуски, буни ҳамма ҳам англайвермайди. Ватандан узоқларда юриш — менинг касбим. Бахтим эса Россияда. Россияда бўлган онларимни ҳеч нимага алишмайман.

— Сиз Россиянинг иқболи учун хизмат қиляпсиз.

— Бу гапларни қўйинг, керакмас...

Хмарин шундай деб нари кетди. Асадулла ноилож унга эргашди.

Боғи Мустафога кун пешиндан оққанда кириб келишди. Шувалов шийпонда, даҳанини панжарага тираб ўтирарди. Синелникова кўринмасди.

— Хўш, сафарлар қалай? — деди у ўрnidан туриб.

— Кўп нарсани йўқотдингиз, — деди Ушинский.

— Кетганларингдан бери ўзим ҳам афсусланиб ўтирибман....

Хмарин билан Ушинский хоналарига чиқиб кетишди. Асадулла Шуваловнинг бир нима демоқчи бўлаётганини фаҳмлаб, шийпонга ўтди.

— Ғуломқодиринг келди, — деди Шувалов жойига ўтириб. - Бизга хизмат қилади шекилли, яхши бўлибди. Менга қара, Мираъламович, сен унга тайинлаб қўйсанг, хонимчамиздан кўз-қулоқ бўлиб турса.

— Шаҳарга чиқмаганингизга шу сабабми?

Шувалов кўрсаткич бармоғини лабига босиб, «жим» деган ишора қилди.

2

Оқшомда хизматкорлар ғимирлаба қолишди. Атроф саришта бўлса-да, яна сув сепилиб, супурилди. Мармар ҳовуз, фаввора четлари артилди. Бу ҳаракатларнинг сабаби тез орада маълум бўлди. Мирза Қандилхон Хмаринга учраб, Афғонистоннинг хорижия нозири Маҳмудбек Тарзи ташриф буюражагини айтди.

Улар сардор Тарзи билан шийпон олдида учрашдилар. Олдинда Хмарин билан Асадулла, орқароқда Ушинский билан Шувалов. Ҳорижия нозирининг шарафлаб айтган сўзларига аввал Хмарин, сўнг Асадулла муносиб жавоб бериб, муҳорибада ғалаба Афғонистон тарафда бўлгани муносабати ила муборакбод этдилар. Хмарин Маҳмудбек Тарзининг табрик сўзларга жавоб қилмаганидан сездикки, Англия билан тузилган шартномадан Афғонистон рози эмас: «Демак, сиёсатлари ўзгаришсиз қолади», деб қўйди ўзича Хмарин.

Танишув маросими охирлагач, шийпонга тузалган жойдан ҳар бирлари эътиборларига яраша ўрин олдилар.

Таомдан сўнг Хмарин Тарзига юзланди:

— Нозир соҳиб, одобсизликка буюрмайсиз, ваколамиз ҳайъати ҳазрат амир соҳиб билан кўришув онларини орзиқиб кутмоқдалар!

Тарзи жавобга шошилмади.

— Афсуским, амир соҳиб сизларни бир оз зориқтиришга мажбурлар. Кобулда вабо пайдо бўлибдур, деган хавотирдамиз. Амир соҳиб шу сабаб ила шаҳардан чиқиб, мавзегга юзланганлар. Насиб этса, ийди қурбоннинг учинчи кунни дийдор кўришувингиз мумкин.

— Сабаб фақат вабоми?

— Ўзга нарсдан гумонингиз борми?

— Инглистон билан тузилган шартнома таъсири эмасми бу?

Тарзи бу гапни эшитиб, кулимсиради:

— Хавотирингиз мутлақ ўринсиз, сафир соҳиб, Инглистон бизга мурувват қилмади. Йил адоғида яна муҳорибага киришувимиз мумкин. Таҳликамиз кўз юмгани йўқ ҳали. Шуни билингки, Инглистон мурувват қилган тақдирда ҳам Шўрави Руси ила ўрнатажак биродарлик алоқаларидан юз ўгирмаймиз.

Хмарин бундан мамнун бўлиб, жилмайди.

Асадулла Маматшарифнинг мактубини топшириш пайти етганини билиб, хатни узатди.

— Маматшариф афанди сизга нома битиб эдилар.

Тарзи хатни олиб, думалоқ гардишли кўзойнагини тақди-да, тезгина ўқиб чиқди.

— Хўб, бисёр хўб, — деди Асадуллага кулиб боқиб. — Сафорат аҳли орасида шоир мавжудлигининг ўзиёқ ажабтовур. Шоир — гўзаллик тарғиботчиси. Дўстлик эса энг буюк гўзаллик. Мен сиз ила суҳбат қурмоқдан беҳад шод бўлажакман. Маъзур тутинг, бизнинг «Сирож ул ахбор»га бир-икки байт битиб бера олсангиз нур алан-нур бўлур эди.

— Шу топдами?

— Ҳа, шу топда. Афғонистонимизни у бошидан-бу бошига юриб келдингиз, кўнглингизда уйғонган гаплар бордир? — Тарзи шундай деб, Мирза Қандилхонга даво-қалам келтиришни буюрди.

Асадулланинг хаёлида хомаки сатрлар бор эди. Қоғоз-қалам келгунча бу сатрларни пишитган бўлди. Тарзи унга халал бермаслик учун Хмарин билан гаплашиб ўтирди.

Асадулла хаёлидаги ўзбекча шеърни форсийга ўгириб ёзди-да, ҳорижия нозирага узатди.

— Ҳозирликсиз битилди, айбситмайсиз, — деди ҳижолатлик билан.

Тарзи шеърни олиб, овоз чиқариб ўқиди:

«Афғон биродаримга

*Йўқ, азизим, сен ўксукдек букилмагин ерингда,
Ўгай эмас, чин фарзандсан, тур баралла шу жойда.
Ҳаяжонли ҳайқириғинг фазоларга юксалсин,
Ҳақ овозинг кезиб юрсин юлдузларда ва ойда...»*

— Ташаккур сизга, Асадулла Мираълам, беҳад доно, зарур гапларни айтибсиз. «Сирож ул ахбор»нинг кўрки бўлувига шубҳам йўқ. Шеърингизга мирзо Бедилнинг бир байтини илова қилажакман:

*Шоҳи аз гулбун масруфи гулхан мешавад,
Зиндаги бо дўстон айш аст, танҳо оташ аст³⁸.*

— Озод юртнинг саодати, камоли, эллар аро эътибори беғараз дўстлари билан, — деди Тарзи.

Ҳорижия нозири кетар маҳали амир билан учрашув онининг бир оз орқага сурилиши учун узр сўраб, шаҳарга чиқиш мумкин эмаслигини эслатиб қўйди.

³⁸ Мазмуни будир: Гулнинг шоҳи синиб, танасидана айрилдими, у фақат ўтинга, гулханга сарф бўлади. Инсон ҳам фақат дўстлар билан тирик, унинг роҳат-фароғати дўстлар билан, дўстсиз ҳаёт ҳаёт эмас, жаҳаннамдир.

Йўл азоби — гўр азоби, дейдилар. Лекин кутиш азоби ундан ҳам ўтади. Йўл юрганда вақт ўтгани сезилмайди. Бу ерда эса боғ қанчалик манзарали, мукаммал бўлмасин, унинг серҳашам хоналари, фавворалари, балиқлар ўйнаб юрган тиниқ сувли ҳовузли, ширин таомлари... жонга тегди.

Асадулла кундузи одамлар билан бўлиб, бир оз овунса-да, қоронғи тушиши билан ёлғиз қолиб, хотираларига банди бўла бошлади. Хотини, болалари атрофини ўраб, ҳол-аҳвол сўрашади. Бу тун ҳам шундай бўлди. Кенжатоғи эркаланиб, соқолини силаётувди: «Менга ҳам тез соқол чиқсин», деб иягига иягини қўяётувди. Хотини тўғрида, дарча ёнида жилмайиб турувди... Бир овоз келди... Нима бу? Эшик ғичирлади шекилли? Боласи ҳам, хотини ҳам кўкка учдими, ғойиб бўлди. Ё эшикни ғичирлатиб очиб чиқиб кетишдими? Асадулланинг нафаси қайтиб, юраги тўхтаб қолгандай бўлди. Жонҳолатда сапчиб туриб кетди. Кўзини очди-ю, эшик оғзида одам қорасини кўриб, баданига муз югурди.

— Менман, соҳиб, айбситманг, чўчитиб юбордимми? — деб пичирлади одам қораси.

— Фуломқодир? Нима гап? — деди Асадулла сал ўзига келиб.

— Уйқум қочиб, айвонда ўтириб эдим. Боғ томондан бир одам қораси келиб, хонимнинг хобгоҳларига кириб кетди.

— Қачон?

— Ҳозир.

Асадулла ялангоёқ ҳолда ташқарига чиқди. Хоналарга Европа усулида эшик-дераза ўрнатилган бўлса-да, эшик тепасида шарқона дарча қолдирилиб, ганжли панжара билан беркитилган эди. Синелникованинг хонасидаги махфий суҳбат шу дарчадан элас-елас эшитиларди. Аввалига жуда паст овозда гаплашганлари учун сўзларни англаб бўлмади. Кейин аёл асабийлашдими, овозини беихтиёр кўтарди:

— Жонимга тегди ҳаммаси. Айт, олиб кетишсин. Чекист фаҳмлаганга ўхшайди.

Синелникованинг бузиб бўлса-да, ўзбекча гапириши Асадуллани ҳайратга солди.

— Оз қолди, бегойим, чиданг, мана буни таомларига ташланг. Арафа ошига. Бир йўла қутуласиз.

Еркакнинг кимлигини овозидан танимади. Талаффузидан ўзбеклиги аниқ эди.

— Эсларингни едиларингми? — афтидан Синелникова кўрқиб кетди шекилли, овози сал титради. — Менинг вазифам эркакларни ёвлаштириб қўйиш эди. Буни бажардим, бас энди!

— Кўрқманг, бегойим, сиздан гумонсирашмайди. Кобулда вабо бор, вабодан кетди дейишади, ҳеч ким сезмайди. Ҳайит куни сизни Ҳиндистон томон олиб ўтишади.

— Ўзим-чи, овқатдан ўзим ҳам ейман-ку?

— Бир кун оч қолсангиз ҳеч нима қилмайди.

— Хаустонга айт, элчи тирик қолиши керак. У болшевик эмас..

Асадулла Фуломқодирга: «Кўздан қочирманг», деб шивирлади-да, изига қайтди. Шуваловни уйғотиб келаётганда бирдан эркак кишининг бақиргани, кейин қаттиқ ихрагани эшитилди.

Синелникованинг эшиги олдида икки одам букчайганича типирчилар, узун оқ кўйлақдаги аёл эса остонада даҳшатда қотиб турарди. Асадулла югуриб келиб, тиз чўкди-да, Фуломқодирнинг бошини кўтарди. Шувалов эса хонимни кўкрагидан ичкарига итариб, эшикни ёпиб олди.

— Қимирламанг, хоним, жойингиздан жилманг, — деди-да, қора либосли одам устига энгашди. Қўлини қайириб, қонга беланган дудамани ерга туширди. — Соварларни чақир, — деди Асадуллага.

Бир онда ҳамма оёққа қалқди. Машъалалар ёқилди. Асадулла машъала ёруғида нотаниш меҳмонга қаради. Паҳмоқ соқолли бу одамни танимади. Агар унинг кўзлари очиқ бўлганда, соқол чандиқни ёпмаганда балки ўша машъум воқеадан аввал ижарага бошпана қидириб юрган одамни танирди.

Чап биқинига санчилган ханжар азобидан букчайиб олган бу одам — Муҳиддин эди. У кўзини аранг очиб, Асадуллага тикилди. Таниди. Бемажол кўлини унга чўзди.

— Едиларинг-а, охири, энағарлар, — деди тишини ғижирлатиб. Кейин бир хириллади-ю, жон берди.

Яшамокдан мақсад нима эканини ўйлаб кўрмаган, дунё лаззати ошиқ ташлашу ютукдан иборат деб билган, аввал ўзига ёқмаган, кейинроқ бориб эса хўжайинларига маъқул бўлмаган одамларга пичоқ санчиб бир туки қимирламаган бу малъуннинг умри шундай тугади. Биқинига ханжар санчилганда, азобдан тўлғонганда, сўнгги нафаси чиқиши олдида хаёли равшанлашганда нималарни ўйлади? Отасини тупроққа қўйгач, оч қолганлари, сарсари кезганлариними? Силласи қуриб, самовархона яқинида сулайиб ўтирганда ошхўрлик қилаётганларга қараб илк марта одамзодга нисбатан нафрати уйғонганини, марғилонлик қиморбознинг уйдаги хизматлариними, бу уйдаги маишат, бузуқчилик ё тўкилган қонлариними? Қўрбошининг, сўнг Хаустоннинг хизматларини адо этганими ё Ҳиротда, ташландиқ уйда, ҳинд муҳожирининг бошига тош билан уриб, сўнг оқбадан хонимчага оч бўридай ташланиб, сийналаридан тишлаб-тишлаб яйраганини, сўнг карвон ортидан соядек илашиб бу ерга қадар келгани, қоронғи кечаларда оқбадан хоним билан кўришиб тургани, аммо нафсини қондирилмаганими, ё бу кеч девор ошиб саройга тушганда: «Энди албатта айш сураман», деб аҳд қилганиними? Ушалмай қолган орзулариними? Қиморда ютиб олган қизлар, ёш жувонлар билан бўлган кечалариними? Йўқ, буларни эмас. У ютуқларга ўрганиб қолган эди. Ҳаётни ҳам қимор деб биларди. Бу қиморда ҳам доимо ошиғи олчи туришига амин эди. Нима учун бугун омад кетди ундан. Бу ўйинга жонини тиккан эдими? Наҳот энди унинг ошиқ ташлаш имкони йўқ? Ҳаёт қимори шунчалар бешафқатми? У кўз юмган маҳалида шуларни ўйлади.

— Соҳиб, бу ёққа қаранг, — деди Ғуломқодир ёнида ўтирган Мирза Қандилхон.

Асадулла тиз чўкиб, энгашиб, йигитнинг бошига билагини болиш қилди.

— Соҳиб, — Ғуломқодирнинг овози жуда заиф чиқди. - Соҳиб, сиздан розиман, рози бўлинг...

Шундай деб бу йигит ҳам кўз юмди. Кўз юмди-ю, ҳар тун қонга беланган хотини билан адоқсиз суҳбат қуриш азобидан қутулди. Ниятига етди.

Шувалов соварнинг кўлидаги машъалани олди-да, эшикни очиб ичкарига бир қадам қўйди-ю, тўхтади.

— Мираъламович!

Асадулла Ғуломқодирнинг бошини аста ерга қўйиб, ўрнидан турди: ичкарида сочлари паришон, кўзлари чақчайган Синелникова жонсиз, тўшақда чалқанча тушиб ётарди.

— Заҳар ичганга ўхшайди.

— Бизга аталган заҳарнимми?..

Хмарин хонага отилиб кириб, жасад ёнига келди-да, тиз чўкди.

Кафти билан мурданинг кўзларини юмди.

— Жаноблар, илтимос, ҳоли қўйинглар.

— Николай Захарович...

— Илтимос, Виталий Сергеевич, халал берманг...

Улар чиқиб, Мирза Қандилхонга бўлган воқеани қисқа баён этдилар. Соварлар жасадларни пастга кўтариб тушдилар.

— Вениамин Самойлович кўринмайдими? — деди Шувалов бирдан сергак тортиб.

Улар тез-тез юриб, Ушинскийнинг хонасига бордилар.

— Вениамин Самойлович, уйғоқмисиз? — деди Шувалов эшикни тақиллатиб.

— Уйғоқман, азизим, уйғоқман. Фақат мени бу ишларга аралаштирманг, илтимос сиздан, мурдани кўрсам... кўрқаман... чидолмайман... — деди Ушинский ичкаридан. Шувалов эшикни итарган эди, очилмади.

— Ана, Пушкиннинг шайдосини кўриб қўй, — деди Шувалов зинадан пастга тушаётиб, — ишқий шеърият деб тоза бошларингни қотирдими?

— Ишонгим келмайди. Шеъриятга шунчалар меҳр қўйган аёл, шу нозик туйғулари билан...

— Оширвординг, Мираъламович, бу аёлда нозик туйғу бўлмаган ҳеч.

— Зикриё афанди, қаландарни ҳам...

— Ҳа, шунинг иштирокида бўлган ҳаммаси. Зикриё афанди хонимчага шаҳарга чиқиш, Мазори Шарифга хабар юбориш учун керак бўлган. Кейин Хмариндан ханжарни ўғирлаган. Иш битгач, изма-из келаётган одами қаландарни четлатган. Хонимчанинг бошқачароқ эканини Ҳиротдаёқ сезганман. Эсингдами, форсчани биладиган ўхшайди, девдим. Қаландар ўлдирилган кечаси мен тентак бир одамни кўрибману чодирга Ушинский кетяпти, деб ўйлабман. Кобул сайрига нима учун бормаганимни энди билгандирсан? Хонимча чиқолмади, одами келишга мажбур бўлди.

— Синелниковани Хмарин қўшган эди.

— Хмарин билмаган. Яхши кўрарди уни, сезмаганмисан? Хонимчада кўп сир бор эди. Анқовлик қилдик. Энди янги хатарга рўпара келишни кутамиз... Бошқа иложимиз йўқ. Хаустон шу ерда бўлса... демак, Хасанхон ҳазрат ҳам етиб келган. Балки амир билан учрашгандир, а? Балки амир музокарани шу ҳазрат билан бошлаб юборгандир? Ҳа, улар яқин йўлдан юриб, биздан олдинроқ етиб келишган. Ишларимиз чатоқ, оғайни...

Тонг қоронғисида мурдаларни араваларга ортиб, қаёққадир олиб кетишди.

Мирза Қандилхон кун ёйилганда қайтди.

— Ғуломқодирнинг жанозасида иштирок этувимизга рухсат олиб беринг. Жилла бўлмаса мен борай, — деди Асадулла унга.

— Соҳиб, биз кенгашиб, жасадни Чораймоққа жўнатдик. Сизнинг борувингиз мутлақ мумкин эмас. Эрта тонгда ҳазрат амир соҳиб йўқлаганлар.

— Эрта тонгда? Ийди қурбон тонгида? Биргина меними?

— Ҳа, биргина сиз борасиз...

«Бу қандай муаммо бўлди?» деб ўйлади Асадулла.

Тонг отишига ҳали анча вақт бор бўлса-да, Кобул аҳли уйғониб, намоз тадоригини бошлаб юборган эди. Кўчалар жонланган: «Ийди қурбон келди, қурбонлик қилинг, ўғлини қурбонлик қилган ул Ҳалилуллоҳ ҳаққи», деб жар солаётган қаландарлар шаҳар тинчини бузишган эди.

Асадуллани Идгоҳ масжидига бошлаб келдилар. Аъёнлар ҳали ичкари киришмаган, афтидан, ҳамма амирнинг ташрифини кутар эди. Асадуллани Маҳмуд Тарзи кутиб олиб олдинга бошлади. Масжид эшиги яқинида, тарашадай озғин Хасанхон ҳазрат билан... Миркомилбойни кўрди-ю, беихтиёр таққа тўхтади. Улар ҳам Асадуллани танишди. Танишди-ю, кўп парво қилишмади. Асадулла Тарзига савол назари билан қаради. У: «Ҳаммасидан бохабарман», дегандай бош ирғаб қўя қолди.

Сўфи азон чақирмай туриб, амир келди. Жуссасига нисбатан оёқлари калтароқ, ҳаракатчан ёш йигит тез-тез юриб келиб, эшикка етмай, тўхтади. Аввал Хасанхон ҳазрат билан Миркомилбойнинг, сўнг Асадулланинг саломига алик олди-да, бошқа сўз айтмай, ичкари кириб кетди.

— Туркистонликларнинг ёнидаги ким? — деб сўради Асадулла масжидга кираётиб.

— Ул зот, Афғонистон ҳазратларидан — Қодир оға ҳазрат дейдилар.

Асадулла бу гапни эшитиб, муаммонинг чигалини ечгандай бўлди.

Намоздан сўнг Маҳмудбек Тарзи Асадуллани автомобилгача кузатиб қўйди...

Хмарин нонуштадан кейин туриб кетмоқчи эди, Асадулла уни тўхтатди.

— Кенгашиб олишимиз керак, — деди.

Шийпонда ёлғиз қолишгач, бўлган гапни баён қилди.

— Демак, гумоним тўғри чиқибди, — деди Шувалов ўйчанлик билан. — Демак, ҳазрат Кобулда... Миркомилбойнинг пайдо бўлиши қизиқ. Маккага боради, деб эшитган эдим. Ё йўл-йўлакай келганмикин?

— Маккага Кобул орқали борилмайди, Виталий Сергеевич, — деди Хмарин.

— Миркомилбойнинг ўғиллари ҳам Кобулда экан, намозда бирга бўлишди, — деди Асадулла. — Уларнинг Лондондан бу ерга келиши, оталари билан учрашиши тасодифмикин?

Шувалов ўйланиб қолди. Уларни таъқиб этиб келган муаммолар тумани бу ерда қуюқлашди. Амударёда, Карки йўлида пистирмага дуч келганларида рўпарадаги хатарни аниқ кўриб турган эдилар. Энди қандай офатга, қачон дуч келишларини билмайди. Унга бир нарса аниқ: душманнинг режаси пухта ўйланган. Ҳар бир имконият назарда тутилган. Ҳатто Миркомилбойнинг ўғиллари бир мақсад билан бу ерга келтирилган. Шуваловга ҳам, вакола ҳайъатининг бошқа аъзоларига ҳам шу мақсад қоронғи. Улар ҳозирча шу муаммо устида бош қотирадилар. Фарғонадан ҳам бир гуруҳ вакил келиб, ҳазрат ва Миркомилбой қанотида бирлашгани уларга ҳали номаълум.

Шувалов ўйлай-ўйлай, охири Асадуллага қаради:

— Амирнинг ниятига тушунмадим. Уларни нима учун сенга рўпара қилди?

— Шунчаки бир-бирига кўриштириш, деб ўйлайсизми? — деди Хмарин бош чайқаб. — Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Улар Қодир оға ҳазрат билана бирга бўлса... бир шумликни ўйлашган. Сиз... намоз ўқидингизми?

— Ҳа, бўлак иложим йўқ эди.

— Сиз? Ҳали намоз ўқидингизми? — деди Ушинский ҳайратланиб. — Ўша ҳазратлар билан-а?

— Вениамин Самойлович, ўзингизни босинг. Намоз ўқиб тўғри қилганлар. Амирга шу керак бўлган. Буни нимага тушунмайсиз? Амирга Туркистонни кофир босиб кетди, деган ваҳимали гаплар етмаган дейсизми?

— Амир улар билан музокара бошладимикин? — деди Асадулла.

— Бундан ажабланмаслик керак. Ҳали болшевиклар Туркистонга узил-кесил ҳукмронлик қилиша олганича йўқ-ку? — деди Хмарин. — Фарғонада ислом лашкарлари, Оренбургда Дутов, Қизилқумда Ашхобод ҳукумати...

— Николай Захарович, сиз ҳали... болшевикларга ишонмайсизми?

— Вениамин Самойлович, менинг ишониш-ишонмаслигим ҳозир ҳеч нимани ҳал қилмайди, шундай эмасми? Мен мавжуд аҳволни эслатяпман. Бу вазият амирга ҳам маълум. Демак, ҳар икки томон билан ҳам гаплашаверади. Бухоро амири элчи юборган бўлса у билан ҳам музокара юритаверади. Сиз унга биз билан гаплаш, у билан гаплашма, деёлмайсиз.

— Йўқ, азизим, дейишимиз керак, — дея Ушинский қўлини пахса қилди. — Биз Россиянинг, жумладан, Туркистон ҳукуматининг ҳақли вакилларимиз. На ҳукуматдан, на халқдан ваколаси бўлган қандайдир уламолар билан музокара юритишига норозилик билдиришимиз шарт.

— Мен Вениамин Самойловични қўлламан, — деди Шувалов. — Дуч келган уламо билан музокара юритаверса, амирнинг лафзи қоладими? Хасанхон ҳазрат билан Хаустон халққа қарши жиноят қилишда айбланади. Буни амирга маълум қилиб қўйиш керак.

— Ҳабибуллохон Фарғона босмачиларига ёрдам ваъда қилиб, элчи жўнатган экан. Балки бу амирнинг нияти ҳам шундайдир. Биз билан бир гапни гаплашиб, уламоларга бошқа ваъда берар? — деди Асадулла.

— Дипломатия ўйинида ҳар нарса бўлиши мумкин, — деди Хмарин. — Норозилик билдириш керак, десанглар, майли, бу ишни Асадулла Мираъламовичга топширайлик, Туркистон жумҳуриятининг расмий элчиси сифатида жаноб Тарзига учрашсинлар. Расмий норозилик хатини биргаликда ёзамиз.

— Хасанхон ҳазрат билан Хаустонни жиноятчи сифатида бизнинг ҳукуматга топширишларини ҳам талаб қилишимиз керак.

Асадулла Мирза Қандилхонни чақирди-да, зудлик билан хорижия нозирга учрашиши зарурлигини айтиб, «бу оқшом сардор соҳиб ўзлари ташриф буюражаклар», дегана жавобни эшитди.

... Тарзи норозилик хатини ўқиди-ю, дарров жавоб бермади.

— Туркистонликлар сизлардан анча аввал етиб келган Кобулга, — деди у бир озлик сукутдан сўнг. — Шу фурсатга қадар ҳазрат амир соҳиб сизларни кутмоқда эдилар. Сизлар билан музокара юритмоқдан ўзга ниятлари йўқ. Бунга мен кафил. Ийд муносабати билан Туркистон уламо ваколеси меҳмон қаторинда иззат қилинурди ва сиз бунга ажабланмаслигингиз лозимдир.

— Хасанхон ҳазрат билан Хаустон Туркистонда халқнинг бегуноҳ қони тўкилишига сабаб бўлишган. Уларни тутиб бизга топширмоғингиз керак, — деди Шувалов, Асадулла уни таржима қилди.

— Бу мумкин эмас, — деди Тарзи. — Биз меҳмонларга озор еткурмаймиз. Одатимиз шундай.

— Одатингиз қизиқ экан. Улар бизни ўлдирмоқчи бўлишди, эшитгандирсиз? Улар бу фикрдан қайтган деб ўйлайсизми?

— Бу фожеадан дарак топдим. Бу бизнинг-да айбимиз. Сизларни ихота этажак соварлар икки ҳисса оширилди. Ҳаловатингиз бузилмайди сира. Дарвоқе... Хаустон деганингиз ким? Инглисми?

— Ҳа. Англиянинг Тошкентдаги айғоқчиси. Кўп ғаламисликларни бошқарган. Фош бўлишини билиб, бу томонга келган. Унинг Кобулдалиги аниқ.

— Буниси мен учун қоронғи эди.

— Хаустон форсий лисонида-да, туркийда-да бирдай яхши сўзлайди. Шакл-шамойили, исм-шарифини ҳам ўзгартириб олгандир, — деди Асадулла.

— Уни Қодир оға ҳазрат, Хасанхон ҳазрат, Миркомилбойларни кузатиб юриб, топиш мумкин, — деб қўшимча қилди Шувалов.

— Буни аниқлаймиз, — деди Тарзи, — инглис бизнинг меҳмон эмас, унга шафқат йўқ.

Тарзининг босиқлик ва ишонч билан айтган бу сўзлари вакола ҳайъатидаги гумонни, норозиликни бир оз юмшатди.

Тарзи мийиғида кулди.

— Бугун ийди қурбон. Нима, Туркистон мусулмонлари ийди қурбон намозини қанда қиладиларми?..

— Бизга бу чорлов синов бўлиб кўринди, — деди Асадулла.

— Сиз намозга чорланиб, амирнинг лутфига эришдингиз.

— Амир бизни қачон қабул қилади? — деб сўради Ушинский.

— Ҳазрат амир соҳиб аввало сафир соҳиб ила дийдор кўришадилар.

— Биз-чи?

— Вениамин Самойлович, ғазабланманг, дипломатия қоидаси бу. Ишни элчи юритади.

— Бўлмаган гап. Биз янги ҳокимият вакилимиз. Ишни якка одам эмас, кўпчилик ҳал қилади.

Айтиб қўйинг.

— Керак эмас, Вениамин Самойлович...

— Йўқ, таржима қилинг.

— Жаноблари бир нимадан норозимилар? — деди Тарзи, Ушинскийнинг аччиқланаётганини сезиб.

— Нозир соҳиб, биз Шўролар ҳукуматининг вакилларимиз, — деди Асадулла босиқлик билан, — ҳар бир иш кўпнинг кенгаши билан амалга ошади. Амир соҳиб бизни якка-якка эмас, биргаликда чорласалар, деган илинжимиз бор.

— Ажаб... — Тарзи калта соқолини силаб ўйланди. Амирнинг: «Елчилар орасида парокандалик бор эмиш», деган гапини эслади. — Бир-бировларингизга ишонмайсизларми? — деди афсусланган оҳангда.

— Бу хулосангиз чакки, нозир соҳиб, инонмаганимиз учун эмас, ишни пишиқ-пухта юритмоқ мақсадида кўплашиб кенгашамиз.

— Маъқул... — Асадулланинг изоҳидан Тарзи қониқмади. Кўнглининг бир четида афсус уйғонди. — Мен истакларингизни ҳазрат амир соҳибга билдираман.

Тарзининг руҳи шикастланиб, боғда узоқ қолмади. Асадулланинг кўкрагига бехос қаттиқ оғриқ туриб, ҳаловатини йўқотди. Тарзининг барвақт кетиши унга айни муддао бўлди.

Шувалов эрталаб Мирза Қандилхонни унинг хонасига бошлаб келди. Оғриқ босилган бўлса ҳам Асадулла ўзини беҳол сезиб ётарди. Мирза Қандилхон автомобилда шифохонага элтажагини айтгач, ўрнидан турди.

Автомобил Европа тарзида қурилган бир қаватли иморат олдида тўхтатиш билан ичкаридан қотма, бошига ҳожи дўппи қўндирилган бир киши чиқиб, илтифот қилди.

— Шифохона мудирини Мизбек соҳиб, — деди Мирза Қандилхон, уни таништириб, — усмонли турклардан бўлсалар-да, афғон эли учун аъло хизмат қиладилар. Ташҳис ва ташриҳ³⁹ илминда буюк маҳоратлари бор.

— Афандим пича улуғлаб юбордилар, даркор эмас бу менга, қани, марҳамат қилсинлар, — деди Мизбек форсий талаффузини бузиб гапириб.

Мудир уларни кенг бир хонага бошлаб кириб, ўзи қаёққадир чиқди.

— Йилда юз ташриҳга қўл уриб, юздан беш беморгина омонатини топширар экан. Дейдиларки, бир неча йил бурун, Мизбек соҳибнинг ўзлари Фарангистонга бориб, кўп йилларга етадиган даволар, шифохонанинг мукамал ашёларини келтирган эмишлар.

Мудир кириб, Мирза Қандилхоннинг гапи чала қолди. Мизбек Асадуллани обдан текширгач, бош чайқаб қўйди.

— Жонингизда қасдингиз йўқми, афандим? — деди у Асадулланинг томир уришини яна бир карра эшитиб туриб. — Сиз нонни тепкиламайсиз, увол, гуноҳ дейсиз. Бироқ сиҳатингизни тепкилайсиз. Бу гуноҳ эмасми? Гуноҳ, афандим, гуноҳ. Кўп уқубатлар бошингизга тушган кўринади. Сиз шифога муҳтожсиз.

— Шу илинжда келдим ҳузурингизга.

— Афандимга даволар қилиб бераман, — деди Мизбек Мирза Қандилхонга қараб. — Қайга қўнганлар, мен вақт-бевақт кириб турай.

— Сиз уринманг, соҳиб, айтган кунингиз ўзимиз келамиз, — деди Мирза Қандилхон.

Мизбек уларни яна холи қолдириб чиқди. Анча ҳаяллади. Бир вақт қўлида аллақанча дорилар билан кириб келди.

Боққа қайтганларида вакола ҳайъати шийпонда гурунглашиб ўтирган эди.

— Асадулла Мираъламович, яна намозга олиб боришдими? — деди Ушинский.

Асадулла жавоб беришга улгурмай, Хмарин норози оҳангда деди:

— Аҳволини кўриб турибсиз-ку?

— Ҳазиллашдим. Тавба, ҳазиллашиб ҳам бўлмайди-я...

Мирза Қандилхон шаҳарга қайтиб, пешинда хушxabар билан келди: амир уларни ҳузурига чорлабди.

Ҳ Б О Б

ҚАЛДИРҒОЧ

1

³⁹ Оператсия.

Кобулдан ўн икки чақирим юқорида, тоғ орасидаги водийда барпо этилган Боғи Фағмон — амирнинг ёзлик қароргоҳи. Дарахтлар ларзон-ларзон соя ташлаб, гул-чечаклар чаман очилиб ётган боғдаги шийпонда Омонуллохон Қодир оға ҳазрат билан суҳбатлашиб ўтирарди. Маҳудбек Тарзи суҳбат устидан чиқиб, тўхтаб қолди. Амир қайнотасининг иккиланганини сезиб, «бизда сир йўқ, келаберинг», дегандай нигоҳи билан им қоқди. Тарзи ҳазрат билан омонлашиб, унинг ёнидаги бўш ўриндиқдан жой олди. Амир ҳазратга қараб, чала қолган гапини давом эттирди:

— Алқисса, ҳазратим, жаннатмакон бобом фармони ҳануз инobatга олинмайдур. Бу ҳолга аркони дин ҳам айблйдур. Бу не фиғонким, юрт лутфиға молик ақробалар-да ҳанузга қадарли қуллар ва чўрилар сақлашса? Ақоид йўл қўймагани, жаннатмакон бобом Абдурахмонхон фармон ила ман этгани ҳолда ҳам шарият ҳукмига, ҳам амир фармониға бош эгмасликни не деб изоҳлаш керак? Юртда қуллар, чўрилар мавжуд экан. Афғонистоннинг озодлиги қайга борди? Биз амру фармон қилдик: қуллар бетўхтов озод қилинмоғи шарт. Агар хожа чўри ила бириккан бўлса, ундан бола туғилган бўлса, бетўхтов никоҳланиши, сўнг аёл хоҳиш билдирса, рўзғордаги улушини айириб, истаган ерига элтиб қўйилиши лозим. Умид шулким, бизим бу фармони олийимиз аркони дин томонидан қувватланғай.

— Оллоҳнинг ўзи мадад бериб, қўллаб-қувватлағай сизни, — Қодир оға ҳазрат шундай деб, тасбеҳ доналарини терганича ўйга ботди.

Амир ҳам, Тарзи ҳам унинг бир дарди борлигини сезиб, сўз бошлашини индамай кутишди. Ҳазратнинг айтадигани тайин, лекин у ниятини Тарзи ҳузурда билдиргиси келмаётган эди. Шунинг баробарида айтмай чиқиб кета олмас ҳам эди. Тарзи бўлмаганида мақсадини лўнда қилиб айтиб қўя қоларди. Начора, гапни айлантириб, бураб, мақсадни изҳор қилиши зарур. Ҳазрат шунинг учун ўйланиб қолган эди. Бир қарорга келиб, айтадиганларини фикр тарозисидан ўтказиб, кўзини тасбеҳ доналаридан олди-да, амирга қаради: — Мусулмон халқларининг буюк оиласи, надоматким, ўз ташвишига ўзи банди бўлиб қолди. Турклар турк эли, араблар араб эли, ҳиндлар ҳинд эли, эронилар эрони эли, бухороликлар бухоро эли юмушлари билан банд. Ислом тараққийси хусусинда ким қайғу чекади? Ҳеч ким... Астафйруллоҳ... гуноҳларимизни ўзинг кечиргайсан. Оллоҳга ҳазор-ҳазор шукрким, гуноҳкор бандаларига яна раҳм этиб, исломни шармандалик чоҳида қутқариш учун қудрат юборди ерга. Бу қудрат сизсиз, ҳазрат амир соҳиб. Бухорои Шарифга кофурлар таҳдид соладими. Ҳиндистон мусулмонларнинг жиҳоди акбари аланга оладими, Маккаи Мадинага кофурлар қадами етадими йўқми, бу муаммоларнинг бари сизнинг зиммангизга юкланган. Мусулмон оламининг тақдири сизнинг қўлингизда. Буни билиб, ҳузурингизга бош уриб келган мусулмон ваколаларининг дарду ҳасратини тинглаб, чора-тадбир кўрмоғингиз фарздур. Туркистондан келмиш вакола дийдорингизга етишмоқ илинжида.

— Кимлар улар?

— Мен... уларни аввал сизга айтиб эдим...

— Хорижия нозири ҳам билсин, айтинг.

— Вакола сарвари Туркистоннинг эътиборли амлоқдорларидан Миркомилбой хожи. Унинг қанотида Тошкентнинг эътиборли уламоларидан Хасанхон ҳазрат, Фарғона уламолари, шунинг қаторида Қўқон хони Худоёрхон авлодларидан Ақромхон тўра...

— Хаустон деганлари-чи?

Тарзининг кутилмаган саволи ҳазратни гангитиб қўйди. Ҳазрат ичидан зил кетган бўлса-да, саросимасини сиртига чиқармади.

— Ким у, инглизми? — деб сўради Омонуллохон Тарзидан.

— Ҳа, инглиз, — деди Тарзи ва ҳазратга тикилиб қаради.

— Астафйруллоҳ, бу қандай иғво бўлди?! Мусулмонлар орасида инглиз мавжудлиги?..

Амирнинг саволига жавоб топмай туриб, Тарзининг саволига дуч келди:

— Ҳазратим, маъзур тутинг, менга Ҳиротдан нома етиб келди. Афғонистондан қаландарлар сарҳад ҳатлаб, ножоиз сўзлар айтиб юришибди экан. Яъниким, дарёнинг ул бети Афғонистонга тобедур, деган гаплар ҳамхудуд давлатлар орасида ифво уйғотмоғи мумкин. Бу воқеадан дарак топганмисиз?

— Астағфируллоҳ... Бу қандайин бедодлик! Қаландар аҳли Оллоҳнинг суйган бандалари, юртга омонлик тилаб, тоат-ибодат қилишдан бўлак юмушлари йўқ. Маълумингиз бўлсинким, ўрус ваколеси Ҳирот йўлида бир бегуноҳ қаландар жонига қасд қилган.

— Шу ростми? — деди Омонуллоҳон Тарзига ялт этиб қараб.

— Рост, амир соҳиб. Аммо қотил ғойиб бўлган. Бул қаландар Кўшқда ҳибс қилинуб, ҳузурингизга келтирилаётган экан. Ноиб Ҳиротда сўроқ қилганида қаландар ҳазратнинг номларини тилга олибди, қаландарлар ҳазратнинг йўриғи ила иш юритишаётган экан.

— Ҳазрат! — амир шундай деб ўрнидан туриб кетди. — Ким ваколат берди сизга?

— Амир соҳиб, бадхоҳлик бу, таҳайюр⁴⁰дан жоним бўғзимга келди. Водариғ, водариғ... наҳот шундай таҳаввур⁴¹га мен саъй этсам? Валлоҳи аълам, падарингиз мен ила бу хилда муомалада бўлмас эдилар?

— Ҳа! — Амир қўлини орқасига қилиб, шийпон бўйлаб юрди. — Воқеан шундай. Нохалаф ўғил бўлишдан Оллоҳнинг ўзи асрасин. Сардор, — у қайнотасига мурожаат қилди, — бу сўзларни зинҳор тилдан учира кўрмангиз. Осмонтазин ҳазрат шаънига мутлақ муносиб эмас, ҳа! Омонуллоҳон ҳазрат рўпарасида тўхтади: — Мусулмон ваколага маълум қилинг: суҳбатимдан эртага баҳраманд бўлгулари.

Қодир оға ҳазрат ўрнидан туриб, енгил таъзим қилди. Бу ерда қиладиган ўзга юмуши йўқлигини билиб, амирга омонлик тилади-да, шийпондан тушди.

— Сўзларингиз ҳақиқатми? — деди амир, ҳазрат узоқлашгач.

— Муҳаммад Сарвархон дарак қилди.

— У ҳолда ноҳанжор⁴² сўз айтибсиз. Шарафли ҳадисга кўра, бир тоғнинг ўрнидан кўчуб кетганини эшитсангиз инонингиз, аммо ҳазратнинг хулқи бўлак бўлди, деб эшитсангиз инонмангиз. Илон думини босиш хайрли эмас. Ҳазратнинг фатвоси инглизнинг замбарагидан аълороқ.

Тарзи мийиғида кулимсиради:

— Инглистондан чўчимаган амир бир жоҳилдан кўрқса?

— Ҳа, кўрқаман! — амир шундай деб, қайнотасига қовоқ уйиб қаради. — Сиз, доно одам, авомни ўша жоҳил изидан менга қайтариб беринг-чи? Индамайсиз? Инглистонга тиғ кўтарганда авомнинг изимдан боришига амин эдим. Ҳазратга қарши юрсам, авом мени тиғ билан кутиб олади, фаҳмингиз етмайдими шунга?

— Фаҳмим етади, амир соҳиб, сиз ҳазратга қарши бормайсиз, лекин кўрқишингизни сездириб қўйганингиз чакки.

— Сездими? Йўқ, сезмади. Сиз илоннинг думини босдингиз. Мен эсам афсун қилиб ўйнатаман бу илонни. Ҳақгўйлигингиз билан менга халал берманг.

— Ҳали-замон Шурави Руси ваколеси ҳузурингизга етиб келади.

— Нур алан-нур. Музокара вақти етди.

* * *

Асадулла ўрнидан туриб юрадиган аҳволда эмасди. Кўкракдаги оғриқ туни билан азоб бериб чиқди. Кўзлари қизариб, қовоқлари салқиб қолди. Қадам ташласа қаттиқ ерда эмас, юзларини пўпанак босиб қалқиб турган кўлмақдан юраётгандай бўлади.

— Бу аҳволда бормаганим маъқулмикин, — деди у Хмаринга.

⁴⁰ Ҳайрат.

⁴¹ Ақлсизлик билан қилинган жасорат.

⁴² Ноўрин.

— Сиз ваколадаги ягона мусулмонсиз. Амирнинг кўнглига бошқа гап келади. Тишни тишга қўйиб, оғриқларга чидаб, бориб келмасангиз бўлмайди.

Асадулла автомобилда бораётганда ҳам, боғи Фағмонда ундан тушиб юрганда ҳам, Тарзи билан кўришганда ҳам «ишқилиб, ҳушимни йўқотмасам эди», деб ҳавотирланди. Бу равзамонанд боғнинг ҳавоси, манзараси Тошкент биқинидаги Чимённи эслатганиданми, сал энгил тортгандай бўлди.

Ҳарбий либосдаги амир уларни бир тарафи ойнабандлик қасрда қарши олди. Омонуллохонга дастлаб Хмарин рўпара бўлди. У Туркистон Ташқи ишлар халқ нозири имзолаган ёрликни энгил таъзим билан узатди. Омонуллохон уни олиб, Тарзига берди.

— Эътимоднома⁴³, — деди Тарзи уни очиб ўқиб. — «Ҳамҳудуд, дўст ва озод Афғонистон ҳукуматига биродарлик самимий саломлари йўллаш баробаринда ушбуни маълум этамизки, Россия Ижтимоий Шўролар жумҳурияти тахтдан ағдарилган подшо ҳукуматининг барча шартномаларини, жумладан, олам йиртқичи Инглистон қироли ва ҳукумати ила имзоланган, Истамбулни маҳв этиш, турк, эрон, шунингдек, афғон ерларини муносафа⁴⁴ этмоқ хусусиндаги келишувларни мутлақ бекор қилди. Россия жумҳурияти бир-бировини ўзаро ҳурматлаш асосинда Туркия ила шартнома тузди. Ҳамда ўзга халқлар ерларига қўшин тортиш сиёсатидан юз ўгириш, ҳамҳудуд давлатлар мустақиллигини тан олиш ҳамда улар билан биродарлик, самимий ҳам худудлик ва тижорат алоқалари бино қилиш хусусинда қарор қабул этди.

Мазкур қарорни амалга ошириш мақсадида Россия ҳукумати жаноб Хмаринни Афғонистонга вакил қилиб жўнатади. Жаноб Хмарин сафорат ишларида хўп тажриба орттирган, Эронда бирмунча вақт сафоратхона юмушлари ила банд бўлган, шарқни дуруст билувчи, ўзини шарқ халқларининг дўсти деб ҳисобловчи, мусулмон халқларининг мустақиллигини табрик этувчи холис ниятли зотдир...»

Тарзи қоғозни ўқиб бўлиб, амирга қаради.

— Мен Шўро жумҳурияти ҳукумати номидан Афғонистон мустақиллигининг тан олинганини расмий маълум этишга вакил қилинганман. Россия Афғонистон мустақиллиги ва озодлигин табрик этади.

— Нур алан-нур! — деди амир элчига ва хорижия нозирига маънодор қараб қўйиб, деди: — Ҳукуматингизнинг мунир ниятлари, иншооллоҳ, ижобат бўлғай, Фикри ожизимча, ҳамҳудуд Эронга ҳам лутфлар кўрғазилган, шундайми?

— Шундай, ҳазрат амир, Эроннинг инон-ихтиёри ўзига қайтарилган.

— Бизга Эрондан етиб келган дараклар кўнгулни хушламайди. Ўрус аскарлари ёвгарчилик бошлаб, барқи ибтилон чорлаб, Техрон ила Табриз фуқаросини тўғдан ўтказган эмишлар?

— Амир ҳазрат, бу воқеага ўзим шохид бўлиб эдим, — деди Хмарин. — Шўриш янги ҳукумат томонидан эмас, подшоҳнинг қочоқ аскарлари томонидан кўтарилган. Уларга Турк ҳамда Англия ҳукумати кўмак бергани аниқ. Шунга қарамай, Россиянинг янги ҳукумати Эрон фуқаросига еткурулган зарарни қопламоқ учун хайрли ишлар қилди.

— Маъқул, — амир шундай деб Асадулла томон бир қадам қўйди. — Туркистон мусулмонларининг аҳволлари нечук? Уларга-да озодлик инъом этилурдимми?

— Ҳа, амир соҳиб, — деди Асадулла, калта-калта нафас олиб, — озодлик, ҳурликка эришганмиз. Тақдиримизни белгилаш ҳуқуқи берилиб эди. Биз рус халқи ила бирга қолишни маъқул кўрдик.

— Сабаб?

— Рус халқи ва бизим халқ тақдир ипи ила боғланган. Руслар ростбасар халқ.

— Афғонларга тақдир ипи ила боғланмоқ мумкин эмасми эди?

Амирнинг бу саволи Асадуллани гангитиб қўйди. Бу гангиш жавоб топиш мушкуллигидан эмас, аксинча, ҳақ жавобнинг амирга номақбул келиши аниқлигидан эди. Қолаверса, хасталик

⁴³ Ишонч ёрлиғи, ваколатнома.

⁴⁴ Иккига бўлиш.

заҳми уни гапни муҳтасар этишга ундарди. Лекин савол берилган, ундан бўйин товлаш нохуш фикрларга сабаб бўлуви мумкин эди. Шунинг учун Асадулла гапнинг пўсткалласини айта қолди:

— Дунёдаги инсонлар дўстликнинг меҳр ва муҳаббати соясида яшарлар. Афғонлар ила дўстлигимиз замонларнинг тубсиз қаъридан оқиб келиб, бизни қовуштиради. Рафиқи жовидоний, рафиқи маваддатлик⁴⁵ бизнинг ёзуғимиз. Аммо алҳол боражак йўлимиз айри. Бизда аркони мулк барҳам топиб, авомнинг инон-ихтиёри ўзига берилган.

— Аркони мулк барҳам топмаган, — деди амир унинг сўзини бўлиб.

Асадулла гаплари амирга малол келганини фаҳмлаб:

— Шу боис юрт нотинч, — деб изоҳ берди.

— Ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтож бўлгандек, бой фақирга, фақир бойга муҳтождир. Ҳа!

Асадулла ўжарлиги билиниб турган бу ёш амир билан баҳслашишнинг бефойда эканини билиб, эътироз билдирмади. Бахтига Омонуллохон ундан жавоб кутмай, Шуваловга юзланди.

— Ҳарбий маслаҳатчимиз, — деди Хмарин уни таништириб.

— Афғон лашкарларининг яроғини кўрдингизми? Маъқулми? — деб сўради амир Шуваловдан. Хмарин таржима қилди.

— Яроғлари мукамал, аксар инглизники экан. Бироқ... кийимлари бир оз қўполроқми... чаққон ҳаракат қилиш қийин.

— Маъқул. Бухороники-чи? Бизникидан афзалми?

— Йўқ. Ночорроқ.

— Сизники-чи?

Шувалов кулимсиради.

— Биз жанг қиляпмиз, жаноб амир, бу хусусда сўраманг.

— Дуруст, — амир шундай деб Ушинскийга юзланди.

— Сиёсий маслаҳатчимиз, — деди Хмарин.

— Сиз Ўрусия подшоҳи аъламдан тахтни тортиб олдингиз. Подшоҳдан юз ўгирган ҳукумат амир билан дўст бўла олувига имонингиз комилми?

Асадулла «қовун туширмасмикин» деган хавотирда Ушинскийга қаради. Ушинский гапни айлантриб ўтирмади, лўндасини айтиб қўя қолди:

— Сиз халқингизни ўз йўлингиз билан саодатга олиб бормоқчисиз. Биз ўз йўлимиз билан. Қайси йўлдан бориш ҳар биримизнинг ички ишимиз. Бунга аралашмаймиз. Император халқни саодатга эмас, жарга бошлаган эди. Шу сабабли ҳокимиятни олдиқ, вассалом.

— Маъқул, — амир шундай деб уларни ўтиришга таклиф этди. Ана шунда Асадулла мувозанатини йўқотди. Хмарин суяб қолмаганида йиқилиб тушиши тайин эди.

— Тоблари йўқ. Ҳазрат амир суҳбатларидан бебаҳра қолмай деб келиб эдилар, — деди Хмарин изоҳ бериб.

— Сардор, — деди Омонуллохон Тарзига қараб, — зудлик билан шифохонага элтинг. Биз жаноблар билан биргаликда аҳволи оламдан сўз юритажакмиз. Сиз... — амир Асадуллага тикилди, — эрта билан ташриф буюрарсиз, алоҳида суҳбат қурурмиз.

2

Мизбекнинг давоси бу сафар пича амал қилиб, Асадулла кечга томон ўзини бир оз бардам сезди. Бу тун уйқуси ҳам хотиржам кечди. Тонгда тиникиб турди.

Нонуштадан сўнг Асадулланинг амир ҳузурига ёлғиз бориши ёки бормаслиги муҳокама қилинди. Амирнинг бу учрашувдан кўзлаган мақсадини билолмай гангишди.

⁴⁵ Мангу дўст, меҳрибон дўст.

— Амирнинг хоҳишига бўйсунушга мажбурмиз, — деди Хмарин баҳсга якун ясаб. — Маҳмуд Тарзининг гапларини унутманг: — «Бир-бирингизга ишонмайсизми?» дегани ёдингиздами? Болшевик бўлмаганим учун менга унча ишонмайсизлар. Асадулла Мираъламович болшевик-ку. Дипломатия қонун-қоидаларига биноан суҳбат қура олишларига шахсан мен аминман.

Асадулла Хмариннинг бу илтифоти, бу ишончи учун миннатдорлик билдириши керак эди. Хмарин ундан сўз билан бўлмаса-да, кўз қарашига кўчган миннатдорлик учқунини кутди. Аммо Асадулла уни ажаблантириб, совуқроқ қарашини ўзгартирмади. Хмарин кейинги кунларга ичи Асадулланинг муносабатида совуқлик сеза бошлаган, буни Фуломқодирнинг ёки Синелникованинг ўлимига доир руҳий изтироб натижасига йўйган эди. Кечки сайр чоғидаги Ушинский билан бўлган дилкаш суҳбатига Асадулланинг гувоҳ бўлгани эса хаёлига келмасди.

... Фуломқодирнинг ўлиmidан кейинги кунлар эди...

Ўйқусизлик дарди темир тирноқларини ишга солган дамда, Асадулла хонасида ёта олмай, боққа чиқди. Юлдузли осмон остида ёлғиз сайр қиялман, деб ўйлаган эди. Боғ йўлкаси бўйлаб бир оз юргач, пастлик томондан Хмариннинг, сўнг эса Ушинскийнинг овозини эшитиб, тўхтади. Дастлаб иккови аввалги ғалвасини давом эттиряптими, деб ўйлади. Унинг гап пойлаш одати йўқ эди. Изига қайтмоқчи бўлганда Ушинскийнинг: «Биламан, сиз болшевикларни ёмон кўрасиз», деган гапи уни тўхтатди.

— Ҳа. Буни яширишга ҳожат йўқ асли. Ким қайси партияни хушласа, ўшанга эргашади, — деди Хмарин. — Ҳар ҳолда Европанинг илғор мамлакатларида шундай. Мен барчани баравар эмас, асосан болшевикларнинг раҳбарини ёқлай олмайман.

— Болшевиклар сизга ишонч билдиришди, буни ҳисобга олмайсизми?

— Сиз менга очиқ гаплашишни таклиф этдингиз. Шу таклифингизга кўра мен фикримни яширмайман. Болшевикларнинг таклифига нима учун кўндим, айтайми?

— Ҳа, албатта, айтинг.

— Туркистонни бошқаришни руслар ўз қўлларида сақлаб қолганлари учун. Болшевикларнинг энг ақлли ишларидан бири шу, деб ўйлайман. Мен болшевик ҳам эсер ҳам, бошқа бало ҳам эмасман. Мен русман ва Россия манфаатини ҳамма нарсдан устун кўяман. Ота-боболаримнинг қони тўкилган бу ерлар Россияники ва бу ҳақда бошқача сўз бўлиши мумкин эмас. Битта аҳмоқнинг декрети билан бу ерларнинг қўлдан кетишига жимгина қараб тура олмайман. Сиз болшевиклар томонига яқинда ўтган экансиз. Нима мақсадда ўтгансиз, билмайман, бироқ, сизнинг бу партиянгиз хоинлиги учун келажак олдида жавоб беради.

— Хоинлик дедингизми? Тушунмадим, жаноблари?

— Россияни пароканда қилиш хоинлик эмасми? Финляндияни, Полшани, Украина ва Белоруссиянинг ғарбини қўлдан чиқариш, аниқроғи аҳмақона тарзда инъом этиш хоинликка кирмайдими? Энди шарққа ҳам озодлик берадими у нодон?

— Бу масалада шошқич хулоса чиқарманг. Шарқни бериб кўядиган аҳмоқ йўқ.

— Вақтида генерал Горчаков эси пастлик қилмаганида биз бу ерларга ҳозиргидай элчи сифатида эмас, хўжайин сифатида келар эдик. Англиянинг жиғини эзиб қўйишга Россиянинг кучи етарди. Ҳиротга яқинлашиб қолган эди. Яна бир зарба берилса, Афғонистонни эгаллаш, ҳатто Ҳиндистоннинг ғарбини босиб олиб, Ҳинд океанига чиқиш имкони туғиларди. Нималарни бой берганимизни тасаввур этиб кўринг! Бу нодонликларни авлодлар кечиришмайди. Агар бу нодонликлар давом этаверса, билмадим, нима бўларкин...

— Ҳар нарсанинг чеки бўлади, вақтики келиб, чегарамиз Ҳинд океанига қадар кенгаяди. Бизнинг бу сафаримиз ўша ютуқларга пойдевор бўлиб хизмат қилади. Давлат тузиб, давлат юритишга бу осийликларнинг ақли етмайди. Улар қуллик учун яратилганлар, шундай бўлиб қолишлари керак.

— Айрим ҳолларда келишолмаслик ҳам, бу масалада ҳамфикр эканмиз, мен бундан мамнунман, — деди Хмарин.

Бу гапларни эшитиш Асадуллага азоб бўлса-да, янгилик ҳам эмасди. Ушинский ва унга ўхшаганлардан шу каби даъволарни аввал эшитган, аммо «тарих ғилдираги бир ҳовуч телбаларнинг фикри билан айланмайди», деб озодликка бўлган ишончини сўндирмаган эди.

Асадулла сал нари кетди-ю, хонасига кириб ётишга юраги бетламади. Йўғонлиги салкам икки қулоч келадиган чинор пойига тўша қўйилган гилам устига ўтирди. Ҳозирги ноҳуш суҳбат унга сафари арафасидаги Мунаввар қорининг сўзларини эслатди. Мунаввар қори — илгари Асадулла билан яқин биродар бўлган, сўнгроқ эса Туркистон тақдири хусусида фикрий айрилиқ туфайли сал узоқлашган дўсти Мирободдаги уйига хайрлашгани келган эди.

— Сизни сафардан айнитиш ниятим йўқ, — деган эди у. — Фақат илтимосим бор: русларнинг шарққа доир сиёсатини тўғри англаб, Афғон амирига тўғри талқин этиб беринг. Туркистонни мустақил эмас, мухторият ҳолига келтирган русларнинг мамлакатни ўзлари бошқараётганларини амир билиши керак. Комиссарлар нима учун Туркистон номидан ўзлари кабини эмас, ўзбекни юбораётганларини ўзингиз англа-у, уларга ҳам англадинг. Биз уларга ишониб, чув тушиб ётибмиз, улар алданишмасин. Думага бўлган сайловларни унутманг. Руслар бизнинг эмас, «Уламо»нинг айланмоғидан манфаатдор бўлдиларми? Улар биздан қўрқишди. Чунки биз аҳволи оламдан бохабар эдик. Бизда сиёсат юрита олиш илми бор эди. Ўрус лисонида баҳслашиб уларга бас кела олар эдик. «Уламо»да эса бундайлар йўқлигини улар дуруст фаҳмладилар. Ўрусларга думада шундай оми одамлар керак эди. Токи ишларни ўзлари юритсинларда ва оқибат десинларки: «Қаранг, ерли миллат давлат юритмакни билмайдиган ақли қосирдирлар»... Сиз шуларни амирга англашишнинг эвини қила оласизми?

Ўша куни Асадулла бир оз эътироз билдирмоқни ихтиёр қилган бўлса-да, ўзини тийган эди. Хмарин билан Ушинскийнинг суҳбатидан кейин ўша гапларни эслаб, «Баҳслашмай тўғри қилган эканман», деб қўйди.

«Шу топга қадар Афғонистон амири билан бақамти суҳбат қуриш имкони туғилгани йўқ. Балки бугун эркин сўзлаша олар. Булар аслида шундан безовта. Мен-чи? Мен қоримнинг айтганларини бажара оламанми? «Ўрусия билан ошна бўлаверинг-у, бироқ, ёнингиздаги ойболтани қўйманг», дея оламанми?»

Асадулланинг бу хаёли чақмоқ умри мисол эди. Ортиқ ўйлашга фурсати йўқ. Шу боис иш вазиятга кўра бўлар, деган қарорга келди-да, йўлга чиқди.

Боғи Фағмонда уни Маҳмуд Тарзи кутиб олди.

— Амир соҳиб ҳузурига меҳмонлар ташриф буюришган, сабр қилмоққа мажбурсиз.

— Наилуж, — Асадулла шундай деб жилмайди. — Барча эшикларнинг калити — сабр, дейдилар.

— Биз бўлакчароқ нақл қиламиз: тоқатлиға тоғлар эгар бошини... — Тарзи шундай деб уни баҳаво ерга қўндирилган, харротлар санъатидан чирой очган шийпонга бошлади.

— Сабр-тоқат яхши хислат, аммо одам боласи бунинг чегарасини билмайди. Зулмга ҳам тоқат қила беради, ноҳақликка ҳам... Оқибат абгор бўлганини сезмай қолади. Сабр-тоқат кураш дарбозаларини қулфлаб қўядиган калит.

— Гапларингиз бамаъни, Асадулла Мираълам, меҳмонлар баҳона сиз билан бафуржа суҳбат қуриш имкони туғилди.

— Дарвоқе... меҳмонлар... Туркистонликлар эмасми?

— Топдингиз, ўшалар.

— Амир улар билан музокара юритмайди, деб эдингиз?

— Музокара эмас бу, Қодир оға ҳазратнинг сўзи ерда қолмаслиги керак. Фақат сизлар билан чин музокара юритишимизга инонингу бошқасини суриштирманг. Амирнинг умидлари кўкрак сутидай тоза. У фуқарони саодати абадиятга элтмоқчи, авомни жоҳиллик уйқусидан уйғотмоқчи, ҳатто аёллар учун «мактаби мастурат» очмоқчи. Дорул Омон дейилмиш янги пойтахт бино қилмоқчи. Ўрусия билан дўст бўлиб, Оврупонинг бўлак давлатларига-да етмоқчи. Бу ниятларга етишмоқ учун уламоларга эмас, ҳукуматга суяниш лозимлигига унинг-да

фаросати етади. Туркистон уламолари нимаю Афғонистон уламолари нима? Билмайсизми? Ғафлат улар, ғафлат... Юртга қоронғилик уруғини сочиб, зулмат мевасини кўпайтирадилар. О, авом илмга қанчалар ташна, булар илмга қанчалар ғаним! Каломулло «Илм олинг, ўқунг» дегани ҳолда, булар «кўзни юмунг» деб аврайдилар. Мен умримни маърифатга сарф этганимга ачинмайман, зинҳор, мен жоҳиллар кўзини очолмаётганимдан надомат чекаман.

— Бундайлар Туркистон элида ҳам бисёр.

— Маматшариф айтар эди. Ёзуғимиз бир бизнинг.

— Пайғамбар афандимиз: «Олим бўл ёки илм талаб қилувчи, ёхуд илмни эшитувчи бўл, ҳеч бири қўлингдан келмаса шуларга муҳаббат қилувчи бўл, бешинчисини танлама, у ҳолда сени ҳалокат кутади», деганлар. Бизда ана шу «бешинчи»лар меъёрдан ошган.

— Бешиқдан то қабрга қадар илм ўрганмаган инсон боласи не учун туғилиб, не учун яшаганини фаҳламай кетади бу дунёдан. Инсонлар ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айрилмиш. Инсоннинг ёзуғи фақат туғилиш, ош ошалашу ўлим бўлса, ҳайвонлардан айирмас эди.

— Маърифат аҳли Туркистон ёшларини илмга тортмоқ мақсадида кўп хайрли ишлар қилди. Дорилфунун очди. Янги усул мактаблар кўпайди. Миллатнинг саодати, давлатнинг тинчи ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқ. Афғонистонда ҳам шундай мактабларни кўпайтириш лозиммикин?

— Ҳа, фикримиз шу. Ёшларни Фарангистонга юбормоқни лозим кўрдук. Вақтики келиб сизнинг-да дорилфунунингизга юбормоғимиз мумкин.

— Оврупога юборажагингиз кўп ибратли иш. Бу кунда улардан ўрганмоқ жоиз. Маданий миллатлар муҳорибалардан ўзни тийиб, тижорат ва саноатда рақобат қилмоқдалар. Сеҳр ва жоду билан эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишқон Оврупо Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар⁴⁶ қилмоқда. Улар бир дона буғдой экуб, йигирма қадоқ дон олурлар, ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамизни кетуриб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Осиёликлар думба сотиб — чандир чайнаб, қаймоқ беруб — сут ошаб, нон ўрнига кесак тишлаб юрдилар, бағоят узоқ юрдилар. Энди булар барҳам топқуси...

Маҳмудбек Тарзи Асадулланинг фикрини маъқуллаб, уни саволга тутиб, ҳаёти билан қизиқа бошлади. Асадулла қисқа-қисқа жавоблар билан кифояланиб, Бокуга боргани, Маматшариф билан илк дафъа ўша ерда учрашгани, қайтиб Тошкентда театр ташкил қилганини айтганда, Тарзи ҳаяжонга тушди:

— Театру дедингизми? Фарангистонда кўриб орзу қилиб эдим, — деди у. — Наҳот Тошкентда бўлса шундай ажойибот?

— Ҳа, бор.

— Ажаб! Ажаб! Умидим юлдузи Туркистон осмонида чарақлаган экан, муборак бўлғай. Кобулда ҳам шундай театру очғумиздур албатта.

Уларнинг суҳбати пешинга қадар, ҳожиб келиб, амир мунтазир эканини айтгунча чўзилди.

Амир уларни кечаги жойда эмас, унга бақамти қурилган, каттароқ қасрда кутар эди. Кенг хонага дастурхон тузалган, тўрда амир, сўл томонида Қодир оға ҳазрат ва унинг қаторида туркистонлик меҳмонлар ўтирар, ўнг томон эса бўш эди. Тарзи билан Асадулла шу ёққа ўтиришди.

— Таом маҳтал бўлмасин, — деди амир.

Асадулла Миркомилбойнинг рўпарасида ўтирар, вақти-вақти билан беихтиёр кўз-кўзга тушар эди. Асадулла бошқаларни танимади, аммо кийинишларидан фарғоналик эканликлари маълум эди. Хаустон улар орасида йўқ эди. «Айёрликда шайтонга дарс берса керак», деб қўйди у ўзича. Асадулланинг қўли товоққа беихтиёр бориб келарди. Таомга ҳеч иштаҳаси йўқ, хаёли шу хонада бўлиб ўтган суҳбатда: «Нимани гаплашдилар, амирдан нимани сўрадилар, амир нималарни ваъда қилди?»

⁴⁶ Бўйсундириш.

Миркомилбой ҳам таомга бепарқ, унинг хаёли Асадуллада эди: «Жони темирдан экан бунинг. Шунча ўтдан тирик чиқибди-я! Энди амир ҳузурида, амирнинг ўнг томонида ош ошаласа. Амирнинг шу иши чакки бўлди. Уларнинг мени кўрмаганлари маъқул эди. Энди Тошкентга қайтувим мушкуллашади. Унда уларни чалғитиб йўлга чиққаним нима бўлди-ю, бунда булар билан учрашганим нима бўлди?..»

Амир таомни шошилиб егани билан дам ўнг, дам сўл томонига қараб-қараб-қараб қўярди. Уларнинг ичида ўтаётган гапларни аниқ билмаса ҳам фараз қиларди. «Қайси миллат орасинда бирлик кўтарилиб, нифоқ ва адоват ҳукм сурган бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзлангани аниқдир. Булар шуни фаҳмламайдиларми?»

Маҳмудбек Тарзи ҳам меҳмонларга қараб, ўзича фикр қиларди: «Дилдаги адоват темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни егани каби, адоват Ватанни азобга солади. Одамлар наҳот адоватдан чекина олмасалар?..»

Омонуллохон билан Маҳмуд Тарзи бу дамдаги аҳволни ўз қаричлари билан ўлчар эдилар.

Таом палласи шундай ўй-хаёллар билан ўтди. Амир меҳмонларнинг имиллаб ўтиришларига кўп тоқат қилолмади. Қодир оға ҳазратга қараб, фотиҳага қўл очди.

Уламолар билан қаср остонасида хайрлашиб, Асадуллани шийпонга бошлади.

— Адоватингиз беҳад экан, фаҳмладим, — деди амир. — Бу ҳол менга ажаб туюлди. Сабабки, уларнинг нияти-да дуруст.

— Амир соҳиб, жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг ҳусуматидан зарарлироқдир.

— Уларни жоҳил дейсизми?

— Жоҳилгина эмас, улар хиёнаткорлар... Садафдан инжу, илондан заҳар ҳосил бўлгани каби, фидойилиқдан ватан садоқати, хиёнатдан бебахтлик зухур бўлур.

— Улар хиёнатда сизларни айбладилар.

Асадулла бош чайқаб, заҳарханда билан деди:

— Бетаҳорат бенамозни бўйнига қўяр экан... Улар Туркистонни Инглистонга сотганларини айтмадиларми?

— Сотганларини?

— Ҳа, амир соҳиб, сотиб эдилар. Исён қилдилар, бегуноҳ қонлар тўкилди.

— Алҳазар!

— Улар ҳокимиятни олмасдан тахт талашдилар. Инглистон исломга ҳомий бўлса Афғонистонга тиф кўтарармиди?

Амир бу гаплардан ўйланиб қолди. Тарзи Асадулланинг доно фикрларидан мамнун бўлиб, суҳбатга аралашмай ўтирди.

— Муҳорида Инглистон ҳиндларга, барак базайларга-да яроғ бериб, бизни маҳв этмоққа йўллаб эди, — деди амир. — Унда ўзбеклар ўзбекларни маҳв қилабера... Водарифо!..

— Мол ва ашё ўғриларида кўра одамлар орасинда дўстлик, улфат, муҳаббат, оқибат, қадрни ўғирлайдургон одамлардан сақланмоқни маъқул кўрамиз биз. Томчи сел бўлолмаганидек, булар юрт оғаси бўлолмайди. Фуқаро уларга эргашмайди, эгри таёққа суюнмайди. Бугунги шўришлар ўтади-кетди.

Амир кутилмаганда суҳбат мавзуини буриб юборди. Об-ҳаводан гапирди. Асадулланинг йўл таассуротлари билан қизиқди. Асадулла шундан билдики, амирнинг бугунги чорловидан нияти суҳбатлашиш эмас, балки уламо ваколаси билан юзлаштириш. Лекин ана шу юзлаштиришдан мақсади нима? Асадуллага бу қоронғи эди. Амирнинг амалга ошмаган кичик ҳийласи, яъниким, адоватдаги икки одам юзлашган чоғида ҳеч бўлмаса бири ёрилади, бир-бирига таъна тошлари отилажак чоғида ҳақиқат сув юзасига қалқиб чиқади, деган умиди ҳатто Тарзи учун ҳам сир бўлиб қолаверди.

Амир Омонуллохон гўё вакола ҳайъатини унутиб қўйгандай эди. Навбатдаги чорловдан анчагача дарак бўлмади. Маҳмуд Тарзи ҳафтада бир келиб, гурунг қилиб кетади. Ваколанинг саволига: «Амир ўйлаяпти», деб қисқа жавоб беришдан нарига ўтмайди.

Бу орада сунбула туғди, сувлар тиниб, ҳаво салқинлашиб, кузнинг нафаси сезилиб қолди.

— Ёзнинг жазирамасида келган эдик, энди қишнинг совуғида қайтамыз шекилли? — деб нолиб қолди Ушинский. — Нимага келдигу нима қилдик бу ерда. Амирнинг битта саволига жавоб бериб қайтаверамизми?

— Сизнинг ўша битта жавобингиз ҳаммасидан зўр бўлди, — деди Шувалов. — Сиздан кутмаган эдим.

— Биламан, сиз мендан фақат ёмонлик кутгансиз. Лекин сиздан хафа эмасман. Касбингиз шунақа.

— Жаноблар, диққат, Мирза Қандилхон келяпти, — деди Хмарин уларнинг суҳбатини бўлиб. — Гаров ўйнайман, хушxabар айтади: қадам олиши чаққон.

Чиндан ҳам Мирза Қандилхон келиб, амир ҳазрат йўқлаётганини билдирди.

Омонуллохон бу сафар ҳам уларни ўша ойнабанд қасрда кутиб олди. Унинг кўриниши илгаригидай жиддий эмас, аксинча, нимадандир хурсанд кўринарди.

— Кобул кузга банди бўляпти, — деди у меҳмонларга бир-бир қараб чиқиб. — Лекин кузда баҳор нафаси уфуряпти, сезяпсизми? Сабаби қалдирғоч келган, — амир ўзининг ташбиҳидан ҳузурланиб, яйраб жилмайди. — Қалдирғоч деганим — сизларсиз. Салтанатим умри баҳорига юз тутган. Қалдирғоч баҳор даракчиси... Алқисса, сизларни қароримиздан огоҳ этмоқ мақсадида чорладим. Аҳдимиз шундай: Афғонистон Шўрави Руси ила музокара бошлашга рози. Мухтор вакил етиб келгунга қадар сиз, жанобнинг, — амир Хмаринга юзланди, — Кобулда қолишингиз айни муддао. Айрим муаммоларни ҳал қилишга зудлик билан киришмоғимиз лозим. Шунинг баробаринда Ҳиротда ҳам сафоратхона очиб, сиз, жанобнинг, — амир Асадуллага юзланди, — ўша ерда иш юритмоғингиз жоиз. Мухтор вакил етиб келгач, Мазори Шариф ила Майманада ҳам сафоратхона очгумиз.

Амирнинг кутилмаган бу гапларидан барчалари ҳайратда эдилар. Бу онда фақат Хмарингина тезда ўзини қўлга олди.

— Россия ҳукумати номидан шуни маълум этаманки, — деди у, — Афғонистон ҳукумати Россиянинг истаган шаҳарида сафоратхона очиб, иш юритмоғи мумкин. Бу борада чекланиш йўқдур.

— Шўрави Руси бизга яна нималарни ваъда қила олади?

— Россия ҳукумати Афғонистонга моддий ёрдам бермоққа тайёр.

— Қанча?

— Бу махсус музокара талаб этади, амир ҳазрат. Тижорат ишлари йўлга қўйилса, аввалгидан кўпроқ мол олиб кўпроқ сотиб олади. Мендаги далилларга қараганда жаҳон муҳорибасига қадар Россия Афғон элига сотган молнинг саксон беш фоизи газлама, олти фоизи қанд, икки фоизи шиша ва чинни буюм, сўнг ипак, темир жиҳозлар, ермой, гугурт бўлган. Афғонистондан сотиб олинган молларнинг йигирма тўрт фоизи пахта, ўн етти фоизи жун, ўн икки фоизи қўй... бўлган. Кунжут уруғи, писта, узум, гилам, хом терилар ҳам харид қилинган.

Омонуллохон: «Нечун булардан биз беҳабармиз?» деган маънода Тарзига норози қиёфада бир қараб олди-да, Хмарин билан бошлаган суҳбатини давом эттирди:

— Шўрави Руси буларни оширишга қодирми?

— Шак-шубҳасиз.

— Шўрави Руси молларни олиб келишда йўл чиқимидан бизларни ҳоли қила оладими?

— Бу ҳам алоҳида музокара талаб этади. Янглишмасам, Афғонистон Оврупонинг бўлак давлатлари билан ҳам биродарлик алоқалари ўрнатиб, тижорат ишларини-да йўлга қўяр. У ҳолда, моллар Россия темир йўллари орқали етказилар? Бу хусусда айни шу дамда аниқ жавоб беролмасам-да, Афғонистон мушкулининг енгил бўлишига ишончим бор. Шунингдек, Россия

ҳукумати Афғонистоннинг ички ишларига аралашмайди, бўлак давлатлар ила Афғонистон шаънига, осойишталигига қарши сулҳ тузмайди.

— Бизим яна бир истагимиз бор: биз инглистоннинг ғаразли ёрдамларидан воз кечиб, Шўрави Руси томон юз тутдик. Ҳамонки Шўрави Руси пок ният ила бизга кўмак бермакчи экан, афғон элига унумли ерларни қайтариб оладими? Жайхун наҳрининг ул қирғоғини Афғонистонга бермоғи мумкинми? Қалъалар Афғонистон хавфсизлиги учун ғоят зарур. Шунингдек, Кобулда радиостанса тиклаб, ҳаво тилгиромини мукаммал суратдаги ашёлари ила бера оладими? Бу мавжуд бўлмаса, Кўшқдан Кобулга қадар симли тилгиром тортилса-чи?

Бу гапни эшитиб, Асадулла: «Қодир оға ҳазратнинг тазйиқи бари бир ўтибди-да. Хмарин инъом этиб юбормаса эди», деб хавотирланди. Йўқ, Хмарин шу қадар нозик таъб билан жавоб қилдики, бунга ҳатто амир ҳам тан берди.

— Афғон эли муҳорибада улуғ заҳматлар чекди. Юртга озор етди. Буни ўзимиз ҳам кўрдук. Буюк Афғонистонга беминнат кўмак зарур. Англаб турибмиз. Бироқ бизга бундай муаммоларни ҳукм қилмоққа ҳуқуқ берилмаган. Талабингизни ҳукуматга етказгум, бу хусусда ҳам махсус музокара юргизилса ажаб эмас. Бу талабнинг рад ёки қабули марказнинг ҳукмига вобастадир. Радиостансия ва телеграф хусусида илтимосингиз қондирилиши муқаррарлигига аминман.

— Яқин орада Инглистон ила қайта музокара бошлангуси. Мен сиз жанобни бу музокарада иштирок этмоғингизни истар эдим.

— Миннадорман, амир соҳиб.

Амир жилмайиб Тарзига, Тарзи остонада турган ҳожибга им қоқди. Тўрт хизматкор қўлида нарсалар билан кириб, таъзим қилди.

— Сизларнинг ташрифларингиздан бисёр шодман, — деди амир ва биринчи хизматкор қўлидаги қутичани очиб, занжирли тилла соатни олди. — Хайрбод онидан ёдгорлик бўлсин. — Шундай деб, соатни Хмаринга узатди. Хмарин, совғани олиб, енгил таъзим билан миннатдорлик изҳор қилди. Амир худди шундай соатни Асадуллага ҳам узатди. Маҳмуд Тарзи эса унинг елкасига зар чопон ёпди. Амир хизматкор қўлидаги қалин китобни олиб, варақлади:

— Мирзо Бобурнинг девони. Шоҳнинг бармоқлари теккан табаррук китоб. Сизга йўлдош бўлсин, — амир китобни икки қўллаб узатди.

— Юртингиз ёвларига қирон келсин, — амир шундай деб Шуваловга кумуш безакли қилич тутди. — Сиза яна бир чавқар-да аталган.

Ушинскийга ҳам соат инъом этилгач, бошқа хонага йўл олдилар.

Хайрбод зиёфат ила яқунланиб, улар яхши кайфият билан қароргоҳларига қайтдилар.

Ертасига Россия Ижтимоий Шўролар жумҳурияти сафоратхонаси учун ажратилган бир қаватли бинога Хмаринни кўчириб бордилар. Яна бир кундан сўнг Хмарин улар билан хайрлашди.

— Сиз билан бирга узоқ ишлашни хоҳлар эдим, — деди Хмарин Асадуллага. — Уч ярим ой бирга бўлдигу назаримда, уч ярим асрдан бери сизни биладигандайман. Сиз Боғи Бобурда тўғри айтган эдингиз: мен Россия истиқболи учун жонимни тикканман. Агар Ватанимга қайтиш насиб этмаса, сиздан илтимос, Россия томонларга ўтсангиз, тупроғига мен учун таъзим қилиб қўйинг.

ХОТИМА

Йигирма олти кунлик бехатар йўл Ҳиротга олиб келди. Ҳирот волиси уларни хушxabар билан қаршилади. Кўшқдан келган даракка қараганда Оренбург йўли очилиб, Муҳаммад Валихон Москвага етиб борган, Москва ваколаси эса Тошкентга бешикаст келиб, Ҳирот сари отланмоқди экан. Ноиб сафоратхона учун Чаҳорбоғ аталмиш ҳукумат ўрдаси ёнидан бир саройча тайин қилиб қўйган экан, шу ерга тушишди.

Шувалов, Ушинский ва Кобулдан бирга қайтаётган қизил аскарлар бу саройчада бир кунгина қўноқ бўлишди. Саҳарда тўрт аскарни қолдириб, йўлга отланишди.

Минг-минглаб одамаро Шувалов билан Асадулла ғойибона ип билан қаттиқ уланган эди. Бу ишининг узилиш они етдими? Ажаб... Ҳаётда юзлаб одамлар билан танишасан, аксари чин дўстдай туюлади, аммо кўп вақт ўтмай бирон-бир сабаб билан четга чиқади. Чин дўст топганинда, у билан умрнинг адоғигача қолмоқчи бўлганинда умидинг риштаси шарт узилади-ю, ундан ажраб қолганиндан сўнг бошингни қайси тошларга уришни билмай қоласан.

Асадулла дўстга етишдим, деганда ҳам жисман, ҳам маънан айрилиққа кўп дуч келган. Ана энди Ҳиротда Шувалов уни яна бир айрилиқ гулханига ташлаб кетяпти.

Хайрлашув маҳалида ортиқча сўзлар айтилмади.

— Амирнинг гапи эсингиздами, бизни қалдирғочга ўхшатди, — деди Шувалов. — Қалдирғочнинг қисматида баҳорнинг шиддатли шамоллари, момақалдиروقларини кўриш бор. Биз бўронлардан омон чиқиб, баҳорнинг чиройидан ҳам баҳраманд бўлишимиз керак.

* * *

Асадулла Ҳиротда қолганидан бери тундаги ёлғизлик азобларидан қутула олмайди. Ғуломқодирнинг ўлимга бунчалик талпиниш сабабини шунда аниқ билди. Дам-бадам уни эслаб, ҳаётнинг шафқатсизлигидан фиғон чекди. Ёшлик билан гул чиройини бир-бирига ўхшатадилар. Не додки, уларнинг умри ҳам ўхшаш — қисқа. Гул тез сўлийди, чиройини йўқотади, ёшлик эса кўз очиб юмгунча ўтади-кетади. Бироқ, шу қисқа даврнинг бемарвид узилиши энг катта ноҳақлик эканини Ғуломқодирнинг ўлими исботлади.

Илгари фақат хотини, болалари туннинг меҳмонлари бўлишса, энди Ғуломқодир, баъзида Зикриё афанди келади. Гўё улар бу дунёдаги армонлари, фиғонлари, аламларини Асадуллага мерос қолдиргандай. Асадулла оқшом тушишини юраги безиллаб қарши оладиган бўлиб қолди. Чунки оқшом — қоронғилик элчиси: қоронғилик эса ёлғизлик бошланганидан дарак беради. У кунни, наинки кунни, ойларни, йилларни орқага сургиси, ҳаммасини бир бошдан бошлагиси келади. Бунинг имкони йўқлигидан эзилди. Умр ўқ, нишон эса ўлим, ўқ изига қайтмаганидек, вақт санокли, қўлдан кетган бахт ҳам қайтмайди. Ёлғизлиги бошланиши билан кўз ўнгида ҳаммаёқ хира тортади. Атрофда нидо йўқ. Фақат тор кўкрагидаги банди юраги беҳаловат тепади. Кўкрак қафасини синдириб қочиб кетишни, бу вужудни тарк этгиси келади.

Армонлар тугамай кундуз тугайди. Руҳи титилиб кетади. Ҳаммага ором бера оладиган тун уни четлаб ўтади. Ором кўзларига кела қолса, туннинг нафаси киприкларини юма қолса бўлмайдими? Уйқу кела қолса, ҳаловат тушларини бера қолса бўлмайдими? Бу ҳолда субҳидамгача қандай чидайди?

Ҳар тун аҳвол шу. Яхши ҳамки, кундуз бор. Яхши ҳамки, юмуш билан банд...

Вужуди пароканда бўлиб юрганида Ҳиротга Маматшариф келди. Тошкент нафасини, дўстлар саломини ола келди. Асадулла уни кучоқлаб, қўйиб юборса шу оннинг ўзида қочиб кетадигандай анчагача бағридан бўшатмади. Маматшариф унинг аҳвол-руҳиясини билиб, елкаларини беозор силади.

— Юрагимда оғир тош билан қайтяпман, — деди у. — Туз ҳаққини ўтаганимдан сўнг бирга қайтамиз юртга...

Асадулланинг бахтига улар Ҳиротда икки кеча-кундуз қолдилар.

Умрини яшаб бўлган япроқларга хазин нуқси урилган офтобсиз, рангпар кунда хайрлашдилар.

Асадулла ноиб лутфи билан берилган фойтунда Маматшариф билан суҳбат қуриб, Ҳиротдан пича узоқлашганини сезмай қолди. Фойтунчи йигитнинг: «Юраверамизми, соҳиб?» деган саволидан кейин хайрлашдилар.

Фойтун қайтишда илдамлади.

Тош йўлда фойтун бир нарсага урилдими ё тепадан катта тош тушдими, ё ғилдирак чиқиб кетдими, Асадулла билмай қолди. Аввалига фойтунчи йигит бақириб юборди, сўнг ҳаммаси

ағдар-тўнтар бўлиб кетди. Асадулла, назарида, қаттиқ ерга йиқилмай, булут устига тушгандай, сузиб юргандай эди.

Осмонни ўрқач-ўрқач, ҳошиялари қорамтир, букри булутлар эгаллаб олган. Бир ўрқачда у ўтирибди. Бирда хотини, болалари...

— Эҳтиёт бўлинг, тушиб кетманг, — дейди хотини.

У ўша ўрқачга ўтмоқчи бўлади. Оёқ остига қараса — тубсизлик.

— Тўхтанг, дадаси, тўхтанг, — дейди хотини. — Биз ўзимиз ўтамиз. Биз тушиб кетмаймиз, учиб юрамиз.

— Дада, қаранг, қалдирғочлар келибди, — дейди катта ўғли қувониб.

Қалдирғочлар, думи айри, беозор қушлар булут бағридан ўқдай отилиб чиқиб, чарх уради, вижир-вижир қилади.

Қалдирғоч осойишта хонадонга ин қўяди, дейдилар. Ҳақ гап. Уларнинг хонадони осойишта эи. Уйини ёндиришди, қалдирғочни қўшиб ёндиришди-я! Йўқ, қалдирғочлар учиб кетиб жон сақлашгандир, бошқа осойишта хонадонга уй қуриб олишгандир... Унинг хотини, болалари учолмаган...

— Тўхтанглар, йиқилиб тушасизлар! — деб бақирди Асадулла.

Улар эшитишмай, юра бошладилар.

Асадулла жонҳолатда улар томон юрди. Булут ўрқачидан тушиб кетди.

Юраги шувиллаб, тубсизлик чоҳига қулаётганда, қалдирғочлар уни ушлаб қолиб, яна юқорига кўтаришди.

Булутлар устида энди ҳеч ким йўқ эди.

Булутлар тепасида қуёш беғубор нур сочарди.

Қалдирғочлар қуёш оташидан қўрқмай тобора юксакроқ учардилар...

1985 йил.

БИР-ИККИ СЎЗ

Алҳамдулиллаҳким, ниҳоят, сўнги нуқта қўйилди. Кўп йиллар давомида мен билан бирга бўлган, излаб топганим, эшитганим — воқеалар, тақдирлар... қоғозга тушди. Елкамдаги оғир тоғ қулади-ю, вужудим бўшаб қолгандай бўлди. Одатда, ёзувчи асарга хотима ёзиб, изоҳлар бермайди. Аммо бу асарни ёзиш учун қўлга қалам олишим сабабларини айтиб ўтишим лозим.

1978 йил эди. Атоқли сиёсий арбоб, маърифатпарвар, ўзбек театрининг асосчиларидан бири Абдулла Авлоний таваллудининг 100 йиллиги арафасида «Гулистон» журналида хизмат қилар эдим. Бош муҳаррир ўринбосари Ваҳоб Рўзиматов менга бир сурат кўрсатиб: «Афғонистонга борган биринчи элчилар делегатсияси. Бу одам Абдулла Авлоний. Мана бу аёл «Ҳаётбахш ўлим»даги комиссар аёлнинг прототипи Лариса Рейснер деган тахмин бор. Шуни аниқлаш керак», дедилар. Абдулла Авлонийнинг ўйларига бордим. Қизлари — Тошкент педагогика институтининг дотсенти Ҳакима Авлоний, инженер-ирригатор, фан кандидати Карима Авлоний, ўғиллари, кимёгар олим Кенжа Авлоний, шогирдлари жумҳуриятда хизмат кўрсатган муаллим Миржалил ота Каримов билан учрашдим. Шу масалаларни аниқлаш учун Москвага отланганимда дадам Малик Ҳобил ўғиллари мақсадимни билиб: «Авлоний бизни ўқитганлар», деб қолдилар. Ўрта Осиё миллатлари ҳарбий мактаби битирувчиларининг суратини қўлга олдик. Болалик чоғларимда юз марталаб томоша қилган суратда таниш чеҳрани кўрдим. Сўнг тоғам — Мирзакалон Исмоилийга ниятимни айтдим. «Авлонийми? Бизни ўқитганлар у киши...» Қарангки, менга фаолияти номаълум бўлган одам оиламиз катталарига устозлик қилган эканлар. Ўша суҳбатда тоғам ўзбек зиёлиларининг тақдирини ёзиш керак, деб қолдилар. Бу истак юрагимга чўғ солди.

Кутубхоналардаги, СССР ташқи ишлар вазирлигининг ноёб ҳужжатхоналаридаги изланишлар ортда қолиб, шу асар вужудга келди. Асар гарчи Абдулла Авлонийга бағишланган, унга шоирнинг ҳаётидаги кўп воқеалар кирган бўлса-да, у Авлоний таржимаи ҳоли сифатида битилмади. Камина Асадулла Миръалам сиймосида ўзбек зиёлиларининг энг яхши фазилятларини жамлашга, шунингдек, ўктабр тўнтаришидан кейинги адабиётларини баён этишга ҳаракат қилдим. Болшевиклар ўзбек зиёлилари ва шарият пешволари орасидаги ихтилофдан усталик билан фойдаланганлар. Уларни айри-айри соҳилларга ташлаб, сўнг бирма бир қириб юборганлар. Тарихнинг бу машъум саҳифалари бугунги авлод учун ибрат бўлмоғи лозим.

Мазкур асар тоғамнинг васиятларини бажаришда, XX аср бошларидаги ўзбек зиёлиларининг мураккаб ва фожиали тақдирларини тасвирлашда дастлабки қадамдир. Уни шогирдининг устозларга таъзими, миннатдорлиги сифатида баҳолашларингизни истар эдим. Ўқиганингиз бу асарда Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Мирзо Бобур, Рабиндранат Тахур шеърлари қаторида Абдулла Авлонийнинг шеърлари, ҳикматлари, хотираларидан ҳам фойдаландим.

Сўзим охирида муҳтарам ўқувчига мен билан биргаликда яқин ўтмишга сафар қилганлари учун раҳматлар айтаман.

Муаллиф.

www.ziyouz.com

2008